

AKIF AŞIRLI

**CÜMHURİYYƏT
DÖVRÜNDƏ SƏFƏRBƏRLİK
VƏ HƏRBİ ÇAĞIRIŞ
1918-1920**

112184

**Cümhuriyyət
dövründə səfərbərlik
və hərbi çağırış
(1918-1920)**

[2018]

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Avadanlıq № 20/132
"31" 07 2018 ii

T3(2A)7-36 + T3(2A)7-45

İdeya müəllifi: **Arzu Rəhimov,**
Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin rəisi, general-leytenant

Müəllif: **Aşırılı Akif Abdülzəlim oğlu (Vəliyev),**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Mətbuat Şurası İdarə Heyətinin üzvü

Elmi rəyçilər: **Musa Qasımlı,**
AMEA-nın müxbir üzvü,
millət vəkili
Alxan Məmmədov,
filologiya elmləri doktoru, professor

Buraxılışa məsul: **Emin Həsənlı,**
Prezident Yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının üzvü

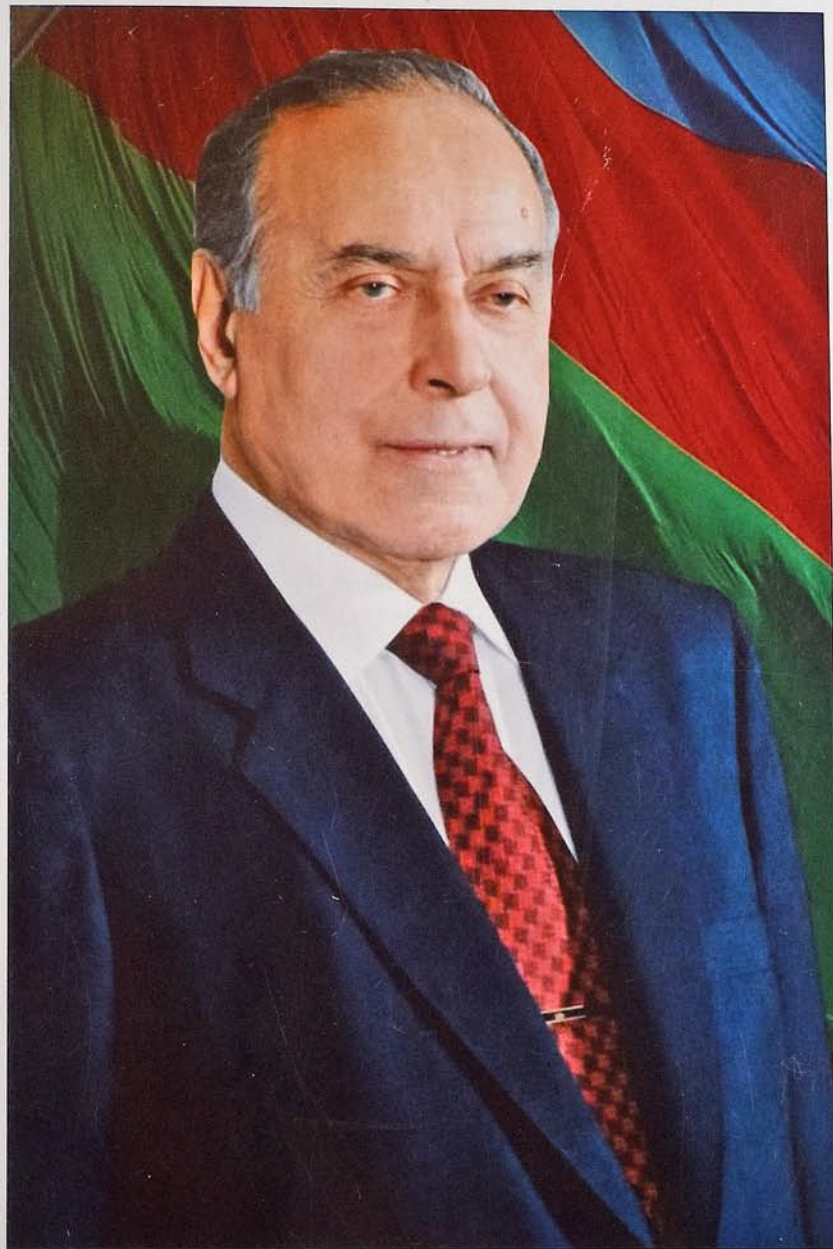
Kitab Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi barədə imzaladığı sərəncamına əsasən hazırlanıb. Azərbaycan Respublikası Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin sifarişinə əsasən qələmə alınan əsərdə 1918-1920-ci illərdə hərbi çağırış və səfərbərlik sistemi ilk dəfə elmi baxımdan araşdırılıb. Arxiv sənədləri və dövrün mətbuat səhifələrindəki faktlar əsasında dərc edilən kitab geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulub.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

... O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsi yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Heydər Əliyev

Yüz il bundan əvvəl müsəlman aləmində ilk dəfə olaraq demokratik respublika yaradılmışdır. Biz fəxr edirik ki, bu respublikanı Azərbaycan xalqı yaradıb və bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirib ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır, istedadlı xalqdır, azad xalqdır.

İlham Əliyev

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublikanın - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi tamam olur.

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı keçmişinin müəyyən dövrlərində tarixin hökmü ilə böyük imperiyalar tərkibinə qatılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkini gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülünü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər. Həmin dövrdə güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı, eyni zamanda, milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın Dövlət dumalarına və Müəssislər məclisinə seçilmiş azərbaycanlılar müstəmləkədən azad, demokratik dövlət sistemi yaratmağa hazır idilər.

Bununla yanaşı, Rusiyada çarizmin süqutundan sonra bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə keçmiş imperiya ərazisində mürəkkəb geosiyasi vəziyyət yaranmışdı. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin Bakı neftinə marağının siyasi çarpışmaları daha da gərginləşdirdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın tərəqqipərvər siyasi elitası müstəqil milli dövlətçiliyin yaradılması naminə birləşdi.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə

götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şəərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü.

Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Cümhuriyyət parlamentinin il yarımlıq fəaliyyəti boyunca qəbul etdiyi qanunlar milli dövlətin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, siyasi və iqtisadi inkişafa, mədəniyyət və maarif sahələrində sürətli irəliləyişə imkan verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim sülhsevər siyasət apararaq bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa və bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi. Dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüququn subyektı olması 1920-ci ilin aprel ayındakı bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilliyet lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən haqqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasına nail olarkən müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mədəni varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi. Xalqımız Cümhuriyyətin istiqlalını dünyaya yaydığı 28 May gününü həmin vaxtdan Respublika Günü olaraq təntənə ilə qeyd edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli dövlətçilik salnaməsini müstəsna dərəcədə zənginləşdirmiş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illik yubileyi respublikada dövlət səviyyəsində geniş qeyd edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaranmasının 100 illik yubileyi münasibətilə xüsusi iclasın keçirilməsi tövsiyə edilsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il.

Şanlı tariximizin qiymətli salnaməsi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi və 2018-ci ilin "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan olunması haqqında Sərəncamları milli dövlətçilik tariximizin şanlı və parlaq səhifəsinin böyük təntənə və qürur hissi ilə bir daha vurğulanmasına münbit zəmin yaratdı.

Cənab Prezidentin müvafiq Sərəncamları sayəsində əsas Cümhuriyyət dövründə qoyulan milli ordumuzun ötən yüz il ərzində keçdiyi böyük inkişaf yoluna da diqqətlə nəzər yetirilir. Ötən əsrin 18-20-ci illərində Silahlı Qüvvələrimizi formalaşdıran generallarımız, zabitlərimiz, həmçinin istiqlal uğrunda canlarından keçən qəhrəman əsgərlərimiz ehtiramla yad edilir.

İlkin təşkili məhz Xalq Cümhuriyyəti dövründə gerçəkləşən hərbi çağırış və səfərbərlik sistemi də bu 100 ildə şərəfli bir yol keçərək, zəngin təcrübə və qürurverici ənənələrlə bu günümüzdə gəlib çatıb.

Prezident İlham Əliyevin Cümhuriyyətin 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Sərəncamında bildirildiyi kimi, Xalq Cümhuriyyəti üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirib. Dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirilib, ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi naminə mühüm səylər göstərilib. Qısa müddətdə vətəndaşların orduya çağırışı, vətənin müdafiəsinə səfərbər olunması istiqamətində müvafiq addımlar atılıb, öz dövrünə görə yüksək döyüş qabiliyyətli nizami hərbi hissələr yaradılıb.

Xalqımızın və milli dövlətçiliyimizin tarixi taleyi belədir ki, keçən əsr boyu müstəqillik qazandığımız hər iki məqamda Azərbaycan bədxah qonşular tərəfindən işğala, hərbi təcavüzə məruz qalıb. Dövrün keşməkeşləri, çətin ictimai-siyasi şərait, iqtisadi və hərbi sahədəki müxtəlif problemlər Xalq Cümhuriyyətinin qarşısına qoyduğu ümdə məqsədlərə tam mənada nail olmasına maneələr törədib. Ordu quruculuğunda, hərbi çağırış sahəsində diqqətləyiq cəhdlər göstərilərək bir sıra müvəffəqiyyətlər əldə edilsə də, çox təəssüf ki,

mövcud problemlər, çətinliklər bu işlərin yarımçıq qalmasına səbəb olub.

Oxşar problemlər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi 1990-cı illərin əvvəllərində də özünü göstərdi. Müstəqil dövlətçiliyimiz, milli ordu quruculuğu ciddi təhlükələr qarşısında, təhdid altında idi. Lakin, 1993-cü ildə xalqın böyük istəyi və təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi, ümummilli lider Heydər Əliyev bütün istiqamətlərdə olduğu kimi, ordu quruculuğu, hərbi xidmətə çağırış sahəsində də təxirəsalınmaz qərarlar verərək, qısa zamanda uğurlu nəticələr əldə olunmasını təmin etdi. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın dövlətçilik və hərbi quruculuq tarixinə dərinlən bələd olan ümummilli lider Heydər Əliyev hələ Sovet dövründə Azərbaycana rəhbərlik edərkən ən müəkkəb və əlverişsiz şəraitdə belə, milli hərbi kadrların yetişdirilməsinin qayğısına qaldı. Onun müdrik qərarları, məqsədyönlü addımları gələcəkdə öz milli ordusunu, çağırış və səfərbərlik sistemini quracaq Azərbaycan dövlətinin əvvəlcədən zəruri kadr potensialına və maddi-texniki bazaya malik olmasına yol açdı.

Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda, heç şübhəsiz ki, ölkəmizdə çağırış və səfərbərlik sisteminin mükəmməl səviyyəyə yüksəlməsi, ən modern tələblər üzrə qurulub inkişaf etdirilməsi də Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin və onun ən layiqli davamçısı olan ölkə Prezidenti, Silahlı Qüvvələrimizin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Cümhuriyyətin və ulu öndər Heydər Əliyevin ordu quruculuğu, hərbi xidmətə çağırış və səfərbərlik sahəsində yaratdıqları yüksək ənənələri uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin 2012-ci il fevralın 13-də Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin yaradılması haqqında imzaladığı Fərman bu baxımdan xüsusi qeyd olunmalıdır. Üzərində böyük tarixi məsuliyyət hiss edən Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidməti ötən müddətdə fəaliyyətini ən yeni tələblər və texnologiyalar əsasında quraraq, cənab Prezidentin yüksək etimadını doğrultmağa, eyni zamanda, Xalq Cümhuriyyətinin bu sahədəki dəyərli irsinə dərin hörmət və sədaqət göstərməyə çalışmışdır. Hazırda Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin atdığı hər bir addım, həyata keçirdiyi hər bir tədbir, tətbiq etdiyi hər bir yenilik həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının xatirəsinə ehtiram nümunəsi, o dövrdə formalaşmış hərbi çağırış və səfərbərlik ənə-

nələrinin qorunmasına, daha da inkişaf etdirilməsinə töhfə deməkdir.

Müasir milli dövlətçiliyimizin parlaq uğurları kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin misilsiz irsi, həmin illərdə ordu quruculuğu, hərbi çağırış və səfərbərlik sahəsində qazanılan nailiyyətlər də bizim iftixar mənbəyimizdir. 100 il əvvəlki şərəfli tarix səhifələrimizin araşdırılıb öyrənilməsinə xidmət edən bu sanballı kitab məhz həmin dövrün yeni nəsillərə çatdırılması baxımından olduqca faydalı və qiymətlidir. Kitabın dəyərini artıran bir xüsusi cəhət də budur ki, Xalq Cümhuriyyəti dövründə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda hərbi çağırış və səfərbərlik sahəsində görülən tədbirlər indiyədək ətraflı və dərinlən araşdırılmayıb. İnanıram ki, Cümhuriyyət tarixinin belə bir mühüm yöndən öyrənilməsi və təbliği naminə hazırlanan bu kitab maraqla qarşılanacaq, layiqincə diqqət cəlb edərək, yeni tədqiqatlara yol açacaq.

Arzu Rəhimov,

*Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə
Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin rəisi,
general-leytenant*

İstiqlal bəyannaməsi

*Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi
haqqında Azərbaycan Milli Şurasının qərarı*

28 may 1918-ci il

*28 mayıs, sənə 1918 ildə Tiflis şəhərində Azərbaycan Milli Şurası -
rəis müavini Həsən bəy Ağayev, katib Mustafa Mahmudov, Fətəli
xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsim bəy Yusifbəyov, Mir
Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanov, Heybətqulu Məhəmmədbəyov,
Mehdi bəy Hacinski, Əliəsgər bəy Mahmudbəyov, Aslan
bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər ağa Şeyxülislamov,
Mehdi bəy Hacibababəyov, Məhəmmədyusif Cəfərov, Xudadat bəy
Məlikaslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firudin
bəy Köçərlinski, Camo bəy Hacinski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov
Paşa bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Ca-
vad Məlikaslanov və Hacı Mirzə Səlim Axundzadə əfəndilərin iştirakı ilə Azərbaycanın istiqlal haqqında zildəki əqdi elan etdi:*

Böyük Rusiya inqilabının cərəyanı ilə dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə Zaqafqaziyanın rus orduları tərəfindən tərk edilən vəziyyəti siyasiyyə həsil oldu. Kəndli qəvayi-məxsusələrinə tərk olunan Zaqafqaziya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqayi-siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti təsisini səlah gördü.

Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasında zühur edən müharibənin təsviyəsi üzündən həsil olan vəziyyət həzireyi-siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunun misilsiz anarxiya Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət bulunun Azərbaycana, dəxi bulunmuş daxili və xarici müşkülətdən çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təşkilatı qurmaq lüzumunu tələqin ediyor.

Buna binaən arai-ümumiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şuraisi milliyyəti-islamiyyəsi bütün cəməətə elan ediyor ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyət həqqinə malik olduğı kibi Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət Azərbaycan dəxi kamil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkili-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqarrür ediyor.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcüvar olduğı millət və dövlətlərlə münasibəti - həsənə təsisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrəvində yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin edər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bil cümlə millətlərə sərbəstəne inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arai-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şuraisi Milli və Şuraisi-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqəti durur.

*Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumət
qanun və binəgüzərlıqları məcmuəsi,
1919, №1, səh. 5-7.*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin səfərbərlik və hərbi çağırış siyasəti

Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə, keçmiş Qafqaz Cənubiyə qəbul etdi. Həsən bəy Ağayevin sədrlik etdiyi toplantıda qəbul edilən altı bənddən ibarət bəyannamədə Cənubi və Şərqi Qafqazıyanın ərazilərində müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradıldığı bəyan olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması barədə Nazirlər Şurasının sədri Fətəli Xan Xoyski mayın 30-da dünyanın əksər siyasi mərkəzlərinə, o cümlədən ABŞ-a, Avropa və Orta Asiya ölkələrinə bu barədə rəsmi məlumat verərək gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi-hüquqi anlam kəsb etdiyini qürurla bildirdi.

Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclasında Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk müvəqqəti hökumətinin tərkibi təsdiq olundu. Bu hökumət kabinetində Xosrov paşa Sultanov hərbi nazir vəzifəsinin icrasına məsul göstərildi, müdafiə və ordu quruculuğu sahəsində ilk addımların aparılması qərarlaşdırıldı. Beləliklə, Azərbaycan ərazilərində, müstəqillik tarixi şəraitdə xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən, özü də bu dəfə parlamentli respublika formasında dirçəldi. Cümhuriyyət ideyasının müəllifləri olan, milli idraka, özünə sahib xadimlər Azərbaycan tarixində parlamentarizmin əsaslarını yaratdılar.

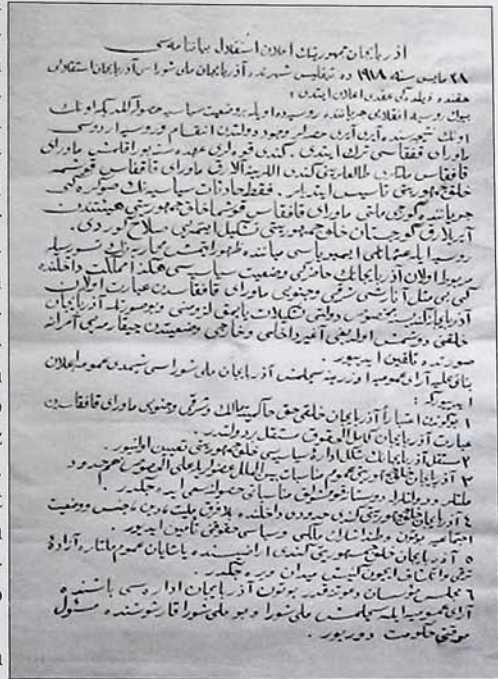
İstiqlalın bəyan olunduğu vaxt nəinki Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazilərində, bütövlükdə Cənubi Qafqazda gərgin siyasi-hərbi şərait hökm sürür, insanlar anarxiyadan əziyyət çəkir, faciələrlə üz-üzə dayanıb, sabaha ümitsiz boylanırdılar. Bakıda hakimiyyəti S.Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik qüvvələri ələ keçirib türk-müsəlman əhaliyə qarşı qətliaamlar törədirdi.

1918-ci il martın 31-dən aprelin 2-dək Bakıda 18 min azərbaycanlı qətlə yetirildi, ictimai-iaşə mərkəzləri, qəzet redaksiyaları, dini inanc yerləri dağıdılıb vيران edildi. Şamaxıda 8 min, Qubada 4 min günahsız insan erməni bolşevik qətliaamının qurbanı oldu. Azərbaycan xalqı tamamilə fiziki baxımdan məhv təhlükəsi ilə üz-üzə idi. Bolşevik S.Şaumyanla cəllad Andranik, Nijde, Dro əl-bir fəaliyyət göstərirdi, on minlərlə türk-müsəlmanı milli-dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirir və əmlakını talan edirdi. Neft Bakısını ələ keçirmək arzusunda olan xarici qüvvələr arasında rəqabət daha da kəskinləşirdi. Cənubi Qafqaz üçün böyük təhlükə törədən bolşevik Rusiyasının təcavüz təhlükəsi isə getdikcə artırdı. Cümhuriyyət xadimləri məhz belə çətin dövərdə qaçqın vəziyyətə

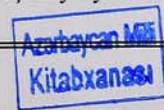
düşən və çıxış yolu tapa bilməyən xalqın önünə keçdilər.

1918-ci il iyunun 16-da Milli Şura F.Xoyskinin formalaşdırdığı fəaliyyət mərkəzini Cümhuriyyət ərazisinə, Tiflisdən Gəncəyə köçürdü. İyulun 17-də M.Ə.Rəsulzadənin sədarəti ilə Milli Şuranın gərgin keçən iclasında iki mühüm qərar qəbul olundu. Milli Şura öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırdı, bütün hakimiyyəti, yəni qanunvericilik və icra hakimiyyətini parlament çağırılanaqədər Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılan ikinci müvəqqəti hökumətə verdi. Qərara alındı ki, 6 ay ərzində Müəssislər Məclisi çağırılmalı və bu vaxta qədər isə Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumət kabinetini hakimiyyəti öz əlində saxlamalıdır. Azərbaycan Milli Şurası həmçinin milli hökumətin hüquq və səlahiyyətlərini də konkretləşdirdi, dəyişməz prinsiplər müəyyənləşdirdi. Bu prinsiplərə görə, hökumət heç bir halda Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azadlıqları ləğv edə bilməzdi.

1918-ci il iyunun 17-dən başlayaraq Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumət ağır şəraitdə, faktiki olaraq soyqırım taleyini yaşayan Azərbaycan xalqını tarixin qanlı burulğanlarından çıxarmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürdü. Milli hökumət qarşısında duran ən mühüm başlıca vəzifələrdən biri də ölkənin ərazi bütövlüyünün təmini və müdafiəsinin təşkili idi. Bölgədə və gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti daxilində gərgin hərbi-siyasi şərait bunu tələb edirdi. Hələ müstəqilliyin elan olunması ərəfəsində formalaşdırılan Milli Müsəlman Korpusunun hissə və bölmələri də bu işə cəlb olundu. Səfərbərliyin və hərbi çağırışın müvəqqəti qaydada aparılması, sinfi ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi əhalinin orduya inamını yaratdı.

İstiqlal bəyannaməsi, 1918-ci il, 28 may, Tiflis

Milli ordu quruculuğuna, hərbi çağırış və səfərbərlik işinin düzgün qurulmasında Zaqafqaziya Komissarlığında təmsil olunan siyasi liderlər, bölgələrdə yaradılan Milli Komitə üzvləri 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq ciddi addımlar atdılar.

***

Hərbi çağırış, səfərbərlik və könüllü dəstələrin formalaşmasına 1917-ci il dekabrın 11-dən sonra başlandı. Bölgənin müvəqqəti idarəçiliyi üçün qurulan və fəaliyyət göstərən Zaqafqaziya Komissarlığı milli hərbi dəstələrin yaradılması planına uyğun Müsəlman Korpusunun təşkili barədə qərar qəbul edildi. 7 bənddən ibarət qətnamənin ilk bəndində qeyd edilirdi ki, Zaqafqaziya müsəlmanlarının əsgərliyə alınması və səfərbərlik işi könüllü icra olunmalıdır. Əsgərlərin toplanması, çağırış işinin təşkili Mərkəzi Zaqafqaziya Müsəlman Komitəsinə tapşırılırdı. Bu barədə milli mövqeyin ifadəçisi olan "Açıq söz" qəzeti 7 yanvar 1918-ci il tarixli sayında məlumat verərək yazırdı: "Yanvarın 3-də Mərkəzi Zaqafqaziya Komitəsinin üzvü, Mərkəzi Komitə sədri Fətəli xan Xoyski Müsəlman əsgəri dəstələrinin təşkili haqqında məruzədə bulunmuşdur. Məruzədən anlaşıldığına görə, 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığı Zaqafqaziya müsəlmanlarından qol ordu təşkil etmək qətnaməsi çıxarmışdır".

Azərbaycan milli hərbi dəstələrinin formalaşdırılması işinə böyük ictimai-siyasi nüfuza sahib Fətəli xan Xoyski rəhbərlik edirdi. Toplanan könüllü əsgərlər müayinədən keçəndən sonra hərbi hissələr arasında bölüşdürülməli, əsgəri xidməti yerinə yetirmək məsuliyyəti daşmalıydı. Qətnamənin 5-ci bəndinə görə, komandanlar, erkani-hərb məmurları və zabit heyəti yerli müsəlmanlardan ibarət olmalı idi. Korpusun təşkilində Rusiyanın hərbi qanunları əsas götürüldüyündən ordunun formalaşmasında heç bir dəyişiklik hələlik nəzərdə tutulmurdu. Əsgəri çağırışa qatılanlar Çar Rusiyası dövründə nəzərdə tutulan əsgəri vergidən azad olunurdu. Çağırışçıların vergidən azad olunması barədə isə müvafiq qurumların əmr imzalayacağı nəzərdə tutulurdu.

Qətnamənin 1917-ci il dekabrın 11-də verilməsinə baxmayaraq Müsəlman Korpusunun yaradılması bir az əvvələ, noyabra təsadüf edilir. Prosesin belə öncədən aparılmasına səbəb isə erməni və gürcü hərbi hissələrinin xeyli əvvəl yaradılması idi. Müsəlman əsgəri hissələrinin yaradılmasına göstərilən təzyiqlər müvafiq qurumların süründürməçiliyi və digər maneələr də burada rol oynayırdı.

Milli hərbi hissələrin təşkilində ortaya çıxan çətinlikləri xatırlayan M.Ə.Rəsulzadə bu barədə ətraflı təhlil apararaq yazırdı: "Müsəlman alayının

اسماعیل خان زیادخانوف

ЗАКОНЪ

О ПРИЗЫВѢ ВЪ ВОЙСКА, Принятый Азербайджанскимъ Правительствомъ 10-го Июля 1918 года.

Призвать въ ряды Азербайджанской арміи всѣхъ гражданъ Азербайджанской Республики, Магометанскаго Вѣроисповѣданія, жившихся въ 1894, 1895, 1896, 1897, 1898 и 1899 годахъ.

Предоставить Азербайджанскому по воинской повинности Правительство установить сроки и мѣста для явки призываемыхъ лицъ. За уклоненіе отъ явки къ отбыванію воинской повинности виновные будутъ подвергнуты наказанію по всей строгости законовъ этого времени.

Председатель Совѣта Министровъ ф. Хоѣсскіи

Възвѣщено уполномоченный по дѣламъ Военнаго
Вѣдомства К. Зіахановъ

Azərbaycan milli hökumətinin hərbi çağırış haqqında ilk əmr

təşkili mübahisə və münaqişə halında ikən gürcü və erməni alaylarının təşəkkülü haman tamam olub bitmişdi". Amma bütün çətinliklərə, qarşıya çıxan maneələrə baxmayaraq milli-demokratik qüvvələr xalqa qarşı yönələn gələcək təhlükələri nəzərə alıb ordu hissələrinin yaradılmasını başlıca vəzifə hesab edirdilər.

Çox keçmədi ki, Fətəli xan Xoyskinin təqdimatı və xahişi ilə Müsəlman Korpusunun komandanı vəzifəsinə general-leytenant Əliağa Şıxlinski təyin olundu. Dünyanın müxtəlif cəbhələrində böyük hərbi yol keçən Ə.Şıxlinski Çar Rusiyasının devrilməsi və ordunun bolşevikləşməsindən sonra istefaya çıxıb Vətənə dönmüşdü. Ömrünün qalan hissəsini müstəqil Azərbaycanda milli

ordunun formalaşmasına bağlayan Ə.Şıxlinskiyin bu təyinatı hərbi hissələrin yaradılmasında müsbət dönüş yaratdı. Çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün ciddi addımlar atıldı. Sovet dönəmində qələmə alınan xatirələrində Ə.Şıxlinski Tiflisə dönüb, Müsəlman Korpusuna komandanlıq etməsinə və həmin dövrdə qarşılaşdığı çətinlikləri dilə gətirərək yazırdı: "... Azərbaycan korpusu təşkil etmək qərara alındı. Bu korpusa komandalıq etməyi mənə təklif etdilər. Mən xəstə olduğuma və müalicəyə gəldiyimə əsaslanaraq, boyun qaçırdım. Buna baxmayaraq mənim orada olmadığım günlərdə Müsəlman Korpusu təşkil etmək və başqa bir adam təyin olunana qədər bu korpusa müvəqqəti komandirlik etməyim haqqında əmr vermişdilər. Bu zaman Gəncəyə getmişdim. Tiflisə qayıtdıqda müvəqqəti olaraq korpus komandanlığı həvalə olunduğu barədə əmr oxudum... Dekabrın 31-də öz qərargahımın ilk heyəti ilə Gəncəyə getdim ki, orada hissələrin təşkili ilə məşğul oldum".

Tarixi araşdırmalardan, Müsəlman Korpusuna aid çox az saylı arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Ə.Şıxlinski milli qoşun hissələrinin təşkili üçün sidq-ürəkdən ciddi fəaliyyət göstərərək, qısa zaman kəsiyində xeyli iş görüb, orduya gənc qüvvələrin cəlb olunmasına nail olub.

Nizami ordu təşkil edildikdən sonra müsəlmanlardan alınan əsgəri verginin ləğv ediləcəyi haqqında qəzetlərdə məlumatlar dərc olundu. Mətbuatda milliləşdiriləcək rus hərbi birləşmələri barədə də məlumatlar verilir: "Zaqafqaziya Komissarlığının bu qətnaməsinə binaən dekabrın 19-da beşinci və yeddinci Qafqaziya nişançı firqələrindən ibarət olan 6-cı ordu korpusunun müsəlman nizami ordusuna əvəz edilməsi haqqında Qafaziya cəbhəsi qoşunlarının baş komandanı tərəfindən əmrnamə verilmişdir. Həmin əsgər dəstələrini milliləşdirmək işlərinə nəzarət general Əliağa Şıxlinskiyə həvalə edilmişdir. General Əliağa Şıxlinski öz vəzifəsinin icrasına başlamışdır".

Azərbaycanlıların əsgəri xidmətə alınması və milli ordu hissələrinin yaradılması barədə xəbər əhali arasında böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Ziyalılar, qələm adamları hər bir millətin varlığını onun ordusunun gücü, mütəşəkkilliyi, döyüş əzmi ilə bağlayır, əhaliyə mübarizə ruhu aşılayacaq çağırışlar edirdi. Xalqın siyasi fəallığının artırılması, əhəlinin maariflənməsi üçün ciddi addımlar atılır, mətbu təbliğatla yanaşı kitabçalar çap edilir, əhali arasında yayılırdı. Bu istiqamətdə fəallıq göstərən gənclər 1917-ci ildə öz aralarında "İttifaq" nəşriyyatı yaradaraq "Cümhuriyyət nədir?" adlı həcməcə kiçik kitabça nəşr etdilər. Bu siyasi təbliğatın davamı olaraq gənclər növbəti addım atdılar, 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra Bədrəddin Əfəndinin "Əsgərliyin fərzləri" kitabını çap etdirdilər. "Əsgər hərbi üçün müəssisdir" kəlamı ilə başlayan kitabçada əsgər millətin namus və izzətini mühafizə edən bir qüvvət olduğu təl-

qin olunurdu. Millətlərin öz dövlətini yaratmaq, inkişaf etdirmək və xarici təhlükələrdən qorumaq üçün orduya sahib olduğunu qeyd edən Bədrəddin Əfəndi yazırdı: "*Əsgər millətin öz övlətidir. Əsgər namuskar olmalıdır. Kimsənin malına, namusuna, canına göz dikməməlidir, əsgərin tövründə bir ciddiyyət, sözündə bir məna, hərəkətində bir sadəlik olmalıdır*".

Bu cür vətənpərvərlik ruhu o vaxtında Müsəlman Korpusunun yaradılması prosesi sürətlə davam etdirilir, iradə və əzm göstərilirdi. Ordunu milli əsaslar üzərində yaratmağa səy göstərən Ə.Şıxlinski qərargahını Tiflisdən Gəncəyə köçürdükdən sonra çevik idarəetmə sistemi yaratdı.

Arxiv sənədlərinin araşdırılması və tədqiqatı onu göstərir ki, böyük hərbi istedadı sahib olan general Ə.Şıxlinski əski rus ordusunun

strukturlarına uyğun ilkin müvəqqəti qərargah yaradıb. Ümumi qərargahdan və korpus xidmətindən, növbəti zabit şöbəsinə, tibb xidməti və baytar həkim xidmətindən təşkil olunan Milli Müsəlman Korpusunun strukturu həddən ziyadə yığcam idi. Bu yığcamlıq qoşun hissələrinin formalaşmasında və təlim-tərbiyənin təşkilində çevikliyi artırır.

Bölgədəki hərbi-siyasi vəziyyətin çətinliyi səbəbindən korpusun formalaşmasında ciddi problemlər ortaya çıxırdı. Dövrün ağır şərtləri, bölgədə əlverişsiz mühit və təchizat sahəsində problemlər olduğunu xatırlayan Ə.Şıxlinski yazırdı: "Bizim əlimizdə silah, cəbhəxana, ərzaq ehtiyatı, paltar və ayaqqabı yox idi".

Ə.Şıxlinskiyin xatırladığı problemlərin aradan qaldırılmasında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaradılan Milli Komitələr yaxından iştirak edirdilər. Ordunun özəyinin yaradılması prosesinə Tiflis müsəlmanları ilk dəstək verdilər. Tiflis Müsəlmanları Şurası milli hərbi hissələrinin təşkili üçün zəruri olan

Əliağa Şıxlinski,
(1863-1943)

ərzaq və əşya topladılar. Əsgərlərin nəyə ehtiyacı olduğunu gözəl anlayan milli qüvvələr bütün vasitələrdən yararlanaraq Müsəlman Korpusunun tələbatını qarşılamağa çalışır, hətta öz vəsaitlərinə bazardan silah-sursat alırdılar.

Əsgərlərin milli ordunun ilk özəyinə cəlb olunmasında Azərbaycanın imkanlı insanları, sahibkar və zənginləri də öz dəstəyini göstərirdilər. Təkcə əsgəri heyətin formalaşmasına deyil, təchizat problemlərinin aradan qaldırılmasına da səy edilir, maddi və mənəvi kömək göstərilirdi. Xalqımızın taleyində böyük rol oynayan Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev heç bir təhdidə və təzyiqa baxmayaraq milli qoşun hissələrinin təşkilinə öz töhfələrini verirdilər. Hətta H.Z.Tağıyevin, Ş.Əsədullayevin övladları Müsəlman Korpusunda xalqın sadə övladları ilə birgə hərbi xidmət keçir, Vətənin istiqlalı üçün çalışırdılar.

H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd öz söhbətlərində ilk ordumuzun silah-sursat, ərzaq və geyim baxımdan çətinliklərini xatırlayır və qeyd edirdi ki, əsgər və zabitlərin yataq əşyaları olmadığından onların çoxu başları altına yəhər qoyaraq yatırdılar.

Gənclərin könüllü orduya cəlb olunması əhalidə xoş ovqat formalaşdırır, vətənpərvərlik hissləri, duyğuları oyadırdı. Xalqın bu çətin, ağır vəziyyətini anlayan gənclər silaha sarılır, əsgəri təlimlərə qatılırdılar.

Azərbaycan ordusunun ilk əsgərlərindən olan Mir Əziz Seyidlinin "Azərbaycan Yurd Bilgisi" məcmuəsinin 1933-cü il tarixli may sayında çap olunan "28 may istiqlal yolunda azəri tələbələr"i məqaləsində o günləri belə xatırlayırdı: "Vəziyyət o qədər çətin idi ki, dayanmaq zamanı keçmişdi. İlk toplantının qərarı ilə hər tələbə öz şəhərinə gedib çalışmalı idi. O zaman önümüzə həlli çətin üç məsələ vardı: Qafqaz Müsəlmanları Qurultayında iştirak, Nargin adasındakı türk əsirlərini qaçımaq və əsgəri-nizam görməmiş Azərbaycan könüllülərindən əsgər toplamaq".

Mir Əziz Seyidli Rusiyanın müxtəlif yerlərində təhsil alan 80-ə yaxın tələbənin geri döndüyü, Vətənin bu ağır günlərində əldə silah məmləkəti necə mühafizə etdiklərini yada salırdı. İlk əsgəri birliklərin necə, hansı şəraitdə yaradıldığına diqqət yönəldən şahid yazır: "Cəbhədən çəkilən və türklük əleyhinə çalışmağa təhrik edilən ağılsız rus əsgərləri keçdikləri dəmiryolu boyunca türk kəndlərinə atəş açaraq əhalini qətl və qarət edirdilər. Buna görə hər tərəfdən buna qarşı hazırlığa başlanıldı. Hər kəs varını-yoxunu silaha verdi və hamı birlikdə bu işə başladı. Hacı Zeynalabdin kimi zənginlərdən para toplanıldı və "İsmailiyyə"nin bir köşəsində gurultusuz, könüllü əsgərlərin qeydiyyatına başlanıldı. İlk həftə 50-60 könüllü yazıldı. Onların arasında dostlara örnək olmaq üçün mən də vardım".

İlk əsgəri birliklərin yaradılması və strukturlaşması barədə M.Ə.Seyidli arxiv məlumatlarında və bəzi sənədlərdə əksini tapmayan xeyli faktları yada salır. Xatirədən bəlli olur ki, Çəmbərəkənddə toplanan bu əsgəri birliklərin yaradılmasına minbaşı İsgəndərbəyli rəhbərlik edib: "Könüllülərimizin içərisində çox yaxşı dağıstanlı qardaşlarımız da vardı. Bakının Çəmbərəkənd məhəlləsində bir məktəb binasında könüllülər üçün qərargah düzəldildi və dərhal da əsgərlərin təliminə başlanıldı. Könüllülər isə gəlməkdə davam edirdilər. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmməd də bu vaxt qoşun bölməsinə yazılmışdı. Bu gənc tələbə millət yolunda özünü qurban etməyə önümüzə and içdi və o gündən başlayaraq səmimi dostluğumuz yarandı".

Əsgərlərin toplanmasında o qədər çətinlik yaşanmasa da milli zabit kadrlarının sayca az olması problemlər yaradırdı: "Zabit məsələsini həll etmək üçün polkovnik Tabasaranskinin rəhbərliyi altında Çəmbərəkənddə bir hərbi məktəb quruldu və tələbə yoldaşlarımızın bir çoxu oraya yazıldı. Başladığımız bu ciddi hazırlıq işləri Bakıda olan "Sovdepenin" (yəni Bakı komissarları sovetini - red) heç xoşuna gəlmədi. Eyni zamanda ermənilərin də rus əsgərləri arasında bizə qarşı qaldırdıqları şiddətli təbliğat aramızdakı gərginliyi bir daha artırdı. Nəhayət, göz önündən çəkilməyə qərar verdik. Biz ən uyğun yer kimi Lənkəranı seçdik. Və günlərin bir günü axşama yaxın Lənkəran 80 nəfərə qədər nizami əsgərə sahib oldu".

Lənkərana köçən, şəxsi heyəti 80 nəfərdən ibarət olan bu hərbi hissə müsəlman süvari diviziyasının tərkibində idi. M.Ə.Seyidlinin yazdığına görə, ordunun ilk əsgərləri Lənkərana gəldikdən sonra ən başlıca vəzifə olan ehtiyacın ödənilməsinə başlayırlar. Şəxsi heyət silah-sursat əldə etmək üçün bütün mümkün variantları müzakirə edir. Lənkərandə olan rus hərbi hissələrinin təki-silah edilməsi isə yekun qərar olur. Rus əsgəri hissələrinə edilən hücumların birində 200-dən çox tüfəng, saysız-hesabsız patron, 11 pulemyot, yük arabaları, bir neçə əsgəri mətbəx və 40-a yaxın minik at ələ keçirilir: "Artıq durmadan silahlara görə, əsgər toplanmağa başlanıldı. Sayımız tezliklə 200 nəfər oldu. Atlı, mitralyoz hissələr ayrıldı. Topçu zabitimiz olsa da, topumuz yox idi. Onu da gözləmədiyimiz bir yerdən Tanrı bizə verdi. Bir gün adamlarımız sevincli bir xəbər gətirdilər. Astarə limanında ruslar sərhədlərdən geri çəkildikləri topları vapura yükləyərək Bakı sovdəplərinə (Bakı Komissarları Sovetinə - red) göndərmək niyyətində idilər. Dərhal ərkanı-hərbimiz toplanaraq topların ələ keçirilməsini qərara aldı. Bu qərarın icrasını mərhum polşalı topçu yüzbaşı Kaçmarjevski həyata keçirdi. Keçirilən hərbi əməliyyat nəticəsində Lənkərandə hərbi süvari diviziyası ağır artilleriya silahına da sahib oldular".

Bölgələrdə olan çar rejiminə məxsus hərbi hissələrin milliləşdirilməsi ba-

rədə qərarın icrasına rus əsgər və zabıtləri, həmçinin bolşeviklər ciddi maneə törədirdilər.

***

1918-ci ilin 4 iyununda Batumda Azərbaycan Cümhuriyyəti və Osmanlı dövləti arasında müqavilə imzalandı. Müstəqilliyini yenidən elan edən gənc Azərbaycan dövləti bu müqaviləyə görə, öz təhlükəsizliyini, daxili asayişini bərpa etmək üçün Osmanlı Türkiyəsindən hərbi yardım ala bilərdi. Beləliklə, beynəlxalq münasibətlər sisteminə yeni daxil olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk müraciəti Türkiyəyə oldu. Qardaşlıq yardımının ən gözəl örnəyi olan Nuri Paşa komandanlığında Qafqaz İslam Ordusunun ilk hərbi heyəti iyunun 6-dan etibarən Azərbaycana gəldi. Azərbaycanın bütövlüyü və istiqlalı uğrunda savaşa qatılan birləşmiş ordu komandanlığının və milli hökumətin üzərinə düşən ən böyük iş Azərbaycan ordusunu sağlam, dövrün tələblərinə uyğun formalaşdırmaq idi.

Bu sahədə ilk ciddi iş Azərbaycanın bolşevik-erməni işğalına uğramayan bölgələrində səfərbərlik və hərbi çağırışın təşkili idi. Əldə olunan məlumatlar, arxiv sənədləri onu göstərir ki, 1918-ci ilin mayından sonra Azərbaycanda kifayət qədər hərbi çağırış yaşına çatan qüvvə mövcud olub. Milli ordunun canlı qüvvə tələbatı tam ödənilə bilərdi. Bolşevik-erməni hərbi birləşmələrinə qarşı Göyçay, Kürdəmir ətrafında döyüşlər getdiyi vaxt çağırış yaşına çatan qüvvələrin orduya cəlb olunması üçün Azərbaycan hökuməti və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən bir sıra tədbirlər görüldü. Obyektiv çətinliklər və çağırış işinə məsul olan şəxslər tərəfinin yol verilən nöqsanlar nəzərə alınmasa, qeyd olunmalıdır ki, əhalinin əsgəri xidmətə münasibəti müsbət mənada dəyişib. Həmin dövrdə övladını Vətənin müdafiəsinə göndərmək istəyi və əzmi olan ailələrin sayı çox idi. 1918-ci il iyul ayından Türkiyəyə diplomatik missiya ilə gedən Əlimərdan bəy Topçubaşovla görüşündə Türkiyə hərbiyyə naziri Ənvər Paşa da səfərbərlik və hərbi çağırış barədə Azərbaycan xalqının əzmini yüksək qiymətləndirirdi: "Məlumdur ki, çağırışla bağlı böyük çətinlik olmayıb, adamlar həvəslə gəlirlər. Belə də olmalıdır. Qafqaz müsəlmanları əsgəri mükəlləfiyyətə cəlb olunmamışlar. Onlar əsgəri tələbkərliliklə tanış deyillər. Ancaq görünür ki, əsgəri ruh hələ də qalmaqdadır. Bu isə zəruri bir şərtidir".

Sənədlərin və tarixi ədəbiyyatın tədqiqi onu göstərir ki, kifayət qədər ehtiyat qüvvəsi olmasına baxmayaraq, Cümhuriyyətin elanından az sonra hərbi səfərbərlik və çağırış işinin yüksək səviyyədə təşkili mümkünsüz idi. Azərbaycan dövlətinin hələ gənc olması, iqtisadi imkanlarının yetərsizliyi, hərbi təli-

matçıların çatışmazlığı kimi problemlər prosesin sürətlə və uğurla aparılmasına imkan vermirdi.

Silah-sursatın, əsgəri geyimin çatışmaması səbəbindən, imkanlar tələbə uyğun olmadığından bütün çağırışçı qüvvəni səfərbər etmək də mümkün deyildi. Ordu sıralarına qatılmaq istəyənlərin sayı isə yetərincə idi. Ordu quruculuğunda ortaya çıxan mövcud problemlər Ə.M.Topçubaşovun Ənvər Paşa ilə görüşündə də əsas müzakirə mövzusu idi. Ə.M.Topçubaşov öz xalqının əzmini, döyüş bacarığını yüksək qiymətləndirərək inamla deyirdi: "Təcrübəli təlimatçılar olarsa bizim əhalidən həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə görə, yaxşı qoşun təşkil etmək mümkündür. Ancaq bizdə silah, geyim və digər hərbi təchizat çatışmır".

Əməliyyat şəraitini müəyyən edib sürətli hücum planını həyata keçirən Nuru Paşa da Türkiyə Şərq Orduları qrup komandanına yazdığı məktubda səfərbərlik və çağırışla bağlı problemə toxunaraq yazırdı: "Əsgərliyə istekli insanlar varsa da, silah, cəbhəxana və əlbisə yoxdur".

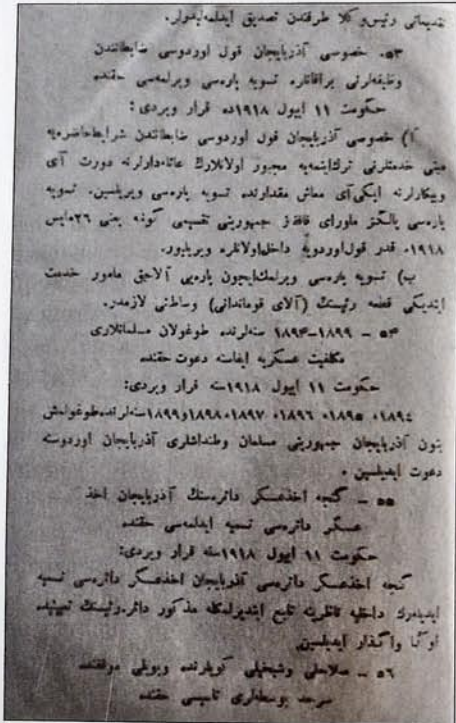
Hərbi çağırışın təşkilindən fərqli olaraq əhalinin səfərbərliyə alınmasında elə bir ciddi problemlər yaşamırdı. Qafqaz İslam Ordusu hərəkatının ilkin mərhələsində döyüş qabiliyyəti olan könüllülər orduya cəlb olunur, əhalinin bütün təbəqələrinin, orduya yararlı olan şəxslərin səfərbərliyi həyata keçirilirdi. Vətənin müdafiəsinə Qazax-Borçalı, Ağsu, Ağdaş, Göyçay, Nuxa, Bərdə və digər bölgələrdən səfərbər olan yerli qüvvələr milli orduya qatılır, hərbi gücü artırırdılar. 1918-ci il iyunun 22-nə olan məlumata görə, Qafqaz İslam Ordusunun bir neçə alayının tərkibinə Ağdaş böliyündən 389 nəfər, Müsülü dəstəsinə isə 150 nəfər qatılıb. 5-ci Qafqaz piyada alayının ərkanı-hərb rəisi Rüşdü Türkmən məlumatına görə, həmin tarixdə Cavanşir qəzasından xeyli

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Binəgüzarlığı məcmuəsi, ilk sayı

sayda süvari toplanılıb, 5-ci fırqənin tabeliyinə göndərilib. İyun ayının 27-nə olan hesabatda isə Nuxa və Zaqataladan 2 min nəfərlik qüvvənin səfərbər edilərək orduya qatıldığı bildirilir. Digər bir məlumata görə, Gəncədə Göyçay ətrafında döyüşlərə qatılmaq üçün 500 nəfərdən ibarət olan könüllü silahlı dəstə əmrə müntəzir olub, yaxın günlərdə Yevlaxdan cəbhə xəttinə göndəriləcəyi gözlənilirdi.

Qanı bahasına qazınan azadlığı xalqın əlindən almağa çalışan və Gəncə üzərinə hücum etməyi, Cümhuriyyəti "beşiyində boğmağı" qarşısına məqsəd qoyan Bakı komissarlarının səfərbərlik və hərbi çağırışına isə yerli əhali əhəmiyyət vermirdi. Şura hökumətinin təhlükədə olduğunu elan edən "Bakinski raboçi", "Bakı şurasının xəbəri", "Hümmət" qəzetləri milli qüvvələrə qarşı təbliğat aparır, xalqı milli Azərbaycan ordusunun sıralarına qatılmamağa çağırırdı. S.Şaumyanın, Korqanovun, Biçeraxovun bolşevik mətbuatında "Səfərbərlik elan"ları dərc olunsa da, Azərbaycan türkləri və yerli əhali bu təbliğata əhəmiyyət vermirdi, Qırmızı Ordunun sıralarına daxil olmaqdan imtina edirdilər. Ciddi cəza tədbirləri də nəticə vermirdi. Bakıda 600 nəfər müsəlmanı çağırışdan imtina etdiyi üçün edama məhkum edən Qırmızı Ordu komandanlarının zorən keçirdikləri səfərbərlik etirazla qarşılanırdı. Bakı Sovetində iyulun 7-də hesabat verən S.Şaumyan Qırmızı Ordu sıralarına yeni qüvvələr cəlb edəcəyini söz verdi, amma buna nail ola bilmədi. Səfərbərliklə bağlı bolşeviklərin gördükləri iş nəticəsiz qaldı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Əxzi-əsgər təşkilatının yaradılması haqqında 55 sayılı qərarı, 11 iyul 1918-ci il

bul etdi. 1918-ci ilin 11 iyulunda "Mükəlləfiyyət əsgəriyyə ifasına dəvət haqqında qərar"da 1894-1899-cu ilə təvəllüdü bütün Azərbaycan Cümhuriyyəti müsəlman vətəndaşları Azərbaycan ordusuna çağırılırdı. Bu işin təşkili üçün hökumət həmin tarixdə 55 sayılı qərar verdi, Gəncə Əxzi-əsgər dairəsi Azərbaycan Əxzi-əsgər şöbəsi adlandırıldı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Əxzi-əsgər təşkilatı Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyinə verildi.

Fakt və sənədlərin araşdırılması onu sübut edir ki, Cümhuriyyətin müstəqil şəkildə əsgəri çağırış və səfərbərlik xidmətinin təşkili 1918-ci ilin 11 iyulundan başlayır.

Hərbi çağırış və səfərbərlik xidmətinin təşkili, Əxzi-əsgər təşkilatının yerlərdə qurulması, fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün hökumət Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına 5 min rubl vəsait ayırdı. Mərkəzi Əxzi-əsgər idarəsinin bolşevik-erməni birləşmələrinin işğalı altında olmayan bölgələrdə şöbələri yaradıldı. Qısa müddət ərzində hər bir qəzadə ən azı bir Əxzi-əsgər şöbəsinin təşkili üçün lazımı zəruri addımlar atıldı. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının milli hökumətlə birgə səyi nəticəsində şöbələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün əsasnamə hazırlandı. Qəbul olunan bu əsasnaməyə görə, Əxzi-əsgər şöbəsinin rəisləri hərbiçi olmalı idi.

***

Fətəli xan Xoyski hökumətinin əsgəri-mükəlləfiyyət haqqında verdiyi qərarlarda çağırışdan azad olunan kateqoriyaların siyahısı da müəyyənləşdirildi. Müəyyən olunan qaydaya görə, dəlilər və xəstələr, həbs edilənlər xidmətdən azad edilirdi. Müxtəlif dövlət vəzifələrində çalışanların da xidmətdən azad olunması qərarlaşdırıldı. Nazirlər, nazir müavinləri, valilər, ziraət (kənd təsərrüfatı) idarə müdirləri, dövlət xəzinədarı, məhkəmə rəisləri, prokurorlar və onların müavinləri, polislər və ruhanilər bu kateqoriyaya daxil edilirdi. Hərbi çağırış və səfərbərlik işində ailələrin tərkibi, sosial durumu da nəzərə alınır, müvafiq qərar qəbul olunurdu. Xəstəliyi səbəbindən çalışa bilməyən, 60 yaşına çatan və ya dul qadının tək oğlu, atadan-anadan yetim qalıb himayəsində olan tək nəvələr, uşağının sayı çox olanlar da əsgəri çağırışdan azad olunurdular.

Hərbi çağırışdan azad olanların siyahısını müəyyənləşdirib vahid sistem yaratmağa yönəlik tədbirlər də görüldü. Bu kateqoriyaya aid olanlara və ya möhlət alanlara sənəd verilir, həmin şəxslər Əxzi-əsgər təşkilatında qeydiyyatda alınır. Sənəddə çağırışının adı, soyadı, yaşadığı vilayət və qəza, məhəllə, küçə və ev nömrəsi, yaşı, sənəti göstərilirdi. Əgər fotosəkil varsa, sənədə əlavə olunurdu. Çağırışının qanunun hansı maddəsinə və səbəbinə görə,

hansı xəstəlikdən əziyyət çəkdiyi də sənədin sonuna əlavə olunurdu. Hüquqi mahiyyət daşıyan sənəd Əxzi-əsgər reisi, qəza qaiməqamı, qazi, iki bələdiyyə üzvü tərəfindən təsdiqlənirdi.

Azərbaycan milli hökuməti və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən hərbi çağırışın qanunauyğun aparılması barədə təlimat da hazırlandı. Bu təlimata uyğun hər bir qəzada ən azı bir Əxzi-əsgər şöbəsi təşkil olunmalı, həmin şöbələrin texniki vasitələrlə təmin edilməsi nəzərdə tutulurdu. Hərbi çağırış haqqında əmr verilən vaxt Əxzi-əsgər şöbələri komissiyayı toplayıb, fəaliyyətə başlamalı idi.

Komissiyanın iş qrafiki də tərtib edildi. Çağırışçı kontingentini müəyyən etmək üçün komissiya ən azı həftədə bir-iki dəfə toplanmalı, qərar verməli idi. Əgər yerlərdə komissiya formalaşdırmaq mümkün olmasa, bunun əvəzinə işçi qrup da yaradıla bilərdi. Yaxud bu işləri həyata keçirmək üçün Əxzi-əsgər komissiyası işçi qrup yarada, onlara səlahiyyət verə bilərdi. İş prinsiplərinə görə, yerlərdə fəaliyyət göstərən Əxzi-əsgər şöbələri vilayətlərdə fəaliyyət göstərən firqə Əxzi-əsgər idarəsinə tabe idi. Firqə Əxzi-əsgər idarələri isə Azərbaycan hökuməti yanında yaradılan Əxzi-əsgər heyətinə tabe idi və bu sahədə mövcud qanunların həyata keçirilməsinə məsuliyyət daşıyırdı. 1918-ci il iyulun 11-dən həmin ilin noyabrın 17-dək Əxzi-əsgər heyətinin fəaliyyətinə nəzarət Əxzi-əsgər reisi tərəfindən aparılırdı. Əxzi-əsgər reisi isə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının tabeçiliyində idi.

Əxzi-əsgər təşkilatı sülh dövrü üçün ayrı bir təlimatla idarə olunmalı, müvafiq qərar verməkdə məsuliyyət daşıyırdı. Bu hərbi təşkilatın vəzifəsi çağırış yaşındakı şəxslərin siyahısını müəyyənləşdirmək, onların orduya yararlı olub-olmamalarını ayırd etmək idi. Yaşayış yerini dəyişən çağırışçı həmin ərazinin Əxzi-əsgər şöbəsinin qərarına uyğun müayinə olunub, komissiyanın rəyi ilə orduya göndərməli, çağırışçının daimi yaşayış yeri bu barədə məlumatlandırılmalı idi. Komissiyanın toplanması vaxtı əvvəldən müəyyən olunur, çağırışçılar müayinə edilib orduya yararlılıq dərəcəsi aydınlaşandan sonra, xidmətə yararlı olanlar müşayiətinin nəzarətində hərbi hissələrə göndərilirdi. Komissiyanın təsdiq etdiyi siyahının bir nüsxəsi hərbi hissəyə göndərilir, digəri isə Əxzi-əsgər şöbəsində qalırdı.

Bir qayda olaraq, Əxzi-əsgər komissiyaları qəza mərkəzlərində fəaliyyət göstərirdi. Yerlərdə çağırış yaş müəyyən edilib toplananlar komissiya tərəfindən müayinədən keçmək üçün qəza mərkəzinə göndərilirdi. Komissiyanın təftiş və müayinəsindən keçmək üçün qəza mərkəzinə gələn çağırışçıların qarşısında iki günlük azuqəsini də özü ilə götürmə tələbi qoyulurdu. Yolda və qəza mərkəzində olanlar öz hesablarına qidalanmalı, ehtiyaclarını özləri ödəmə-

li olurdular. Çağırışçının xidmətə yararlığı təsdiq olunduqdan sonra Əxzi-əsgər şöbəsi əməkdaşlarının müşayiəti altında hərbi hissələrə göndərilir, orduda yerləşdirilirdilər. Təlimata uyğun, Əxzi-əsgər komissiyasının orduya yararlı olduğu təsdiqlənən çağırışçı Əsgər idarəsi tərəfindən yemək, geyim və digər təchizatla təmin olunurdu. Bu işə Əsgər idarəsi yerləşdirmə komissiyaları məsul idilər. Onlar əvvəlcədən Göyçayda toplanan çağırışçının sayı, tələb olunan ərzaq və yatacaq barədə Azərbaycan hökumətinin Əxzi-əsgər firqəsi və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına məlumat verirdilər.

Əxzi-əsgər şöbələrində komissiya orduya yararlı olan çağırışçıların siyahısını anket formasında tərtib edir, çağırışçının sıra nömrəsi, vilayəti, yaşadığı kənd və qəsəbə, məhəllə yazılırdı. Siyahı Əxzi-əsgər şöbə reisi tərəfindən imzalanırdı.

Görülən sistemli işin nəticəsində, əmr, təlimat və sərəncamlar əsasında 1918-ci il iyul ayından başlayaraq Azərbaycanın erməni-bolşevik birləşmələrinin işğalına məruz qalmayan ərazilərində geniş çağırış və səfərbərlik həyata keçirildi. Vətənin azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda hərbi mükəlləfiyyətli çağırışçılarla yanaşı könüllülərin də toplanması prosesləri aparılırdı.

Qafqaz İslam Ordusu savaşa başlayır

1918-ci il iyunun 10-dan sonunadək olan müddətdə bolşevik-erməni birləşmələrinə qarşı döyüşən əsgərlərin sayı barədə Rüştü Türkerin hərbi memuarında xeyli faktlar verilir. Tarixi mənbələrdə, arxiv sənədlərində Azərbaycan milli hərbi qüvvələrinin və könüllülərin sayı barədə dəqiq rəqəmlər var. Ağdaş böliyündə 389 nəfər, Müsüslü dəstəsinin tərkibində 150 nəfər, Nuxa və Zaqatala ətrafında 2 min nəfər, Qazaxdan 285 nəfər, Gəncə ətrafından 500 nəfərlik azərbaycanlı könüllünün döyüşlərə qatıldığı məlum olur. Bütün bu rəqəmlərin ümumiləşdirilməsindən belə bir nəticə əldə olur ki, ordu birləşmələrimizin ilk döyüş mərhələsində 3200-dən artıq səfərbərliyə alınan yerli dəstə üzvü düşmənə qarşı mübarizə aparıb.

1918-ci il iyulun 2-ə olan məlumatlara görə, Ağdamda 162 atlının, iyulun 6-da 28 süvaridən ibarət inzibati böliyün, 70 nəfər isə piyada böliyünün təşkil edildiyi, Ağdamda yığılan könüllülərin sayının isə 320-yə çatdığı məlum olur. 1918-ci ilin avqust ayı ərzində isə səfərbərlik və hərbi çağırış nəticəsində bir neçə gün ərzində Ağdamda toplanan əsgərlərin sayı 285-ə çatdı. Bərdə ətrafındakı hissələrdə piyadaların sayı 472 nəfər, süvarilərin sayı isə 245 nəfər idi. Bundan başqa, Tərtərdən 245 nəfər süvari toplanıb döyüş meydanına tələsirdi. Səfərbər olan Azərbaycan könüllüləri ordunun gücünü artırır, uğurlu hərbi əməliyyatlar əhəlinin arasında böyük ruh yüksəkliyi yaradırdı.

1918-ci il iyul ayının ortalarındakı Kürdəmir, Göyçay, Ağsu, Ağdaş, Salyan düşmənlərdən azad edildi, milli hərbi hissələrimizlə Bakı arasında 80-90 km məsafə qaldı. Bakının azad olunması Şamaxının qurtuluşundan keçirdi. İyul ayının 19-da başlanan hücumu davam gətirməyən bolşevik-erməni hərbi birləşmələri Şamaxı istiqamətinə geri çəkildilər. Tezliklə Şamaxı da düşmənlərdən azad olundu.

Avqustun 5-dən Bakıya doğru istiqamətlənən ərazi bütövlüyü uğrunda savaşı sentyabrın 15-dək davam etdi. Bakının qurtuluşu üçün 36 saatlıq gərgin döyüş aparıldı. Sentyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə ingilis-daşnak qüvvələri şəhərin təslimi haqda qərar qəbul etdi. Ordunun Bakını azad edib Azərbaycanı "başsız bədən" olmaqdan qurtarması və Cümhuriyyət hökumətinin Gəncədən Bakıya köçməsi ordu quruculuğunda yeni situasiya yaratdı. Türkiyədə İstanbul konfransında iştirak edən nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə Bakının qurtuluşu ilə bağlı baş nazir Fətəli xan Xoyskiyə ünvanladığı təbrik teleqramında deyirdi: "Paytaxtımızın azad olunmasından dolayı təhti-idarə alilərinə də bulunan hökumətimizi səmimi təbrik ilə Bakının yeni türk ellərinin itxilasını üçün sarsılmaz bir qələyi mətin olması ümidi ilə bütün arkaadaşlarımızla öpüşüyoruz".

Milli Azadlıq Hərəkatının ideoloqlarından olan, Azərbaycan məhfumuna si-

yasi mənə verən Nəsim bəy Yusifbəyli ilk sayı Gəncədə nəşr olunan "Azərbaycan" qəzetində "Azərbaycan gəncliyinə" müraciət edərək onları ordu sıralarına qatılmağa çağırırdı: *"İndi Sizə, ey Azərbaycan dəliqanlıları, müraciət edirəm. Üzərinizdə nə qədər ağır vəzifə olduğunuzu bilirsinizmi? Artıq meydanda heç bir bəhanə qalmadı. Vətənimiz düşməndən xilas oldu və oluyor. Silah istəyirsiniz, qardaşlarımız Sizin üçün tədarük edir... Haydi, silah başına. Üç ay qədər səndən 100 min əsgər istərəm və görəcəyəm"*.

Qələbə xəbərini ön səhifəsinə çıxaran "Azərbaycan" qəzeti ilk sayında hərbi xidmətə çağırışın müvəffəqiyyətlə aparılması barədə məlumat dərc edərək əhəlini fəallığa dəvət edirdi. Məlumatda göstərilirdi ki, əyalətlərdə ordu sıralarına çağırış müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. Bakı və ətraf bölgələrin döyüş qabiliyyəti olan kişiləri cəbhəyə yollanıblar. Nuxa, Ərəş uyezlərindən orduya çağırılanlar isə Bakıətrafı döyüşlərdə böyük şücaətlər göstəriblər. Qəzetin 16 oktyabr 1918-ci il tarixli sayında isə hərbi xidmətə çağırışın təşkili və gedişi barədə məlumat dərc olunub.

Bakı azad olunandan sonra ordu quruculuğunda diqqət yönəldilən əsas məsələlərdən ən başlıcası hərbi çağırışın düzgün, planlı, qanunauyğun təşkili və səfərbərlik problemi idi. Faktların təhlili onu göstərir ki, səfərbərlik və hərbi çağırış siyasətində bəzən milli xüsusiyyətlər, dövrün, şəraitin tələbləri nəzərə alınmırdı, bu baxımdan kiçik nöqsanlar da nəzərə çarpırdı. Amma hərbi hissələrin komplektləşdirilməsində, Bakının işğaldan azad olunmasında səfərbər olub ordu sıralarına qatılanlara xoş münasibət gənclərin vətənpərvərlik hisslərinə müsbət mənada ciddi təsir göstərirdi. Ordunun Əxzi-əsgər rəyasəti bölgələrdə hərbi xidmətə yollanmaq istəyənlərin sayında dönüş yarandığını öz hesabatına daxil edərək raport verirdi: "Din və Vətənlərini mühafizə üçün İslam Ordusuna qeyd olunmaq üzrə Bakı şöbəsinə və digər kənd və qəsəbələr-dəki komandanlara müraciət edənlərin sayı günü-gündən çoxalmaqda, hər kəsin ətrafımızı saran din, Vətəni, irzi və namusunu qorumaq üçün düşmənlərə qarşı hazırlanmaqda olduğu böyük şükranla görünməkdədir".

***

Bakı işğaldan azad olunduqdan sonra hərbi çağırış və səfərbərlik sahəsində xeyli irəliləyişlərin əldə olunması tarixi faktlarla, sənədlərlə sübut olunur. Belə ki, 1918-ci il noyabrın 12-nə olan məlumata görə, 1-ci Azərbaycan firqəsinin azərbaycanlılardan olan sırayı heyətinin sayı 2 min 898 nəfərə çatıb. Bu göstəricinin Əxzi-əsgər təşkilatının yerlərdə apardığı məqsədyönlü, planlı işin nəticəsi kimi qəbul etmək olar. Müxtəlif peşə sahiblərinin bacarıqlarından istifadə və əsgəri ehtiyacların mülki qaydada ödənilməsinə yönəlik tədbirlər də

*Nuru Paşa,
(1890-1949)*

Əxzi-əsgər təşkilatı tərəfindən həyata keçirildi. Qoşun hissələrində xüsusi peşələrə ehtiyacı ödəmək üçün 19 yaşından 24 yaşınadək çəkməçilər, dülgərlər, dəmirçilər, nalbəndlər, bərbərlər məcburi xidmətə cəlb olunurdular. Həmçinin ordunun ehtiyaclarının ödənilməsi üçün digər peşə sahibləri olan 25-30 yaş arası gənclər xidmətə könüllü yazıla bilərdilər.

Azərbaycanda hərbi xidmətə çağırışın hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi üçün 1918-ci il oktyabrın 11-də "Azərbaycan hökuməti-

nin əsgəri mükəlləfiyyətinin müvəqqəti qanunu" qüvvəyə mindi. Baş nazir Fətəli xan Xoyskinin imzaladığı qanun dövrü mətbuatda, o cümlədən "Azərbaycan" qəzetində dərc olundu. Bu hüquqi akt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi qanunvericilik sahəsində qəbul etdiyi ilk əsaslı sənəddir. Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağda erməni birləşmələrinə qarşı mübarizə apardığı bir dövrdə qəbul olunan qanun əsgəri çağırışın nizamlanmasında böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

Müvəqqəti qanun olaraq qəbul edilən bu sənədin müddəalarına görə, bütün Azərbaycan vətəndaşları qanunun tələbləri çərçivəsində hərbi mükəlləfiyyət keçməli idi. Hərbi çağırış yaşı 18 yaş müəyyən edildi. Bu yaşdan etibarən gənclər xidmətqabağı ehtiyatda sayılırdılar. Əhalinin bu yaş qrupuna daxil olanları 2-ci dərəcəli ehtiyat qüvvəsi adlanırdı və onlar yalnız müharibə şəraitində orduya çağırılırdılar. Sülh dövrü üçün isə hərbi çağırış yaşı 20 yaşdan başlayırdı. Piyada və nəqliyyat qoşunlarında xidmət 2 il, digər qoşunlarda isə 3 il nəzərdə tutulurdu. Hərbi xidməti başa vuran gənclər birinci dərəcəli ehtiyatda sayılırdılar və ehtiyatda xidmət piyadalar üçün 40 yaş, digər qoşun növ-

lərində isə 38 yaş müəyyən edilirdi.

"Azərbaycan hökumətinin əsgəri mükəlləfiyyətinin müvəqqəti qanunu"nun böyük bir hissəsi çağırışdan azad olunmaya, möhlət və güzəşt hüququna aid idi. Konkret maddələr üzrə göstərilirdi ki, hansı şəxslərə ailə vəziyyətinə, səhhətinə, tutduğu vəzifələrə uyğun möhlət hüququ və güzəştlər tətbiq edilir.

*Səməd bəy Mehmandarov,
(1855-1931)*

Əxzi-əsgər təşkilatının qəzalardakı strukturları da qanunda əksini tapır. Qanunun tələblərinə görə, qəzalarda Əxzi-əsgər təşkilatı rəis və məclis tərəfindən idarə olunurdu. Əxzi-əsgər məclisinə bölgənin vəzifəli şəxsləri daxil olmalı, şəhər və qəzalarda hərbi çağırış bu məclisin nəzarəti altında aparılmalı idi. Hərbi çağırışla bağlı ortaya çıxan suallara, problemlərə də məclisdə baxılmalı, vahid qərar qəbul edilməli idi.

Əxzi-əsgər təşkilatının nəzdində həkim-müayinə komissiyaları fəaliyyət göstərməli, çağırışçıların orduya yararlı olub-olmamaları əsaslandırılmalı idi. Həkim komissiyasının qərarında çağırışçının hansı qoşun növündə iştirakı da başlıca vəzifə olaraq qarşıya qoyulurdu. Komissiyanın qərarından narazılıq yaranardısı, çağırışçı və ya onun valideyni şikayət edə bilərdi. Təkrar müayinə 2 nəfərdən az olmayaraq başqa bir həkim komissiyası tərəfindən həyata keçirilirdi.

Milli ordu quruculuğu sahəsində və əsgəri hazırlıqda ən uğurlu addımlardan biri 1918-ci il oktyabrında Gəncədə ilk hərbi məktəbin buraxılışı oldu. Hərbi məktəbin reisi Atif bəy Azərbaycan qol ordusunun komandanı, general-leytenant Əliağa Şıxlinskiyə müraciət edərək buraxılış imtahanı barədə məlumat verdi və xahiş etdi ki, imtahanda iştirak etsin. İlk milli Azərbaycan hərbi məktəbinin tədris və təlim müddəti 4 aydan bir qədər artıq çəkdi. İmtahanları müvəffəqiyyətlə verənlər hərbi hissələrə göndərilməli, 6 aydan sonra isə onlara zabıt rütbəsi verilməli idi.

Buraxılış mərasimində Əliağa Şıxlinski, 2-ci firqə komandiri Nazim bəy,

Miralay Seyfulla Qacar, Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri Paşanın atası Hacı Əhməd Paşa, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təmsilçiləri, o cümlədən maarif naziri Nəsis bəy Yusifbəyli, Daxili İşlər nazirinin müavini Mehdi bəy Hacinski iştirak edirdilər. İrənin baş konsulu İsmayıl xan da törənə qatılanlar sırasında idi. Qonaqları Gəncə qubernatoru İbrahim bəy Vəkilov, şəhər idarəsinin rəisi Ələsgər bəy Xasməmmədov, məktəbin rəisi Atif bəy, şəhər komendantı Salman Fəhmi və başqaları qarşılıyaraq onları öncə məktəblə tanış ediblər. Fəxri qaravul dəstəsinin salamından sonra tədbir başlayıb. Hərbi təlimə baxış keçirilib, sonra isə imtahan götürülüb. Hərbi təlim və imtahanın gedişini ora toplaşan əhali də ruh yüksəkliyi ilə izləyib. Bayram əhval-ruhiyyəsində keçirilən tədbirin sonunda Nazim bəy, maarif naziri Nəsis bəy Yusifbəyli, Mehdi bəy Hacinski çıxış edərək Azərbaycan ordusunun ilk hərbi məktəb məzunlarına uğur diləyiblər.

Gəncədə hərbi məktəbin açılışından az sonra Bakıda üç yeni məktəbin açılmasına qərar verildi. Nazirlər Şurasının 29 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə bu məqsədlə dövlət büdcəsindən 50 min rubl vəsait ayrıldı.

Azərbaycan Ordusunun ilk əsgərləri

Azərbaycan Ordusunun əsgərləri

1918-ci il noyabrın 1-i tarixli Nazirlər Şurasının qərarı ilə milli hökumət yanında Hərbi nazirlik yaradıldı. Baş nazir Fətəli xan Xoyski hərbi nazir, general Səməd bəy Mehmandarov isə müavin təyin olundu. Bu barədə S.Mehmandarov "Azərbaycan" qəzetində məlumat verərək vəzifəsinin icrasına başladığını elan etdi. S.Mehmandarov 1918-ci il 25 noyabr tarixində general Əliağa Şıxlinskiyin hərbi nazirin ikinci müavini təyin olunması barədə raportla Fətəli xan Xoyskiyə müraciət edir və bu istək reallaşır.

S.Mehmandarov noyabrın 27-dən dekabrın 3-dək milli ordu hissələrinə baxış keçirib, mövcud vəziyyətlə tanış olan zaman hərbi hissələrdə qanun pozuntuları aşkarlayır. General qısa müddətdə vəziyyətin düzəldilməsi barədə əmr verərək, işində nöqsanlara yol verənləri hərbin sərt qanunları ilə cəzalandırılacağını bəyan edir, təxirəsalınmaz tədbirlər görür. Nazirin bu cür sərt, hərbi qanunlarına uyğun davranılması Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin ordu quruculuğuna, əsgəri qüvvələrin səfərbərliyinə və fəaliyyətinə nə qədər böyük önəm verdiyinin əyani göstəricisidir. 1918-ci il dekabrın 25-də hərbi nazir vəzifəsinə təyinat alan S.Mehmandarov elə həmin gün xalqa müraciət edir.

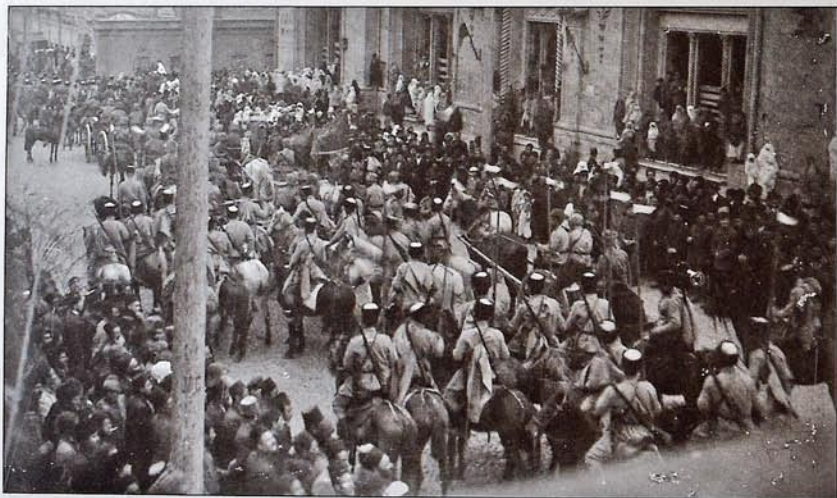
Milli ordunun yaradılmasını, əsgəri nizam-intizamın bərpasını öz üzərinə götürdüyünü bəyan edən Cümhuriyyətin hərbi naziri xalqa səfərbərlik və hərbi çağırışın düzgün qurulacağını vəd edirdi: *"İndi ölkəmizin bütün vətəndaşları, istər varlı, istərsə də kasıb vətəndaşlar olsun, hərbi xidmətə eyni qayda-*

da gələcəklər və əgər hansı varlı hərbi xidmətdən azad ediləcəksə, təqsirkar şəxslər ağır cəzalandırılacaq. Hərbdə əsgər bundan sonra yaxşı geyindirilməlidir. Diqqət yetiriləcəkdir ki, onlar keyfiyyətli yeməklə təmin olunsunlar, bu haqda ciddi tapşırıqlar vermişəm. Otaqları qaydaya salmaq və lazımı qayda qızdırmaq, bütün əsgərləri yatacaqla təmin etmək əsas şərtidir".

Hərbi çağırış barədə qərarını xalqa bildiren S.Mehmandarov bu sahədəki boşluqların aradan qaldırılması üçün ciddi çalışacaqlarını vəd edirdi: "Hal-hazırda 6 ilin əsgəri silah altına çağırılır. Amma güman edirəm ki, bu ilin axırında buna ehtiyac olmayacaqdır. Ancaq iki illik, yəni 19 və 20 yaşlarında olanları yığmaq kifayət edəcəkdir".

Nazir əhali arasında yayılan əsgəri çağırışdan yayınma halı, fərariliklə bağlı söz-söhbətləri əsassız adlandırır. Hər bir dövlətin hərbi çağırış sistemində bu cür halların yaşandığını qeyd edərək deyirdi: "Əsgərlikdən qaçmaq məsələsinə gəlincə, bu da deyilən kibi olmayıb, o qədər də layiqi-əhəmiyyət deyildir. Hər yerdə mükəlləfiyyəti-əsgərliyə tətbiq olunanda böylə şeylər olur". Ordunun yeni formalaşma mərhələsində fərariliyin yaranacağını gizlətməyən S.Mehmandarov belə halların getdikcə azaldığını deyir: "Bizdə də çox adam qaçıyordu. Fəqət, əksilməlidir. Bu da tədriclə olar. Gəncədə son zamanlar bir adam qaçmamışdır. Əhali özü qaçanlara nifrət ediyor və hətta çox vaxt olmuşdur ki, əsgərlikdən qaçanı sonra geri götürmüşlərdir".

Hərbi çağırışın sistemli aparılması üçün qəzalarda Əxzi-əsgər təşkilatlarının

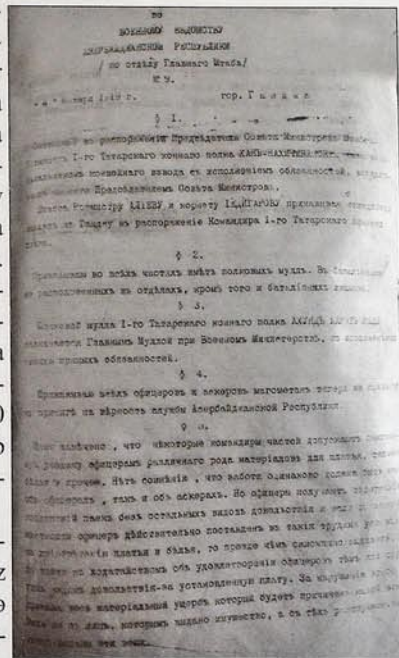
1919-cu il 28 may Azərbaycan Ordusunun hərbi keçidi

qurulması proseslərinin sürətləndirilməsini lazım bilən S.Mehmandarov təəssüflə qeyd edirdi ki, bölgələrin çoxunda bu idarə hələ təşkil edilməyib. "Hal-hazırda Əxzi-əsgər idarələri bu yerlərdə mövcuddur" deyən S.Mehmandarov konkret faktlar çəkir: "Gəncə və Qazax qəzalarında 1; Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında 1; Ərəş, Şəki və Zaqatala 1; Quba və Bakıda 1; Şamaxı və Göyçayda 1; Cavad və Lənkəranda 1; Bakı ilə mədən idarəsində də 1-i təyin edilib. Bu sürətlə, cümlətəni 7 Əxzi-əsgər rəisimiz var. Qəza "Əxzi-əsgər idarəsi isə 11-dir".

Hərbi çağırışla bağlı şikayətlərin də hüquq çərçivəsində baxılması üçün qanuna ehtiyac olduğunu söyləyən S.Mehmandarov bu yöndə Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən qanun hazırlandığını xəbər verir və bildirirdi ki, yaxın günlərdə bu layihəyə baxılacaq. Əsgərlərin normaya uyğun qidalanması üçün görülən tədbirləri diqqətə çatdıran S.Mehmandarov vətəndaşlarda orduya inam yaratmağa yönəlik tədbirlərin icrasına da başladı. Müdafiə naziri xalqa müraciətində bildirirdi ki, 1918-ci il dekabrın 1-i tarixindən başlayaraq hər bir sırayı əsgər ayda 50 rubl, yefreytor 60 rubl, kiçik unterzabit 70 rubl, böyük unterzabit isə 90 rubl alacaqlar. Göstərilən bu məvacib isə pulsuz ərzaqla birlikdə onlara veriləcəkdir.

S.Mehmandarov əhaliyə müraciətində Vətənin, Dövlətin adından xalqa üz tutduğunu bəyan edir, əhalini köməyə çağırır, ordunun formalaşması üçün onlardan dəstək istəyirdi: "Kim Vətən qarşısında borcunu yaddan çıxarırsa, onlar qanunla cəzalanacaqlar". Sonda hərbi nazir S.Mehmandarov əmr edirdi ki, onun bu müraciəti bütün ölkədə yayılsın, oxumağı bacaranlar bisavadlara oxusunlar.

Orduda rəsmi münasibətlərin Azərbaycan dilində aparılmasının tətbiqi hərbi hissələrin milliləşdirilməsi prosesində mühüm addımlardan biri idi. Milli Azərbaycan ordusunun ilk bünövrə daşını atan S.Mehmandarov hərbi salam-

Səməd bəy Mehmandarovun əsgəri salamlaşmanın Azərbaycan dilində aparılması barədə əmri

laşmağın qaydası haqqında 27 dekabr 1918-ci ildə 34 sayılı əmr imzaladı. Əmrdə göstərilirdi ki, zabitlər sırada əsgərlərlə Azərbaycan dilində salamlaşmalıdırlar. Zabit "Salam" sözünü deyir, əsgərlər isə "Əleyküm salam" sözü ilə cavab verirlər. Əgər əsgərlər təqdir olunurdusa "Mərhəba" deyir, əsgərlər isə "Çox sağ ol" kəlməsindən istifadə edirdilər.

Milli orduda hərbi qulluqçuların, əsgərlərin milli duyğularını oyatmaq, vətənpərvərlik tərbiyəsini gücləndirmək üçün Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi işinə də böyük diqqət göstərən S.Mehmandarov bu məqsədlə 2 aprel 1919-cu il tarixli məruzə hazırlayıb Nazirlər Şurasına göndərdi. S.Mehmandarov göstərirdi ki, xalq arasında milli hisslərin gücləndirilməsində ən başlıca şərt bolşevizmə qarşı mübarizə tədbiridir: "Bolşevizmlə mübarizə üsullarından biri də xalq arasında sağlam milli hissləri oyatmaqdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin gənc ordusu üçün bu xüsusilə vacibdir". Milli ordu əsgərlərinin öz tarixini bilməsinin vacib olduğunu qeyd edən müraciət müəllifi tədris müəssisələrində, xalq arasında milli duyğulara köklənən tədbirlərin keçirilməsini gərəkli hesab edirdi. S.Mehmandarov qeyd edirdi ki, bizim silahlı qüvvələr öz şanlı hərbi tarixini bilməlidirlər: "Dünya tarixində çoxsaylı şücaətlərlə şərəfli yer tutan tariximizi Avropada bizdən daha yaxşı bilirlər, nəinki özümüzünkülər. Yüz illik imperiya əsarətindən xilas olmuş xalq bilməlidir ki, biz heç də həmişə əsarət altında olmamışıq, əksinə, əsrlərlə Avropa və Asiyaya hökm etmişik". Bölgədə çətin, gərgin hərbi-siyasi vəziyyətin hökm sürdüyündən müstəqil dövləti qorumaq üçün ideoloji təbliğatdan istifadə ən münasib, düzgün yol idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinə Şimal təhlükəsi getdikcə artırdı. Ümidini Parisdə keçirilən Versal Sülh konfransına bağlayan milli hökumət üzvləri Avropadan da konkret siyasi, hərbi və maddi dəstək ala bilmirdilər. S.Mehmandarov dövlətləri millətlər yaradıb, qoruduğundan milli varlığın mühafizəsi üçün konkret təkliflər irəli sürürdü: *"Təklif edirəm, türk tarixini bilənlərə xalqımızın tarixi, bugünədək baş vermiş yadda qalan tarixi hadisələr haqqında kiçik həcmli kitabçalar tərtib etmək tapşırılsın. Kitabçaya sadə xəritə də əlavə edilə bilər. Burada bizim şanlı keçmişimiz güzgü kimi aydın görünməlidir"*. Obyektiv, heç bir tarixi saxtakarlığa yol verilmədən, hazırlanacaq kitabçaların əhali arasında yayılmasını tövsiyə edən məşhur general əsas təbliğatçıların müəllimlər, orduda isə zabitlər olduğunu göstərirdi: "Bu tarixi nəşrlər xalq arasında və orduda geniş yayılmalı, hər bir kənd müəllimi və müsəlman zabiti ondan bəhrələnməlidir. Gələcəkdə türk xalqının görkəmli nümayəndələri və sərkərdələrin adları xalqın razılığı və dövlətin dəstəyi ilə onların şərəfinə ucaldılacaq abidələrlə əbədiləşdirilməlidir".

1919-cu il mayın 28-də İstiqlalın birinci ildönümünün Milli Bayram elan

olunması, Cümhuriyyət ərazilərində təntənəli tədbirlərin, şənliklərin keçirilməsi müstəqilliyə böyük inam və gələcəyə ümid yaratdı. Dövlətin paytaxtı bəzədildi, təkcə dövlət müəssisələrinin deyil, şəxsi evlərin eyvanlardan da üçrəngli bayrağımız asıldı. Bakının görünüşündə yaranan dəyişikliyi, xalqın istiqlalın ilk ildönümünə hazırlığını "Azərbaycan" qəzetində Xəlil İbrahim bu cür təsvir edirdi: "Sanki ürəyi darıxmış kimi xalq ayın 28-ni gözləməyərək hələ ayın 27-dən şəhəri bayraqla təzyin etmişdi. Paytaxtımız tam mənası ilə allıyaşılı türk millətinin saf və təmiz ürəyini təsvir edən səmavi rəngli bayraqlara qərq olmuşdu. Bir ev, bir dükən, hətta bir fayton, bir araba, bir avtomobil yox idi ki, milli bayraqlarla təzyin olmasın".

Parlamentin təntənəli iclasından sonra milli ordunun rəsmi keçidi gözləndirdi. 1919-cu ilin mayın 28-i, saat 13:00-da milli ordu Bakıdakı hərbi hissələrinin paradı keçirildi. Paradı silahlı qüvvələrin komandanı, general S.Mehmandarov qəbul edirdi. Gənc Azərbaycan ordusunun zabit və əsgərlərini salamlayan müdafiə naziri Vətənin müstəqilliyinin ildönümü münasibətilə təbriklərini çatdırdı. Orkestrin marş sədələri altında nizami Azərbaycan ordusu baş komandanın önündən keçib şəhərə istiqamət aldı. Şəhər əhalisi bu günü sevinc göz yaşları ilə qarşıladı.

Üçrəngli bayrağı səmalarda dalğalanan gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin başı üzərində sovet Rusiyasından "qidalanan" bolşevizm təhlükəsi getdikcə artırdı. Ordunun gücləndirilməsi, hərbi çağırış sisteminin fəaliyyətində canlılıq yaratmaq üçün Fətəli xan Xoyskidən sonra Nəsim bəy Yusifbəyli hökuməti durmadan çalışır, əsgəri ehtiyacların ödənilməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Hərbiyyə naziri 1919-cu ilin 2 aprel tarixində baş nazir N.Yusifbəyliyə göndərdiyi məxfi məktubda yazırdı: "Bolşevizmlə mübarizə üsullarından biri də xalq arasında sağlam milli hissləri oyatmaqdır. Gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusu üçün bu xüsusilə vacibdir". Əsgərlər arasında bolşevizmi yaymaq üçün xüsusi təxribatçı qüvvələrin qarşısının alınmasına ciddi nəzarət edilir, tədbirlər görüldü. Hərbi xidmətdə milli ruhu artırmaq, savaşa ruhunu öləzimeyə qoymamaq məqsədi ilə S.Mehmandarovun tapşırığına əsasən, qısa zamanda şairlər əsgər nəğmələri yazdılar. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivinin Müdafiə Nazirliyinə aid sənədlərin içərisində əlyazma şəklində müxtəlif müəlliflərə aid 70-dən çox əsgər nəğməsi saxlanılır. S.Mehmandarovun əmri ilə bu nəğmələr hərbi çağırış məntəqələrində, müxtəlif qoşun növlərində oxunmalı idi.

1919-cu ilin iyul ayından başlayaraq, Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən hərbi çağırışın səmərəli aparılması üçün ciddi addımlar atıldı. Dövrü mətbuat orqanları əsgəri çağırışa diqqətlə yanaşır, əsgəri xidmətin hər bir gəncin Vətən qar-

sısında müqəddəs borcu olduğu təlqin edilirdi. Ziyalılar, din xadimləri təbliğat, təşviqat işlərinə cəlb olunur, əhali arasında mütəmadi iş aparılırdı. Bakı qazisi və Şeyxülislam Molla Ağa Ağaəlizadə xalqa müraciət edərək övladlarını əsgərlikdən yayındırmamağa çağırırdılar.

Hərbi çağırış işi bölgələrdə daha yaxşı təşkil edilərsə də, Bakı və ətraf kəndlərdə bu sahədə xeyli problemlər qalırdı. Çağırışçıların siyahısının tərtibində çatışmazlıqlar aşkarlanırdı. Hərbiyyə naziri 1919-cu ilin martın 17-də Gəncə qubernatoru İ.Vəkilova rəsmi müraciət edərək çağırışçı siyahılarının tərtibində yol verilən nöqsanları göstərirdi: "Hərbi nazirlik yaradılmasından keçən müddət ərzində rəhbərlik etdiyiniz quberniya ərazisində çağırışçıların Cümhuriyyətin ordu sıralarına qəbulu ləng aparılır. Buna səbəb uyezd və şəhər polisinin ordunun maraqlarına qətiyyətlə uyğun olmayan səhlənkər münasibətidir. Çağırışçı siyahılarının tərtib edilməsində kənd komissiya üzvləri şəxsi maraqları dövlət maraqlarından üstün tuturlar". Gəncə quberniyasında çağırışçıların yaşının düzgün müəyyən olunmaması S.Mehmandarovun ciddi tənqid etdiyi əsas məsələ idi. Əhali arasında təbliğatın aparılmasında da boşluqların olduğunu qeyd edən hərbiyyə naziri İ.Vəkilova yazırdı: "Əhalinin Vətən qarşısında müqəddəs borcunu hələ başa düşməyən hissəsi fürsət yaranan kimi hərbi xidmətdən yayınmağa çalışır".

Bakı Əxzi-əsgər idarəsinin rəisi podpolkovnik prins Sədrəddin Mirzə Qacar da şəhər polis idarəsi rəisinə ünvanladığı məktubda Bakı və ətraf kəndlərdə hərbi çağırışdakı nöqsanları göstərirdi. Bu dövrə aid qəzet materialları, arxiv sənədləri əhalinin hərbi çağırış işinə həssas yanaşdığını, övladlarını könüllü ordu sıralarına göndərirdi barədə çoxsaylı faktları mühafizə edir.

Milli ordu quruculuğunda, hərbi çağırış xidmətində xeyli uğurlar əldə olunsada da, 1920-ci il 28 aprel çevrilişi təəssüf ki, görülən işlərin uğurla başa çatmasının qarşısını aldı.

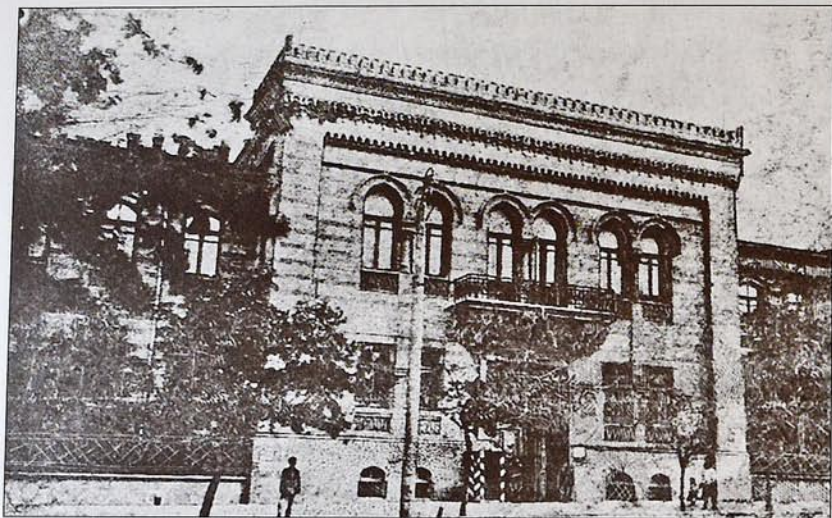
Cümhuriyyət parlamentində əsgəri çağırış və səfərbərlik müzakirələri

1918-ci il dekabrın 7-dən Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutunadək olan parlament dövründə milli ordu quruculuğu, əsgəri çağırış və səfərbərlik xidməti barədə xeyli müzakirələr, qanunların qəbulu həyata keçirilib. Hərb sahəsinin müxtəlif istiqamətlərini əhatə edən 8-ə yaxın layihə parlamentin müxtəlif fraksiyalarında müzakirəyə çıxarılıb, qanunlar qəbul olunub. Parlamentin tərkibində müxtəlif ideoloji-siyasi istiqamətə malik partiyaların təmsil olunduğu Müdafiə-milliyə komissiyasında əvvəlcə bu layihələr ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb, yekdil rəy əsasında müzakirəyə çıxarıldı. Əxzi-əsgər təşkilatının yaradılması, strukturlaşması və fəaliyyətinin müxtəlif yönələri Cümhuriyyət parlamentinin qəbul etdiyi qanun və sənədlərdə öz əksini tapıb.

Parlamentin ilk iclasında ikinci hökumət kabinetini formalaşdıran baş nazir Fətəli xan Xoyski proqram mahiyyətli çıxışında hərbi çağırış və əsgərlik işinin qaydaya salınmasında hökumətin qarşısında dayanan əsas vəzifələri sadalayıaraq görülməli işlərin sürətlə həyata keçiriləcəyi vədini verirdi. Cümhuriyyətin daxili işlərinin nizama salınması üçün əsgəri gücə böyük ehtiyac olduğunu vurğulayan F.X.Xoyski 1918-ci ilin mayından sonrakı vəziyyəti bu cür təsvir edir: "... Daxili işlər o qədər pərişan olan bir zamanda hökumət daxilində qanun və asayişin bərpaşında aciz idi. Zira, nə əsgəri qüvvəmiz, nə ordu, nə silahımız var idi". Azərbaycan milli hökumətinin 1918-ci il iyun ayının 17-də Gəncəyə köçməsindən və Qafqaz İslam Ordusunun birgə apardığı səy nəticəsində vəziyyətin yaxşılaşmağa doğru xeyli dəyişdiyini bildiren Baş nazir tezliklə əsgəri çağırışın düzgün istiqamətdə aparılmasının zəruriliyini önə çəkirdi.

Erməni-daşnak birləşmələrinin, türk qatili Andronikin Qarabağda törətdiyi qətliaamların qarşısının alınması üçün diplomatik vasitələrdən istifadə etdiklərini qeyd edən F.X.Xoyski 1918-ci ilin dekabrın 20-də parlamentin 4-cü iclasında deyirdi: "Əsgəri qüvvəmizin silah gücü ilə hərəkət etməsi üçün ömr verilmişdir. Bu xüsusda müfəssəl məlumat vermək istəmiyorum. Andronik və çetəsinin məğzi Zəngəzur və Şuşa qəzalarını Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanı mühləq etməkdir. Bunların müqabilinə əsgəri qüvvə göndərildikdə bir qədər sakit olub sonra fürsət tapan kimi işə başlayırlar".

Erməni silahlı birləşmələrinin Qarabağda törətdikləri faciələrin qarşısını almaq üçün ordunun gücünü artırmağı əsas tələb kimi parlament kürsüsündən səsləndirən "İttihad" partiyasının lideri Qarabəy Qarabəyov əsgəri işlərin lazımı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin binası

qaydada aparılmadığını iddia edirdi. F.Xoyski bu ittihamı qısa, konkret cavablandıraraq əsgəri təşkilatların fəaliyyətində qayda-qanun yaradıldığını deyir: "Qarabəy deyir ki, əsgəri işlərə diqqət verilməmişdir. Xeyr, elə deyildir. Bu barədə müfəssəl məlumat verməyə lazım bilməyirəm və nə edildiyini bu gün demək istəməyirəm. Qoşun təşkilatı işləri məşhur general Mehmandarova tapşırılıb və əsgəri işlər üçün para ayrılıbdır".

Əxzi-əsgər təşkilatının fəaliyyətini canlandırmaq üçün ciddi tədbirlərin görülməsini milli hökumətdən tələb edən parlamentin "Əhrar" fraksiyası isə bəyannaməsində deyirdi: "Əsgərlik məsələsi Vətənin ən müqəddəs vəzifələrindən olduğunu nəzərdə tutub, yeni təşkilatı-əsgəriyyəni mükəmməl bir əsgəri qanuna müvafiq düzüb-qoşmalıdır. Əsgərlərin yeyəcəyinə, yatacağına, libasına və həkim-dərmanına böyük diqqət edilməlidir. Dövlətlüyə-fəqirə, böyüyə-kiçiyə təfəvüt qoymamalıdır. Bu qədər bilməlidir ki, bizləri Azərbaycana cəlb edəcək qüvvə bizim milli ordumuz olacaqdır".

Parlamentin Müdafiə-milliyə komissiyası 1919-cu il fevralın 25-də "Hərbiyyə nəzarəti qanun layihəsi"ni müzakirəyə çıxardı. Bu qanun layihəsi barədə Qarabəy Qarabəyov məruzə edərək milli ordu quruculuğunda ən mühüm addım atıldığını diqqətə çatdırdı. Q.Qarabəyov bildirdi ki, layihə barədə müdafiə naziri general S.Mehmandarov məruzə etməyi ona həvalə edib. Müzakirə zamanı

Azərbaycan parlamentinin iclası. M.Ə.Rəsulzadə çıxış edir

əsgəri çağırış və səfərbərlik xidmətinin təşkili, fəaliyyəti və mövcud nöqsanlar barədə müxtəlif təkliflər səsləndirildi. "Müsavat" Partiyasının üzvü Musa Rəfiyev ordu quruculuğunun ən mühüm amili olaraq əsgəri çağırışa diqqət yönəltdi: "Möhtərəm məbuslar! Mən müdafiə-milliyə komissiyasının sədri olmaq hesabı ilə bu barədə bir neçə söz söyləmək istəyirəm. Sizə məlumdur ki, biz Azərbaycan türkləri əsgəri vəzifələrdən kənar qalmışıq. İndiki vəziyyət bizi əsgəri işə qarışmağa məcbur etdi. Və məlumdur ki, bu işə nə qədər pis zamanda başladığımızı. Əsgəri işi biz əvvəlcə türk qardaşlarımıza həvalə etmişdik ki, bizim üçün əsgəri qüvvə təşkil etsinlər. Biz heç vaxt türklərin xidmətini unutmuruq və təşəkkür edirik".

Millət vəkili hərbi çağırışın, əsgəri işlərin və səfərbərliyin aparılmasına mane olan təxribatçı qüvvələrin varlığından narahatlığını dilə gətirirdi. Bu təxribatçı qüvvələrin əhali arasında hərbi çağırışın qanunauyğun aparılmasına diqqət yönəldən M.Rəfiyev deyir: "Bəziləri qəsdlə hərbiyyə işlərimiz barədə danışıyorlar ki, komanda türk dilində deyil, rus dilindədir. Əsgərlərə pis baxırlar. Bunların hamısı iftirdir. Komanda türk dilindədir. Əsgəri işlər öz yoluyla gedir".

Böyük alqış sədaları altında parlament kürsüsünə qalxan general Səməd bəy

عسکرلورمز حقدده

(مکتوب)

مدیر محترم!

نیچه گون بوندان ایزدی بزمه فراری عسکرلورمزدن سوال ایدیورایم فرار ایتمه گونک سببه ندره... نهن اوتری وظفه ملته خدمتدن امتناع ایدیورسکز؟ سوالیمک جوابین بوله ویردک ایله سوزه باعلیور ایدیور: «بزی آج یالواج ساقلیوب ته بلیم برته... عوبله... سوز لر ایله بزی رنجیده ایدیور ایدیور» حقیقت بو سوزلری ایشتدیگده چوقه متفکر و مایوس اولیور ایدیور که عجبنا بر عسکرکه ملت و وطن اوعورنده عزیز جانندن، استراحتندن کیچوب عسکرلرگی قبول ایده، نه ایچون اوکا باشی یاقمزوب دقت سزلیک، و نزاکت سزلیک ایله اونلاری بو مقدس وظیفه دن روگردان و پشیمان ایلیهلر! سوگره گنجده عسکرلیک ایدهن بالااوعلان داندسیر اوغلی آدولوفایمندن بر مکتوب آلدیم؛ مکتوبده مشارالیهک خسته اولماغی بیگا، معلوم اولوب گنججهبه کیتدیم. اونلارک ساکن اولان یرلرین خیر آلوب مذکور یره یتدیم: «لوده بر نفر عسکر ایله بر اون باشی کی کمال ائب و نظام ایله دایالعی گوروب اونلاردان ایچهری داخل اولماغه اجازه آلوب

"Əsgərlərimiz haqqında" məqalə

millət vəkillərinin diqqətinə çatdıran Cümhuriyyətin müdafiə naziri bu sahədə görülən işləri sadalayır: "Oradan (yəni Şuşadan - red) külli miqdarda yararlı parça əldə etdik. Bu sürətlə yaxın zamanda bu məsələ hüsnü-həll olacaqdır. Əlbəttə, möcüzə göstərmək olmaz. Amma nə mümkündürsə edəcəyəm". Əsgərlərin ərzaq ehtiyaclarının ödənilməsində heç bir ciddi çətinlik olmadığını deyən nazir Qafqaz İslam Ordusu ölkəni tərk edən zaman külli miqdarda taxıl, heyvan və digər məhsullar qoyub getdiklərini diqqətə çatdırırdı: "Ona görə mən əmr etdim ki, əsgərlərə yarım girvənkə əvəzinə üç rüb ət, girvənkə yarım çörək əvəzinə iki girvənkə bir rüb çörək versinlər". Əsgərlərə milli mətbəximizə aid ye-

Mehmandarov ordunun mövcud vəziyyəti, hərbi çağırış və səfərbərliklə əlaqəli geniş proqram mahiyyətli çıxış edərək ən önəmli məsələlər barədə öz mövqeyini açıqladı.

1918-ci il iyunun əvvəlindən noyabrın ortalarınaqədər olan dövrə nəzər yetirən S.Mehmandarov Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusu dövründə əsgəri çağırışla bağlı bəzi səhvlərə yol verildiyini diqqətə çatdırırdı: "Xəstə əsgərlərin sağlamları ilə dəyişməyə məcbur olduq. Qoşun yığmaq işləri yaxşı getmiyordu. Rəislər və mövqif komandanları öz vəzifələrindən sui-istifadə ediyordular. Çox vaxt bir külfətin yeganə çörək gətirəni əsgər ahiyərdular. Bu işdə camaatı narazı salıb qoşun yığmaqdan nifrətləndiriyorlardı".

Əsgərlərin libası barədə də işlərin getdiyinə toxunan S.Mehmandarov qeyd edir ki, Gürcüstanla danışıqlar aparılır və bu ölkədən parça alınacağına qərar verilib. Şuşada fabrikada yaxşı əsgəri libaslar hazırlanır. Şuşa tikiş fabriki ilə əlaqə qurulduğunu

حریه نظارتی طرفندن اعلان

آذربایجان غزته سونک توز ۹۹ ۱۴۲ - نچی نومروسنده حریه نظارتی طرفندن اعلان و دروس سائیرینده نشر اولونان اعلانلار باقیدیلار. قانونا دوزغور عسکره دعوت اولوسالار طرفندن حسیز ساسیور استیصال و شکوایر آلیناقدهدر. شکایتیلر ایله طن ایلیهلر که ایچک عسکره آیلدیورک آزاد ایلمه، سی حریه نظارتیه عائد مستهلدر. بیاه برین برچوق دضهار شکایتلری شفاها و تحریرا باقیدیلار. نظارتیه تقدیم ایلیهلر ایچکی دفعه اولارک برای معاومات عسکره آیلدیور و عسکره دوشه تارک افراترینه اعلان ایلیور که ایچک عسکر مستهلرینه عائد شکایتلر باقیده حریه نظارتی ائکسپارتی اولماغی ایچین ایچک عسکر باروسنده ویریلن شکوایر باقیده.

ایچک عسکر مستهلری ایچاق داخله نظارتیه تابع اولور و هر کز ایچک عسکر دائرلرینک ایچین اولدوشدن دوزغورجه بالاده متذکور دائرلرله مراجعت ایلیدیور.

بویله یله حریه نظارتی ائکسپارتی طرفندن هر عسکر چار ایشلرک دوزغور باقیدیلانی اولور ایشتدیگندن ایچک عسکر مستهلری کمال دقت ایله متعب ایلیور. کوچک بیر خندا اولدیقه هان داخیه نظارتی ایله باقیدیلر. نتیجهده ایچک عسکر مستهلری بویله قورماق صلاحیت مالک قاتیلر اقداری لزوم گورولن تدابیری ایچقاد ایلمهک مستهلری دوزغور یولنه اولور.

Hərbiyə nəzarət tərəfindən elan

mək verilməsini əmr etdiyini söyləyən nazir bu barədə deyir: "Xörəklər öz camaatımızın adət etdiyi kimi olub, onlara dolma, bozbaş və sairə versinlər, həftədə bir dəfə plov verilsin. Bundan əlavə əmr etdim, əsgərlərə gündə 6 misqal qənd, yarım misqal çay versinlər".

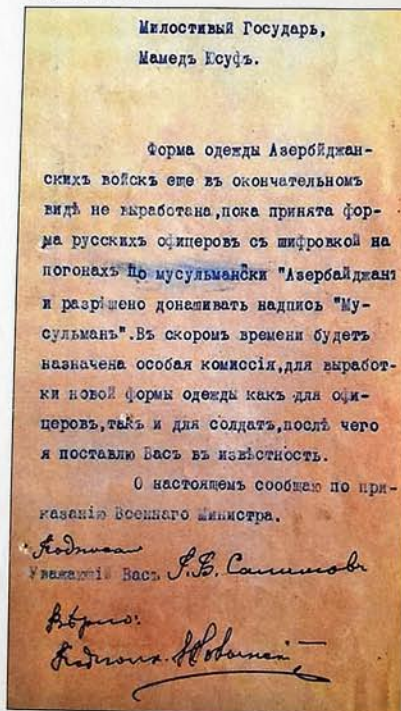
Maarif və sənət xadimlərinin əsgəri çağırışdan azad olunması barədə məsələ parlamentin 17 aprel 1919-cü il tarixli 30-cü iclasının gündəliyinə daxil edildi. S.Mehmandarov millət vəkilləri qarşısında çıxışı zamanı yalnız təhsil-təlimlə məşğul olanların, yəni müəllimlərin çağırışdan azad olunacağını mümkün hesab edərək, buna görə qanuna müvafiq dəyişiklik ediləcəyini diqqətə çatdırırdı.

"Mükəlləfiyyəti-əsgəriyyədən maarif və sənət cəhəti ilə azad olunması" haqda qanun layihəsi barədə müzakirə qısa çəkdi. Millət vəkili Musa Rəfiyevin məruzəsində parlament üzvlərinə təqdim olunan qanun layihəsinə görə, müəllimlər hərbi çağırışdan azad olunurdular.

Hərbi çağırışa və əhalinin səfərbərliyinə qarşı bəzi qüvvələrin, o cümlədən bolşeviklərin təxribat planlarını da ictimaiyyət narahatlıqla qarşılayırdı. Bakının neft mədənlərində çalışan bəzi fəhlələrin gücündən istifadə etməklə silsilə mitinqlər, tətillər həyata keçirərkən, gənc Azərbaycan dövlətinin iqtisadi təməllərinə zərbə vurmaq istəyirdilər. Bu pozucu qüvvələr öz sıralarına gənc əsgərlə-

ri də qataraq məqsədlərini reallaşdırmağa cəhd göstərildilər. 1919-cu ilin 6 may tarixli parlamentin 34-cü iclasında M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ordusuna uzanan "qara əllərin" kifayət qədər təhlükəli olduğunu bəyan edir, bu cürə üsullardan istifadə etməyə cəhd göstərənələrə üz tutub deyirdi: "Əfəndilər! Burada bizim gənc əsgərlərimizdən və onların icraiyyə-təsirindən qorxurlar. Bu doğrudur. Qorxunun yeri də vardır. Fəhlə konfransında "Hümmət"çilərdən Əzimzadə təklifdə olmuş ki, əsgərlərə müraciət etsinlər. Onlar yalnız füqəranın uşaqlarından olduğu üçün bizimlə bərabərdir demişlər... Əminəm ki, bizim gənc və əməlpərvər əsgərlərimiz milli idealları, milli ittihadı, milli məqsədi sinfi mənfəətlərə fəda etmək istəməzlər". Azərbaycan istiqlaliyyəti, dövlətin müstəqilliyi əleyhinə hər hansı bir qüvvəyə heç bir müsəlman azərbaycanlının tərəfdar çıxmayacağına bildiren Rəsulzadə şimaldan gələn bu təhdidlərin qarşısının alınacağını bildirdi.

Azərbaycan Ordusu əsgərinin geyimi barədə Gürcüstandakı səfir M.Y. Səfərovun Həbib bəy Səlimova məktubu

1919-cu ilin mayında parlamentin 39-cu iclasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi səfərbərlik xidmətində mühüm yer tutan "Əxzi-əsgər idarəsinin təşkili haqqında qanun" layihəsi gündəliyə salındı. 26 may 1919-cu il tarixində bu qanunun 3-cü oxunuşunun müzakirəsi zamanı hökumətin də hərbi çağırış sistemi ilə bağlı təklifləri olduğu göstərildi. Maddələr üzrə layihədə nəzərdə tutulan məsələlərə hökumətin nöqtəyi-nəzəri millət vəkiliyənin diqqətinə çatdırıldı və qanun maddə-maddə səsə qoyularaq qəbul edildi.

Parlamentin sosialistlər fraksiyası səsvermə prosesində iştirak etmədi. Əsas səbəb kimi qanun layihəsinin onlara göndərilmədiyini göstərdilər. Əxzi-əsgər İdarəsinin büdcəsi, məxarici, məmurların maaşları barədə nəzərdə tutulan smeta da səsə qoyularaq qəbul edildi. "Əxzi-əsgər İdarəsi haqqında qanun"un qəbulundan sonra ölkə ərazisində hərbi çağırış siyasətində böyük dönüş yarandı.

Azərbaycan əsgəri üçrəngli baryağımızı dalğalandırır

Bölgələrdə qanuna müvafiq şəkildə Əxzi-əsgər təşkilatları fəaliyyətlərini yenidən qurdular, sistemli fəaliyyətə üstünlük verildi. Qanun qəbul olunsa da, hərbi çağırış sistemində yaranan boşluqların aradan qaldırılması yönündə parlament bir qədər sonra da qərarlar qəbul etdi.

Parlamentin 19 iyun 1919-cü il tarixindəki iclasında "Təbiblərin orduya çağırılması haqqında qanun" layihəsi gündəliyə gətirildi.

Bu sənədə görə həkimlərin hərbi çağırış yaşını ciddi fikir toqquşmaları yaratdı. Millət vəkili Ağa Aşurov həkimlərin çağırış yaşının 45 olması ilə razılaşaraq iradlarını bildirdi: "Guya 45-dən yuxarı olanlar lazım deyilmiş. Mən istədim biləm ki, nə səbəbə görə bu rəqəm üzərində dayanıblar. Statistika iləmi götürüblər... Statistika olmayıb, götürüb istəyiblər ki, 45-lə kifayət etsinlər. Mən deyirəm ki, əstağfurullah, cavan həkimlər qocalardan təcrübəsiz olurlar. Ancaq aşkar şeydir ki, nə qədər həkimlikdə təcrübə çox olsa, o qədər artıq mənfəət və rər". Bəzi millət vəkiliyənin iddiası əsasında müzakirələr dayandırıldı və qanun qəbul edildi.

1919-cu ilin sentyabrın 18-də parlament Azərbaycan ordusu məmurlarının, əsgərlərin maaşlarının artırılması barədə məsələyə baxdı. Müzakirəsi təcili olaraq nəzərdə tutulan qanun layihəsinin məruzəçisi "İttihad"çı millət vəkili Qarabəy Qarabəyov idi. Ölkədə bahalaşmanın sürətlə davam etdiyini söyləyərək nəzərdə tutulan maaş artımının əsgər və zabitlərin sosial həyatına müsbət təsir göstərməyəcəyini bildiren Q. Qarabəyov deyirdi: "Bu gün o vaxtdan bəri qiymət

mətlərin nə qədər artdığını, bununla bərabər pulumuzun qiymətinin nə qədər azaldığını nəzərə alsaq, o zaman zabitlərə, əsgəri məmurlara verdiyimiz maaşların nə qədər kifayətsiz olduğunu görürük". Zabitlərin maaşlarının yüksək olması üçün çalışmaq lazım gəldiyini vurğulayan məruzəçi sonda deyir: "Bilirsiniz, bir dəst paltar almaq üçün on min rubl lazımdır. Çünki zabit cırıq paltar ilə yaşaya bilməz. Zabit hər xüsusda müəllim və nümunə olmalıdır. Onun üçün hər şey yerində düz olmalıdır. Əsgəri işlər qanundan kənar ola bilməz". Müzakirələrə qatılan millət vəkilləri əsgər və zabitlərin maaşının artırılmasına səs verərək qanun layihəsini dəstəklədilər. Bu müzakirədən 4 gün sonra sentyabrın 22-də millət vəkilləri "Əsgərlikdən azad olunanlardan alınan hərbi vergilərin ləğvi haqqında" qanun layihəsini müzakirəyə çıxardı. Bir-birinin adınca milli ordu quruculuğu barədə qanunların parlamentin gündəliyinə daxil edilməsi Azərbaycan hökumətinin hərbi işlərinə həssas yanaşmasının nəticəsidir.

Əsgərlikdən azad olunan şəxslər üçün çar Rusiyası zamanı qoyulan verginin ləğvinin lazımlığını vurğulayan Şəfi bəy Rüstəmbəyli deyirdi: "Bu qanun praktiki baxımdan çox fəna idi. Zira, xərci zəhmətdən artıq idi... Hər halda Rusiya hökuməti tərəfindən tərtib edilmiş olan qanun bizim Azərbaycanda qəbul edilə bilməz. Təklif edirəm ki, bu qərar ləğv edilsin. Bu barədə təklif etdiyim qanun qəbul edilsin". Bu təklifdən sonra əksəriyyətin səsi ilə qanun qəbul olunur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin qəbul etdiyi qanunların təhli-li onu göstərir ki, 23 ay davam edən hakimiyyətin əsas diqqət göstərdiyi sahələrdən ən önəmlisi ordu quruculuğudur. Hərbi çağırış və səfərbərlik xidmətinin təşkili də Cümhuriyyət parlamentinin müzakirəyə çıxarıb həssas yanaşdığı ən mühüm sahələrdən biridir.

Hərbi çağırış və səfərbərlik siyasətinin həyata keçirilməsində ziyalıların və mətbuatın rolu

Milli ordunun ciddi əsaslar üzərində formalaşması, hərbi çağırış və səfərbərliyin düzgün həyata keçirilməsində Cümhuriyyətin bu sahələrə məmur etdiyi, səlahiyyət verdiyi təşkilatlarla yanaşı ictimai fəallar da mühüm rol oynayırdı. Anadilli mətbuat orqanları da təbliğat, təşviqatla məşğul olur, vətəndaşlıq mövqeyinin gücləndirilməsi, hərbi-vətənpərvərlik ruhunun oyadılması istiqamətində çalışırdı. Arxiv sənədləri, faktlar göstərir ki, hələ 1918-ci il iyulun 11-dən etibarən Gəncə Əxzi-əsgər təşkilatı strukturu əsasında Azərbaycan Əxzi-əsgər idarəsinin yaradılmasından sonra əhali arasında hərbi çağırışın nizamlı qaydada keçirilməsi üçün təbliğat qrupları yaradılıb. Könüllülük əsasında fəaliyyət göstərən bu qruplara nüfuzlu ziyalılar, din xadimləri, bölgə ağsaqqalları daxil edilirdi. Bölgələrdəki Əxzi-əsgər şöbələrinin nəzdindəki komissiyalarda da nüfuzlu şəxslər iştirak edir, əsgərliyə yaş uyğun olanların seçiminə qatılır, rəy verirdilər. Azərbaycan hökumətinin və Qafqaz İslam Ordusu Komandanlığının səsi ilə Əxzi-əsgər idarələri nəzdində "Milli Müdafiə Cəmiyyəti" təşkil edilib, ciddi fəaliyyət göstərirdi. Bu cəmiyyətin əsas məqsədi əhali arasında təbliğat və təşviqat işi aparmaq idi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda savaşa aparıldığı bir vaxtda gənclərin ordu sıralarına həvəslə qatılması üçün "Milli Müdafiə Cəmiyyəti" valideynlərin gücündən də istifadə edirdi. Cəmiyyətin fəaliyyətində iştirak edən analar övladlarına mənəvi dayaq olub onları ruhlandırmaq üçün köynək, corab, dəsmal hazırlayıb, cəbhəyə göndərirdilər. Bu cür tədbirlər vasitəsi ilə ordu-xalq birliyi yaradılır, əhaliyə doğma yurd-yuvasının erməni-bolşevik birləşmələrindən azad olunması üçün savaşa ruhu tələq edilirdi.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı işğaldan azad edildikdən sonra da əsgəri çağırış və səfərbərlik xidmətində mülki insanların, nüfuzlu ziyalıların, din xadimlərinin iştirakı təmin edildi. Həmin vaxt nəşr olunan mətbuat orqanlarındakı yazılar, çap edilən informasiyalar onu göstərir ki, hərbi çağırışın təşkilində polis sistemi, valilər, bələdiyyələrlə yanaşı ziyalılar da fəallıq göstəriblər. 1919-cu il 5 may tarixli "Azərbaycan" qəzetində "Ziyalılar ittifaqında" sərəlvə ilə dərc olunan xəbərdə bu barədə maraqlı məlumat verilir. "Bakı və ətrafının zəhmətkeş ziyalıları ittifaqı" idarəsinin 28 aprel 1919-cu ildə keçirdiyi iclasın gündəliyinə bir neçə məsələ daxil edilib. Əli bəyin sədrliyi, Camo bəy Cəbrayılbəylinin katibliyi ilə "Yetimlər evi haqqında", "Kəndlərdə çiçək xəstəliyi" və "Əxzi-əsgər idarəsi" haqqında məsələ müzakirəyə çıxarılıb. "Əxzi-əsgər idarəsi"nin müzakirəsindən aydın olur ki, "Ziyalılar ittifaqı" bu təşkilatla daim əlaqədə fəaliyyət göstərir. Cəmiyyətin üzvləri Əxzi-əsgər idarəsində keçirdikləri görüşlər barədə mütəmadi

Abonə Şərtləri:

Yıllıq Abonə: 1000000

Sarı Abonə: 2000000

Qısa Müddətli Abonə: 5000000

Abonə Şərtləri: 1000000

Abonə Şərtləri: 2000000

Abonə Şərtləri: 5000000

ƏSĞƏRLİK

Milli mətbuat gənclərinin təşkilatının quruluşunda yaranan çətinliklərin, problemlərin aradan qaldırılmasına çalışırdılar. Çığırışçılarının siyahısının tərtibində yol verilən nöqsanlar, şikayətlərin araşdırılması ziyahların daha çox diqqətini çəkirdi. Əxzi-əsgər idarəsi rəisinin təklifi ilə dövrün tanınmış ziyahları, qələm adamlarından olan Camo bəy Cəbrayılbaşlı və Sadiq əfəndi (Seyid Hüseyn - red) Əxzi-əsgər idarəsinin işinə qatılırdı. Bu ziyahların təşkilatda çalışmaları barədə onlara rəsmi vəsiqə də verilir. "Ziyahlar ittifaqı"nın 21 may 1919-cu ildə keçirilən toplantısında ərz olunur ki, Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən 3 nəfərin çalışması üçün namizədlər verilsin. Təşkilatın ətraflı müzakirəsinin nəticəsində qərar qəbul edilir: "Bu təzkiyə oxunduqdan sonra qərar verildi ki, Camo bəy Cəbrayılbaşlı, Abdulla bəy Abaşidze və Sadiq Hüseynzadə (Seyid Hüseyn - red) intixab edilsinlər".

Şikayətlər: Şikayətlər üçün qəbul edilən məqalələrə əsasən, ziyahların fəaliyyətlərini təşkilatın quruluşunda yaranan çətinliklərin, problemlərin aradan qaldırılmasına çalışırdılar. Çığırışçılarının siyahısının tərtibində yol verilən nöqsanlar, şikayətlərin araşdırılması ziyahların daha çox diqqətini çəkirdi. Əxzi-əsgər idarəsi rəisinin təklifi ilə dövrün tanınmış ziyahları, qələm adamlarından olan Camo bəy Cəbrayılbaşlı və Sadiq əfəndi (Seyid Hüseyn - red) Əxzi-əsgər idarəsinin işinə qatılırdı. Bu ziyahların təşkilatda çalışmaları barədə onlara rəsmi vəsiqə də verilir. "Ziyahlar ittifaqı"nın 21 may 1919-cu ildə keçirilən toplantısında ərz olunur ki, Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən 3 nəfərin çalışması üçün namizədlər verilsin. Təşkilatın ətraflı müzakirəsinin nəticəsində qərar qəbul edilir: "Bu təzkiyə oxunduqdan sonra qərar verildi ki, Camo bəy Cəbrayılbaşlı, Abdulla bəy Abaşidze və Sadiq Hüseynzadə (Seyid Hüseyn - red) intixab edilsinlər".

Zəiflik Məqaləsi

Zəiflik Məqaləsi: Zəifliklərin aradan qaldırılmasına çalışırdılar. Çığırışçılarının siyahısının tərtibində yol verilən nöqsanlar, şikayətlərin araşdırılması ziyahların daha çox diqqətini çəkirdi. Əxzi-əsgər idarəsi rəisinin təklifi ilə dövrün tanınmış ziyahları, qələm adamlarından olan Camo bəy Cəbrayılbaşlı və Sadiq əfəndi (Seyid Hüseyn - red) Əxzi-əsgər idarəsinin işinə qatılırdı. Bu ziyahların təşkilatda çalışmaları barədə onlara rəsmi vəsiqə də verilir. "Ziyahlar ittifaqı"nın 21 may 1919-cu ildə keçirilən toplantısında ərz olunur ki, Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən 3 nəfərin çalışması üçün namizədlər verilsin. Təşkilatın ətraflı müzakirəsinin nəticəsində qərar qəbul edilir: "Bu təzkiyə oxunduqdan sonra qərar verildi ki, Camo bəy Cəbrayılbaşlı, Abdulla bəy Abaşidze və Sadiq Hüseynzadə (Seyid Hüseyn - red) intixab edilsinlər".

Sərkilər və Vəzifələr: Sərkilərin tərtibində yaranan çətinliklərin, problemlərin aradan qaldırılmasına çalışırdılar. Çığırışçılarının siyahısının tərtibində yol verilən nöqsanlar, şikayətlərin araşdırılması ziyahların daha çox diqqətini çəkirdi. Əxzi-əsgər idarəsi rəisinin təklifi ilə dövrün tanınmış ziyahları, qələm adamlarından olan Camo bəy Cəbrayılbaşlı və Sadiq əfəndi (Seyid Hüseyn - red) Əxzi-əsgər idarəsinin işinə qatılırdı. Bu ziyahların təşkilatda çalışmaları barədə onlara rəsmi vəsiqə də verilir. "Ziyahlar ittifaqı"nın 21 may 1919-cu ildə keçirilən toplantısında ərz olunur ki, Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən 3 nəfərin çalışması üçün namizədlər verilsin. Təşkilatın ətraflı müzakirəsinin nəticəsində qərar qəbul edilir: "Bu təzkiyə oxunduqdan sonra qərar verildi ki, Camo bəy Cəbrayılbaşlı, Abdulla bəy Abaşidze və Sadiq Hüseynzadə (Seyid Hüseyn - red) intixab edilsinlər".

Şikayətlər: Şikayətlər üçün qəbul edilən məqalələrə əsasən, ziyahların fəaliyyətlərini təşkilatın quruluşunda yaranan çətinliklərin, problemlərin aradan qaldırılmasına çalışırdılar. Çığırışçılarının siyahısının tərtibində yol verilən nöqsanlar, şikayətlərin araşdırılması ziyahların daha çox diqqətini çəkirdi. Əxzi-əsgər idarəsi rəisinin təklifi ilə dövrün tanınmış ziyahları, qələm adamlarından olan Camo bəy Cəbrayılbaşlı və Sadiq əfəndi (Seyid Hüseyn - red) Əxzi-əsgər idarəsinin işinə qatılırdı. Bu ziyahların təşkilatda çalışmaları barədə onlara rəsmi vəsiqə də verilir. "Ziyahlar ittifaqı"nın 21 may 1919-cu ildə keçirilən toplantısında ərz olunur ki, Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən 3 nəfərin çalışması üçün namizədlər verilsin. Təşkilatın ətraflı müzakirəsinin nəticəsində qərar qəbul edilir: "Bu təzkiyə oxunduqdan sonra qərar verildi ki, Camo bəy Cəbrayılbaşlı, Abdulla bəy Abaşidze və Sadiq Hüseynzadə (Seyid Hüseyn - red) intixab edilsinlər".

Sərkilər və Vəzifələr: Sərkilərin tərtibində yaranan çətinliklərin, problemlərin aradan qaldırılmasına çalışırdılar. Çığırışçılarının siyahısının tərtibində yol verilən nöqsanlar, şikayətlərin araşdırılması ziyahların daha çox diqqətini çəkirdi. Əxzi-əsgər idarəsi rəisinin təklifi ilə dövrün tanınmış ziyahları, qələm adamlarından olan Camo bəy Cəbrayılbaşlı və Sadiq əfəndi (Seyid Hüseyn - red) Əxzi-əsgər idarəsinin işinə qatılırdı. Bu ziyahların təşkilatda çalışmaları barədə onlara rəsmi vəsiqə də verilir. "Ziyahlar ittifaqı"nın 21 may 1919-cu ildə keçirilən toplantısında ərz olunur ki, Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən 3 nəfərin çalışması üçün namizədlər verilsin. Təşkilatın ətraflı müzakirəsinin nəticəsində qərar qəbul edilir: "Bu təzkiyə oxunduqdan sonra qərar verildi ki, Camo bəy Cəbrayılbaşlı, Abdulla bəy Abaşidze və Sadiq Hüseynzadə (Seyid Hüseyn - red) intixab edilsinlər".

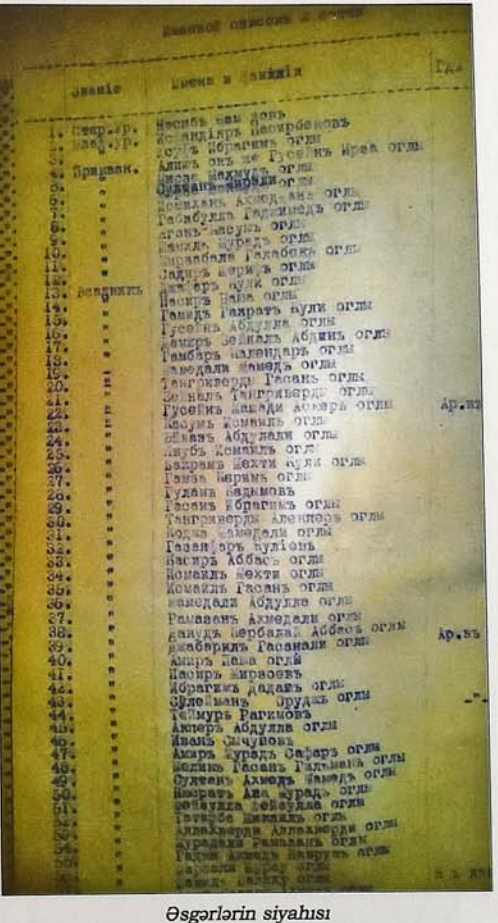
Sərkilər və Vəzifələr: Sərkilərin tərtibində yaranan çətinliklərin, problemlərin aradan qaldırılmasına çalışırdılar. Çığırışçılarının siyahısının tərtibində yol verilən nöqsanlar, şikayətlərin araşdırılması ziyahların daha çox diqqətini çəkirdi. Əxzi-əsgər idarəsi rəisinin təklifi ilə dövrün tanınmış ziyahları, qələm adamlarından olan Camo bəy Cəbrayılbaşlı və Sadiq əfəndi (Seyid Hüseyn - red) Əxzi-əsgər idarəsinin işinə qatılırdı. Bu ziyahların təşkilatda çalışmaları barədə onlara rəsmi vəsiqə də verilir. "Ziyahlar ittifaqı"nın 21 may 1919-cu ildə keçirilən toplantısında ərz olunur ki, Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən 3 nəfərin çalışması üçün namizədlər verilsin. Təşkilatın ətraflı müzakirəsinin nəticəsində qərar qəbul edilir: "Bu təzkiyə oxunduqdan sonra qərar verildi ki, Camo bəy Cəbrayılbaşlı, Abdulla bəy Abaşidze və Sadiq Hüseynzadə (Seyid Hüseyn - red) intixab edilsinlər".

"Azərbaycan" qəzetində "Əsgərlik vəzifəmizdir" məqaləsi

məlumatlar verir, əsgəri çağırışda yaranan çətinliklərin, problemlərin aradan qaldırılmasına çalışırdılar. Çığırışçılarının siyahısının tərtibində yol verilən nöqsanlar, şikayətlərin araşdırılması ziyahların daha çox diqqətini çəkirdi. Əxzi-əsgər idarəsi rəisinin təklifi ilə dövrün tanınmış ziyahları, qələm adamlarından olan Camo bəy Cəbrayılbaşlı və Sadiq əfəndi (Seyid Hüseyn - red) Əxzi-əsgər idarəsinin işinə qatılırdı. Bu ziyahların təşkilatda çalışmaları barədə onlara rəsmi vəsiqə də verilir. "Ziyahlar ittifaqı"nın 21 may 1919-cu ildə keçirilən toplantısında ərz olunur ki, Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən 3 nəfərin çalışması üçün namizədlər verilsin. Təşkilatın ətraflı müzakirəsinin nəticəsində qərar qəbul edilir: "Bu təzkiyə oxunduqdan sonra qərar verildi ki, Camo bəy Cəbrayılbaşlı, Abdulla bəy Abaşidze və Sadiq Hüseynzadə (Seyid Hüseyn - red) intixab edilsinlər".

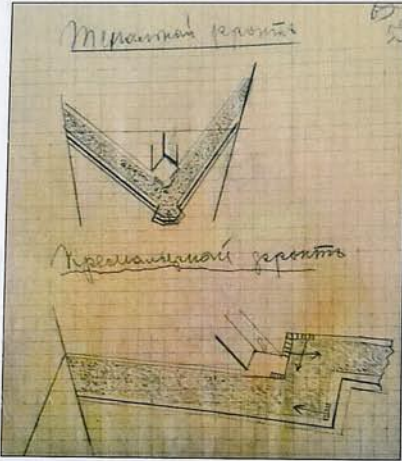
Milli mətbuat gənclərinin hərbi çağırışa həssas yalanşmaları, ailələrin övladlarını orduya könüllü göndərilməsi üçün müttəmədi təbliğat aparır, əsgərliyin üstünlükləri barədə məqalələr dərc edirdi. Rza Zakir "Azərbaycan"ın 6 oktyabr 1918-ci ildə sayında "Əsgərlik" məqaləsində dündə ən böyük fəaliyyət, ən ali bir şərəfə vəsa o da əsgərlikdir deyən gənclər üz tuturdu: "Əsgərlik vəzifəsi öylə bir vəzifədir ki, onu ancaq Vətənin ən namuslu, ən qeyrətli övladları icra edə bilər. Fəqət, Vətən ananın əli, millət isə qardaşı olduğunu bilməyənlər bu vəzifə ilə mükəlləf olamazlar".

Böyük türk millətinin tarixində hərbi zəfərləri, qələbələri xatırlayan müəllif Azərbaycan türklərinin də bu şan-şərəfli tarixdə yerli olduğunu xatırlayırdı. R.Zakir milli ruhə oyadan, gənclərin qanını coşduracaq ifadələrlə

Əsgərlərin siyahısı

no 3 arxivində
Təyinat
Bəy
Azərbaycan
M.Ə.

General Əbdülhəmid Qaytabaşının zabıt və əsgərlərə hərbi təlim dəftərindən

ğında dayanmayıb dağlara, səhralara qaçdıq. Hamımızın matəmi olan fəlakətlərə, müsibətlərə düşər olduq". Baş nazir Fətəli xan Xoyskinin qəbul etdiyi hərbi-müqəddəmə qanununa görə əsgəri çağırışın elan olunduğunu bildiren müəllif bütün gəncləri, ailələri bu dövətə müsbət yanaşmağa çağırır. Valideynlərin bu xüsusda rolunun böyük olmasına toxunan M.Ə. Mirbağırzadə yazır: "Bina-aliyyə hökumətimizin əsgərlik dövətini, mümkün olan bütün cavanlarımız deyil, qocalarımıza varıncaya qədər mümkünlük hasil edib, özlərini bu vəzifənin altına girmək məcbur görürüz". M.Ə. Mirbağırzadə Vətənin müdafiəsinə yönələn hərbi çağırışın ata-analar tərəfindən dəstəklənməsini şərəf və şan məsələsi hesab edərək ya-

dən yerli-yataqlı istifadə edərək yazır: "Heç bir türk göstərmə ki, Vətənin namuslu övladı olmaq arzusunda bulunmasın". Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən olan, xalq maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin "Azərbaycan gənclərinə" müraciətinə cavanların müsbət yanaşmasını arzulayan müəllif yazır: "İştə ey gənclər! Əsgərlik şərəfət və məharəti anla-

maq və cahana saldıqı iqbalı bilmək istərsiniz, "İngiltərənin parası və Türkiyənin əsgərində olsa aləmi təxris edərdəm" - deyən Bismarkın şu sözlərini xatırlayınız".

M.Ə. Mirbağırzadə "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il yanvar tarixli 87-ci sayında "Əsgərlik vəzifəmizdir" məqaləsində Azərbaycan Cümhuriyyəti elan olunan vaxtadək baş verən hadisələri göz önünə gətirir. Zaqafqaziya Seymi parçalanan ərəfədə erməni və gürcülərin artıq nizami əsgəri qüvvəyə, silah-sursata malik olduğuna diqqət yönəldən müəllif yazır: "Əsgərsiz olduğumuz və əsgər olmadığımız üçün idi ki, Bakıda, Şamaxıda, İrəvanda, Qubada bir takım nizami əsgərlik görmüş quldurların saldırları qaba-

zırdı ki, məmləkətimizi, yer-yurdlarımızı, Vətənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ailələr orduya əsgər verməlidir. Dövlətin aidiyyəti qurumları, Əxzi-əsgər təşkilatları hərbi çağırış təbliğatında nüfuzlu din xadimlərinin, üləmaların mövqeyi və çıxışlarına, əhəliyyə müraciətlərinə də istinad edirdi.

"Camaat köməkliyi" məqaləsində böyük azərbaycanlı Üzeyir bəy Hacıbəyli xalqın diqqət yönəltməli olduğu bir neçə məsələ üzərində düşüncələrini qələmə alıb. Ən mühüm məsələlərdən biri və ya bəlkə də birincisinin əsgəri işlərə məsuliyyətlə yanaşmaq olduğu qənaətini oxucu ilə bölüşən Üzeyir bəy "Azərbaycan" qəzetinin 8 yanvar 1919-cu il sayında yazırdı: "Məsələn, hərbi işlərimizdə əsgərlərimizin əynini layiqincə geyindiren, əsgəri işlərə məxsusi bir fond əmələ gətirən, fərarilik kimi rəzalətlərin qabağını alan, Vətən müdafiəsi yolunda bir çox işlər görə bilən "Müdafiəyəyi-Milliyə" kimi bir cəmiyyətimiz olsa... daha yaxşı olar". Milli ordu quruculuğu və əsgəri çağırışda camaat köməkliyinin əsas olduğunu vurğulayan Üzeyir bəy bu sahədəki irəliləyişin dövlətin güclənməsi ilə nəticələnməyini düşünürdü.

"Vətən gənclərinə bir kaç söz" söyləyən Əbdürrəhim Ağakışızadə hərbi çağırış ərəfəsində bəzilərinin övladlarını gizlətməsini sərt tənqid edir və "heç bir hökumət onsuz yaşaya bilməz" - deyirdi. Övladını əsgərliyə göndərmək istəməyənlərə müraciət edən Ə. Ağakışızadə "Vətən namusu", "Vətən qeydi" böyləmi çəkilir" sualı ilə gənclərə üz tutur: "...Mövcudiyətimizi göstərmək üçün hər fərdimiz silaha sarılıb süngünü qucaqlamalıyıq. Bu qəti və ləyaqətə gəyyər əmrin önündə hər bir azərbaycanlı həmiyyət və mətanəti fəvqalədə ilə diz çökərək vətən imdadına qoşmalıdır. Tanki bu surətlə babalarımızın getdiyi izlərə gedərək tariximizin yeni əski, zərin səhifələrini işğal edəlim".

Şairanə və emosional tərzdə "Azərbaycan"ın İstiqlal bayramı sayında, 1919-cu ilin 28 may tarixində Əli Yusif gənc nəslə öz torpağını, dövlətini, İstiqlalını qorumaq üçün tövsyyətlərini verirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti bir yaşını arxada qoyduğu zamanda xeyli həlli gözlənilən problemlər olduğunu tarixi faktlarla izah edən müəllif İstiqlalın qoruyucusu timsalında silaha sarılan gəncləri görür və onlara müraciət edərək deyirdi: "Gəl vətəndaş! Bugün sənin birinci intibahının timsalı olan "İsmailiyyə"nin xarabəsi qarşısına çıxmalı, əlini qəlbinin üstünə qoyaraq gözlərini parlaman binası üzərinə rüzigarlarla qəhrəmancasına çarpışan bayrağına dikməli, bir daha onun enməyəcəyinə əhd etməlisən və and içməlisən ki, bugün qazandığın istiqlalə təcavüzünə əl uzadanlar ancaq sənin cəsədinin üzərindən keçə bilərlər".

"Azərbaycan" qəzeti əsgəri çağırış siyasətinin uğurla aparılması məqsədi üçün dərc etdiyi yazılarının bir qismi də din xadimlərinə aiddir. Bakı qazısı Axund Abdurəhim Hadizadə 3 yanvar 1919-cu il tarixli "Azərbaycan"ın sayında "Əsgərlik haqqında" düşüncələrini dərc edərək Qurana əsaslanır və öz fikirlərini çatdırır.

Vətən uğrunda döyüşməyi Quranın ayələri, Peyğəmbərin həyatı ilə izah edən din xadimi yazır: "Əsgərlik dünya və axirət fəzilətinin cəmidir. Dünyada əsgərlik hüququna bir kimsə təcavüz etməz. Əsgərə şücaət kibi yaxşı sifət ərz olub, qorxaqlıq kibi xəbis sifətlərdən olur. Əsgərin gözü açıq, qəlbi saf olur". Hərbi çağırışla məşğul olan Əxzi-əsgər təşkilatında çalışanları Peyğəmbərin nümayəndələri adlandıran Bakı qazısı mübaliğəyə yol verirdi. Bu uyğunsuz müqayisəyə səbəb isə islamın, Quranın gücündən, imkanlarından gənc dövlətin ordusunun gücünün artması üçün istifadə olunması idi: "Zamanında Əxzi-əsgərdən məqsud islam yeddiqatı ucaltmaq idi. İndi də məqsud-hamınıdır! Bəlkə bu zamanın həmiyyəti daha artıqdır... Əsgər candır. Əsgərsiz məmləkət cansız bədəndir".

Şeyxülislam Molla Ağa Ağaəlizadə 1919-cu il mayın 21-də əsgəri çağırışla bağlı rəsmi açıqlama ilə xalqa müraciət etdi. "Vətən salamat olarsa hər şeydən qiymətli olan dinimiz də salamat olar" kəlamını əsas götürən Şeyxülislam "Qurani-Kərim"dən iqtibaslar gətirərək əsgəri xidməti hər bir müsəlmanın borcu olduğunu dönə-dönə təkrarlayırdı. Vətəni sevmək üçün hay-küyün əhəmiyyəti olmadığını söyləyən Şeyxülislam yazır: "Müsəlman qardaşlar: Bizim üçün imandan daha əzizi, imandan daha böyük, ondan daha qiymətli birisi varmı? Zənn edirəm, "var" deyəcək bir müsəlman olmaz. Çünki həqiqətə, müsəlman olan kimsə dünyada ancaq dini, irzi, namusu üçün yaşar. Buna binaən Vətənə məhəbbət etmək dəxi bu nisbətə də olmaq lazımdır".

Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinə müraciət edən Şeyxülislam gənc dövlətin irzi-namusunu, sərhədlərini mühafizə etmək və ana-bacılarını, fəqir-füqaranı qorumaq üçün əsgər lazım olduğunu bəyan edirdi: "...Bu halda hökumət Sizdən əsgər istəyir. Hökumət əsgəri nədən ötrü toplayır? Sizin balalarınızı və bir də ismətdə yaşayan analarınız və bacılarınızı himayə etmək üçün mücadiləmiş və müqəddəs olan Qurani-Kərimi ehtiramla saxlamaq üçün zənn edirəm, bu mətləbin həqq olmağında bir kimsənin şübhəsi yox, müəlinəsər, Əxzi-əsgərə dair zəruri əmri nizamla aparmaq istəyir". Müraciətinin sonunda "Qəflət və cəhalət bəsdir" deyən Şeyxülislam əsgər yaşına çatanları ordu sıralarında xidmətə çağırırdı.

Hərbi çağırış və səfərbərliklə bağlı Əxzi-əsgər idarəsi rəsmilərinin, Daxili İşlər və Hərbiyyə Nazirliyinin məlumatlarını milli mətbuat orqanları mütəmadi çap edir, çağırışla bağlı məlumatları, yenilikləri, tələb və qaydaları əhaliyə çatdırılırdı.

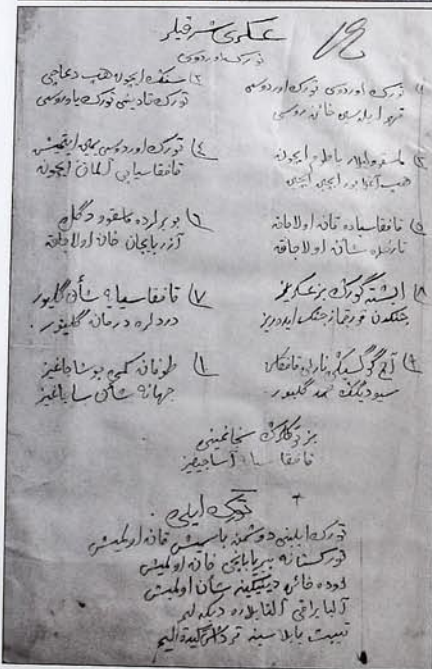
Hərbi çağırışdan yayınanlar mətbuatın əsas tənqid hədəfi idi. Əxzi-əsgər təşkilatlarının bölgələrdə işinin zəifliyi, məmur özbaşınalığı, sui-istifadə halları və polis əməkdaşlarının Vətən üçün gərəkliliyi olan bu iş etinasız yanaşmalarını tənqid edən xeyli sayda məqalə "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində dərc olunub. Qəzetin 5 iyul 1919-cu il sayında "Əsgərlikdən qaçmaq cəzası" xəbərində Bakı kəndlərində övladlarını əsgərlikdən yayındırmaqda təqsirli bilinən şəxslərin adı

çəkilirdi. Və onların həbs olunaraq, Gəncə həbsxanasına salındığı bildirilirdi. 1919-cu ilin 15 yanvar sayında yenə də eyni qəzetdə Bakının Novxanı kəndində hərbi çağırışda yol verilən nöqsanlar tənqid olunurdu: "Danışılan əhvalatlardan anlaşılır ki, məhəllələrdə və Əxzi-əsgər üçün tərtib verilmiş hərbi komitələrdə bir çox səhlənkərlilik və sui-istifadə vəüqalar infiaqi baş göstərilməkdədir". Novxanı kəndinin Əxzi-əsgər komitəsi əsgəri yaşa çatan gənclərin siyahıya alınmasında xeyli sayda qanun pozuntusuna yol verdiyi, yaşlı əsgəri xidmətə uyğun olmayanların orduya cəlbə ciddi tənqid edilirdi.

Əsgərlərin hərbi təlim dərsi

Çağırış məsuliyyət daşıyan Daxili İşlər Nazirliyi, Bakı qubernatoru və bölgələrdəki polis orqanları arasında əlaqənin zəifliyi əsgəri toplanışa mənfi təsir göstərirdi. 6 may 1919-cu il tarixli "Azərbaycan" qəzetində "Əxzi-əsgər rəyasətində" sərlövhəli xəbərdə Daxili İşlər naziri Bakı qubernatoruna məktub göndərərək, nöqsanları xatırladır və ciddi tədbirlər görülməsini tələb edirdi. Hətta Cümhuriyyət parlamenti üzvlərinin əsgəri xidmətə cəlb olunmasının qanunla müəyyənləşdirildiyini qeyd edən nazir müraciətində deyirdi: "Məclisi-məbusan üzvləri dəxi üzv olduqları müddətcə əsgərlikdən azad edilib və xaric olunduqları halda onlar dəxi əsgərliyə alınır və çağırılan vaxtdan lazımı yerində hazır olmalıdırlar". Bakı Əxzi-əsgər idarəsinin rəisi podpolkovnik Sədrəddin Mirzə prins Qacar 1919-cu ilin 3 iyununda Bakı, Balaxanı və Sabunçu polismeystrlərinə müraciət edərək çağırış yaşına çatanların siyahısının tərtibində yol verilən qüsurları xatırlayır və qeyd edirdi ki, yerlərdəki polislər Əxzi-əsgər idarəsinə kömək etmirlər. Parlament üzvlərindən iki nəfəri öz yaxınlarının çağırışı siyahısına düşməməsi üçün çalışdığını, polis orqanlarının isə bu qanunsuzluğa göz yumduğunu xatırlayan Bakı Əxzi-əsgər idarəsinin rəisi digər faktlar da göstərirdi. Polislərin çağırış günləri Əxzi-əsgər idarəsinə səhər saat 9-da gəlməli olduqları halda bir qədər gec, saat 12-də təşrif gətirmələrini tənqid edən prins Mirzə Qacar Bakı şəhər polis idarəsi rəisindən xahiş edirdi ki, çağırışa təhkim olunan polislər üzərində

Hərbi hissələrdə əsgəri nəğmələrin oxunması barədə əmr və nəğmələrdən biri

də ciddi nəzarət tətbiq edilsin: "Pristavlara təklif ediniz ki, əsgər yığan günlərdə özləri, bütün polis qulluqçuları köməkliyi ilə əsgərliyə dəvət edilənləri cəm eləməyə və əsgərliyə düşənlərin siyahılarının tərtibedicisi komissiyaya ləyaqətli və möhtərəm adamların alınmasına, onları vaxtlı-vaxtında Əxzi-əsgər idarəsinə gətirməyə çalışsınlar". Yaxın qohum-əqrəbasını, övladlarını hərbi xidmətdən yayındıranlara qarşı da ciddi tədbirlərin görülməsini xahiş edən Bakı Əxzi-əsgər idarəsinin rəisi bu cür şəxslərin həbs olunmalarının müsbət nəticələr doğuracağı fikrini irəli sürürdü: "Öz oğullarını, qardaşlarını gizlədən adamlar cəmiyyət arasında nə tövr mövqə tutmuş olsalar da, oğlanları və qardaşları tapılana qədər həbs edilməlidirlər. Pristavların borcudur ki, Əxzi-əsgər idarəsi iclasına qədər həbs edilənlərin siyahısını iki nüsxədə hərbiyə nazirinə təqdim etməkdən ötrü birini mənə, di-

gərini Əxzi-əsgər idarəsinin rəisinə verməlidirlər. Əhali arasında təbliğat aparılmasında polislərin iştirakını vacib hesab edən Mirzə Qacar hərbi çağırış qaydalarına əməl etməyənlərin ciddi cəzalandırılmasını lazım bildirdi: "Əhaliyə xəbər verilməlidir ki, valideynlər və ya qohumlar əsgərliyə düşən oğul və ya qardaşlarını, adları siyahıda oldu-olmadı öz razılıqları ilə təyin edilən gündə gətirməlidirlər. Əxzi-əsgər idarəsinə gəlməyənlər şiddətli sürətdə tənbeh ediləcəklər. Valideynlər isə əsgərliyə düşənləri gizlətmək üçün məsuliyyətə cəlb ediləcəklər".

Siyahıların tərtibi və xidmətdən azad olunmaq üçün şikayətlərə baxılma qaydasında da bəzən sui-istifadə hallarına yol verilirdi. Hətta şikayətlərin hansı ünvanına göndərilməsi barədə də anlaşılmaqlıqlar yaşanırdı. Şikayətlərini Hərbiyyə Nazirliyinə göndərən vətəndaşlara qəzətlərdə elan verilirdi ki, əsgəri çağırış məsuliyyəti Müdafiə Nazirliyi daşımır, bu fəaliyyətlə Azərbaycan Mərkəzi Əxzi-əsgər idarəsi məşğuldur. Əxzi-əsgər idarələri isə mövcud qanunvericiliyə görə Daxili İşlər Nazirliyi təbəçiliyində olduğundan fərdi istək və arzularını, üzleşdikləri qanunsuzluq faktlarını onlara göndərməlidirlər. Hərbi çağırışla bağlı yaranan anlaşılmaqlıqlara və şikayətlərə Əxzi-əsgər idarələri hər gün səhər saat 9-dan, günorta saat 3-də qədər baxır, müvafiq qərar qəbul edirdi. Bu barədə Sədrəddin Mirzə Qacar əhaliyə məlumat verərək qeyd edirdi ki, bəzən onu evində də narahat edirlər: "Əxzi-əsgər rəisi vəzifəsinə aid olan hər bir iş haqqında evimdə qəbul etmiyorum".

Azərbaycan Cümhuriyyətinin bölgələrində isə vəziyyət tamamilə fərqli idi. Övladını əsgərliyə göndərmək üçün yüksək əhval-ruhiyyə ilə qəza mərkəzlərinə gələn valideynlər sevinc hissi yaşayırdı, gənclər könüllü ordu hissələrinə yollanırdılar. Şamaxı Əxzi-əsgər təşkilatı qarşısında yaşanan ab-havanı qələmə alan müəllif qeyd edirdi ki, valideynlər övladlarını Vətənin müdafiəsinə üreklə, sevinc hissi ilə yola salırlar. Çağırış yaşına çatanların siyahıya alınması üçün Şamaxı uyezdində 3 uçastok yaradılıb və ciddi tədbirlər görülüb. Gənclər arasında Vətənin müdafiəsi təbliğatı aparılıb və bu cür tədbirlərə bölgə aqsaqqalları, ziyalılar da qatılıb. Reportaj müəllifi qeyd edir ki, hərbi xidmətə yollanıb Vətəni müdafiə etmək kimi müqəddəs vəzifənin həyata keçirilməsi gənclər arasında rəqabətə də yol açıb.

Xəlil İbrahim "Azərbaycan"ın 1 iyul 1919-cu il tarixli sayında "Xalq istəyir" məqaləsində Əxzi-əsgər təşkilatının Qazaxda, Bakının Suraxanı, Bülbülə, Əmirhacıyan kəndlərində çağırışçılara haqsızlıq etdiyini yazır: "Qazax qəzası türkləri sahibmənsəb bir zatın hüzuruna gələrək şikayət edirlər. Açıqdandı? Bahalıqdandı? Xeyr, camaat şikayət edir ki, Azərbaycanın qoşunu azdır. Onların əsgərliyə yarananlarını əsgərliyə almayırlar". Xalqı narazı salan bu cür neqativ halların dövlətə inamı sarsıtdığını öz edən müəllif məmurları tənqid atəşinə tutur. Narazıların söylədikləri bu cür halların aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər görülmə-

lidir qənaətini bölüşən müəllif yazır: "Əgər bizdən doğruluqla əsgər yığılsalar, həpimiz gedəriz və dövlətimizin qüvvəsi neçə qat artar. Amma əsgər istəmiyorlar, bədəl yığırlar". Qazaxda yaşanan eyni hal Bakı kəndlərində də təkrarlanır. Kənd əhalisi şikayət edir ki, onları əsgər almayırlar: "Təqribən 100 nəfərdən 30-nu qəbul edib, yerdə qalanları "sağ-salamat" olduğu halda buraxdılar ki, "get, sən yaramazsan". Kəndlilər təəccüb edirlər ki, indiki çətin, ağır zamanda Əxzi-əsgər idarəsi niyə belə mövqe tutur və əhalinin istəklərinin və dövlət maraqlarının əleyhinə çalışırlar: "Millətin, camaatın böylə ayıqlığı hökumət məmurları üçün böyük bir ibrət dərsi olmalıdır".

1918-20-ci illərin mətbuatının tədqiqi onu göstərir ki, milli çap nümunələri ordu quruculuğuna, hərbi çağırış və səfərbərlik işinə daim diqqət göstərmiş, bu mövzunu gündəmdə saxlayıb.

Azərbaycan Hökuməti Mükəlləfiyyət qanuni-müvəqqəti

1. Azərbaycan təbəəsi olan hər adam bu qanuna görə əsgər olacaqdır.
2. Əsgərlik on yeddi yaşının bitdiyi ilin sonunda, gələcək ilin başından başlar və qırx beş yaşını bitirən ilin sonunda gələcək ilin təşrin əvvəlində (oktyabr) bitir.
3. 1918-ci ilin başındakı adamlar ikinci sinif ehtiyat olur və bunlar ancaq bir hərbi olduğu zaman çağırılırlar.
4. Hər adamın əsgərlik qulluğu (xidməti-fəaliyyət) on doqquz yaşını bitirən ilin son günündə gələcək ilin əvvəlindən başlar. Və bu kibi adamlar bu ilin təşrin-əvvəl ayında qoşunda (qitətdə) olmaq üçün ehtiyaca görə həpsi və ya bir qismini çağırılırlar.
5. Əsgərlik qulluğu (xidməti-fəaliyyət) piyada və nəqliyyat sinfi üçün 2 və başqa siniflər üçün 3 ildir. Bundan sonra bu kibi adamlar birinci sinif üçün ehtiyata keçirilir.
6. Birinci sinif ehtiyat müddəti piyada üçün 40 yaşını və başqa siniflər üçün də 38 yaşının bitirdiyi ilin son günündə qanunu-təşrin əvvəl ayına qədər davam edir. Bundan sonrakı qulluğa məstəfəz qulluğu deyilir.
7. Hökumət səfərbərlik işlərində lazım görür isə xidməti-fəaliyyətdən izn olanları - birinci və ikinci sinif ehtiyatları və müstəhəfəzləri çağırma bilər. Müstəhəfəzlər məalikinin içində qulluq edir.
8. Aşağıdakı şəxslər əsgərə alınmamalarını müsnib olan əhval-zail oluncaya qədər müvəqqəti əsgərə alınmazlar.
  - A) İyirmi dördüncü nömrəli fəqərəsindəki şəxslər.
  - B) İşlərinə baxılıb da həqlərində məhkəmə qərarlarının icrasına qədər məhkəmə və istintaq dairələrinin qərarı ilə həbs edilənlər.
  - H) Öz nəfinə çalışmağa istedadlı, təkçə çörək verən şəxslər (bu xüsus ayrıca təfəsil edilmişdir).
9. Aşağıdakı şəxslər və vəzifələrinin davamı müddətincə əsgərlik xidmətindən azad qalırlar.

Nazirlər, nazir müavinləri, valilər, ziraət idarələri müdirləri, dövlət xəzinəsi, müddəi ümumiləri, məhkəmə rəisi və maddi ümumiləri, məhkəmə üzvləri, məhkəmə müdai-ümumi və müavinləri, müstəntiqlər, mülkiyyəti qaiməqamı, müdirlər və müavinləri, polis müdir və müstəntiqləri, məhlə ruhaniləri.
10. Külfətlərinin halincə aşağıdakı şəxslərin əsgərlikləri yüngülləşir (tacil olunur)
  - A) Xəstəlik üzündən və yaxud altmış yaşına vardığından çalışmaq istedadını

<p>کلیج اولوش و قاری ایله قوجیهک بر اولد بولوش اولملاری ایله مشروطدر. ۱۶ - خدمت عسکریندن آزاد ایلد یله جکی قبول اولنیان. خستقلره طوطولیدندان ویا بر آرز اول کجیرمش اولدی خستقلدن هلوز اولوشی دوزلشمش شخشلرک خدمت آلسقلری بگرمی دردتهجی مادهک اولجی ققرمسی موجینجه مین مقلقرله تاخیر اولور. بومین مقلقرلک ختامنده تکرار حکیم باقیته تا طوتلیراق خستقلری کچیش اولانلر ابدقلر بوره خدمت آلوب خستقلری کجیبجکی آ کلابلاظر ۲۴ تچی مادهک ۳ و ۴ تچی ققرملری موجینجه. یا دانسی اولوق حدیتم آزاد اولورلر ویاخود تکرار مین مقلقرله تاخیر اولورلر .</p> <p>۱۷ - اعدادی مقلقرینه تحصیلده بولان جوانلرک اکل تحصیلری ایجون ۲۸ باشه قدر و مالک اچینهده عالی مقلقرله تحصیلده بولانلرک ایسه ۲۷ باشه یتیکلرک قدرعسکر. آلسقلری تاخیر اولور.</p> <p>آنجاق بولنر برت خدمت عسکره ایله مقلقدنلر. شو قدر که نوم تحصیلری و قابلیت بدنلرک کورده بالاخره قنطاسمه مخصوص موجینجه احتیاط ضابطی اولساق اوزره احتیاط ضابط نامزلگی حتمه مالک اولورلر.</p> <p>۱۸ - طوتساق اولدقلری ایجون خدمت عسکرلری اوز هم باشلری ایله ایشتمش اولانلر طوتساققلدن قوتاردیقندن سو کرا درحال عسکرلرک جلب اولورلر.</p> <p>۱۹ - جنایت ایله محکوم اولانلر. و حقوق مدینهده اسقاط ایلدقلر خدمت عسکرلری ایشتمده سلاح ویریلمز بوئر اشانتات ققدتند استخدام اولورلر.</p>	<p>ناظرلر. ناظر معاونلری. وایلر. زراعت ادارلری مدیرلری . دوت خزینسی . مدیر عومیلری. محکمه رئیس و مدعی عومیلری محکمه تبتیزاصلری. محکمه تبتیزمدعی عومیلی و معاونلری. مستقللر. ملکبه قائم مقامی. مدیرلر و معاونلری. پولیس مهتیر و سوتوقبیرلری . معله روحانیلری.</p> <p>۱۰ - اسقلنلرک حالجه آتاقیده کی شخص لرک عسکرلکلری بونکللهشیر (تاجیل اولور). آد خستقاق بوزیدن ویاخود آلتش باشه واردیتدان جالیباشیق استمدادیشی ایشتمش آتانیگ ویاخود طول قالمش آتانیگ جالیباشمه استمدادلی تکجه اولی.</p> <p>ب: آتادان و آتادان محروم ویاخود بیر تبیجه یتیم قرداشلرک ویاخود اره کیشتمش یاچیلرک جالیشمه استمدادلی تکجه قارداشی.</p> <p>غ: بابانک ویاخود تنک جالیباشمه استمدادلی تکجه نومی (طوروشی).</p> <p>د: بر ویاقرق اولاده مالک اولوب اولاد لرک کزدیدن باشقه باقاجق کیمسی اولنیان طول آتا (بابا)</p> <p>ه: اولاد و عوروش بولان و مین محرمی اولنیان کفتق رئیس.</p> <p>۱۱ - سیردن زیاده اولاده مالک اولان آتانیگ باشه سوره بوتون اولادلری عسکره آتور. آنجاق بو آتانیگ محتاج باب کندیسک رتاسیله بردانیس براقیلور.</p> <p>۱۲ - آتیده کی اشخامک عائد اولدقلری دواترکلطی اوزرت و طینهلرک دوامی مدتجه عسکر اولاراق وظیفه لرند ترک اولورلر. دولت باق مدیرلری. مالیه منشی. مستیق امینی. ولایت قتلاره کی محاسب چیلر و معاونلری اوج مامور. دن خستقل اولانلر عسکرلرک</p>	<p>امر ۳ نقرین اول ۱۹۱۸ تاریخده (۱) باوول ولادیمیروویج خویالوین؛ (۲) قونستانتین آلیتاندروویج مانویلوف؛ (۳) خارلبی و آلیویویج سیریلادزه؛ (۴) ماریان لیودنویویج اولشکیویچ؛ (۵) قارل غوستاوویج سترومف و (۶) ویاچیسلاف ایبولایویج کلسنتوویج باکوتاجیه محکمه سته عضو تمین اولورلر. عدلیه ناظری عونه: ماکیسینی</p> <p>آذربایجان حکومتی مکتفی عسکره قانون موقی</p> <p>۱ - آذربایجان نومی اولان هر آدم بو قانون کوره عسکر اولاجاقدر. ۲ - عسکرک اون بدی باشک یتیدیک یلک سو کتدکن ییلک باشیدان باشلار و فرق یش باشی تیرن ییلک سو کتد کان ییلک تشرین اولده (اورتاخیر) یتیر.</p> <p>۳ - ۱۸، ۱۹ باشیده کی آدملر ایشکی سنت احتیاط اولور. و بوئر آنجاق بر حرب اولیشی زمان چاقیریرلر. ۴ - هر آدمک عسکرک قوللوشی (خدمت قله) اون دوقوز باشی تیرن ییلک سو کتد کلن ییلک اولندن باشلار . و بو کی آداملر بو ییلک تشرین اول آتیده قوشونده (قطعاتده) اولساق ایجون احتیاج کوره یا هیستی ویا بر قشبی چاقیریرلر. ۵ - عسکرک قوللوشی (خدمت قله)</p>
---	--	--

"Azərbaycan" qəzetində "Azərbaycan Hökuməti Mükəlləfiyyəti qanunu-müvəqqəti"

itirmiş və atanın və yaxud dul qalmış ananın çalışmağa istedadlı təkçə oğlu.

B) Anadan və atadan məhrum və yaxud, bir neçə yetim qardaşların və yaxud erə getməmiş bacıların çalışmağa istedadlı təkçə qardaşı.

X) Babanın və yaxud nəonənin çalışmağa istedadlı təkçə nəvəsi (torunu).

D) Bir və ya bir qaç övlada malik olub övladlarına kəndindən başqa baxacaq kimsəsi olmayan dul ata (baba)

H) Övlad və övrəti bulunan və müəyyən mərhum olmayan külfət-rəisi.

11. Birdən ziyadə övlada malik olan atanın yaşına görə bütün övladları əsgərə alınır. Ancaq bu atasına möhtak isə kəndisinin rızası ilə bir danəsi buraxılır.

12. Atidəki işxasın aid olduqları - tələbi üzərinə və vəzifələrinin davamı müdətincə əsgər olaraq vəzifələrində tərək olunurlar. Dövlət bank müdirləri, maliyyə müfəttişi, sandıq əmini, dövlət və qəzalardakı mühəsibəçilər və müavinləri: üç məmur dan fazla olmamaq şərt ilə. Şimendefor, teleqraf, posta idarələrinin məxsusi məmurları, doktor müavini, əcazçı bəstər olub məmuriyyətələrindən ənfika karrında dövlət işlərinin təxirə ugrayacağı məmul bulunan şəxslər qanunun tarix təşrinində rəsmi surətdə məktub müəmmilikində bulunmuş olub vəzifələrində davam edəcək olunurlar.

13. Çalışmağa istedadlı olan şəxslər şunlardır: Xəstəlikdən, yaxud məskulakikindən dolayı çalışmaq istedadını büsbütün gəyb etmiş olanlar və məhbuslar və üç sənədən ziyadə kəndisindən xəbər gəyiblər müstəsna olmaq üzrə 17 yaşından 60 yaşına qədər olanlardır.

14. Əgər bir külfətin bir atadan və ya xud çocuqları bulunan bir atadan və ya nəvələri bulunan bir babadan və ya nənədən və ya xud küçük yaşlı nəvələrə malik böyük bir qardeşdan ibarət olan müəyyən buraxılmış, çalışmağa istedadlı bir cavanın hər hankı bir səbəbdən gəyb olmuş bulunması (ölüm, çalışmaq istedadını gəyb etmək kibi) o zaman bu ailədən əsgərliyə alınmış cavanların ən böyüyü kimi əsgərlikdən azad ediliyor.

15. Bir adamın əsgərlik məlumatından əvvəl sayılması əsgərliyə çağırılmazdan əvvəl nagağ olmuş və qarı ilə qocanın bir evdə bulunmuş olmaları ilə məşrutədir.

16. Xidmət əsgərliyədən azad edə biləcəyi qəbul olunmayan xəstəliklərə tutulduğundan və ya az əvvəl keçirmiş olduğu xəstəlikdən hənzur özünü düzəltməmiş şəxslərin xidmətə alınmaları iyirmi dördüncü maddənin üçüncü fəqərəsi mövcubunca müəyyən müddətlərlə təxir olunur. Bu müəyyən müddətlərin xidmətində təkrar həkim baxışına tabe tutularaq xəstəlikləri keçmiş olanlar yaradıqlarına görə xidmətə alınıb xəstəlikləri keçməyəcəyi anlaşılanlar 24-cü maddənin 3 və 4-cü fəqərələri mövcubunca, ya da daimi olaraq xidmətdən azad olanlar və yaxud təkrar ya da müəyyən müddətlərlə təxir olunurlar.

17. İdadi məktəblərində təhsildə bulunan cavanların ikmal təhsilləri üçün 21 yaşına qədər, ali məktəblərdə təhsildə bulunanların isə 27 yaşına qədər yetdiklərinə qədər əsgərə alınmaları təxir olunur. Ancaq bunlar bir sənə xidmət əsgərliyə ilə müzakəməyə məxsus mövcubunca ehtiyac zabiti olmaq üzrə ehtiyat zabiti namizədliyi haqqına malik olurlar.

18. Tutsaq olduqları üçün xidmət əsgərliyələrini öz həmyaşları ilə yetməmiş olanlar tutsaqlıqdan qurtarıqdən sonra dərhal əsgərliyə cəlb olunurlar.

19. Cinayət ilə məhkum olanlar hüquq müdafiədən isqat edilənlərə xidmət-əsgərliyələri əsnasında silah verilməz. Bunlar, inşaat qitəsində istixidan olunurlar.

20. İşbu qanun mövcubunca xidmət-əsgərliyədən qaçanlar və ya hiylə istemal

edənlərlə işbu qanuna müxalif hərəkət edən bilcümlə əlaqədə olan divan-hərbələr-də mühakimə olunurlar.

21. Bu qanunu elan etmək və hər kəsin başa düşəcəyi vəchlə anlamaq və əsgərlik xidmətinə çağırılacaq olanları bu vəqt müddətincə qəza əsgər idarələrinə göndərmək və əsgərlikdən qaçanları axtarıb bulmaq xüsusunda lazım gələnlər üçün bütünlük tədbirləri etmək qəza qaiməqamlarının vəzifəsidir.

22. Əxzi-əsgər məclisləri aşağıdakı şəxslərdən tərkib edər:

Əxzi - əsgər şöbə rəisi

Qəza qaiməqamı

Qazi

Bələdiyyədən müntəxib iki əza (bələdiyyə təşkilatı olan məhəllələrdə)

Bunlardan əxzi-əsgər şöbəsi rəisi məclisə rəyasət edir. Bunlardan başqa əfradı müayinə etmək üçün iki təbib yalnız məlumat səhiyyədə sahibzarı olmaq üzrə bulundurulur. Məclisdə qərarlar səs-lərin çoxluğu ilə verilir. Səslər bərabər olursa, rəisin səsinin olduğu tərəf qazanır. O biri tərəf də öz fikrini yazı bilər.

23. Əsgərlik xidməti çağırılacaq cavanların qəza əxz-əsgər məclislərinə mərfümək gərəklərini kağıtlərin halına və gərəklərini məşğuliyyətlərinə və yaxud işbu qanunda göstərilən əsaslıyələr bina-xidmət əsgəriyyəyə alınmış alınmayacaqları təmin olunur.

Ondan sonra həkim baxışına tabe tutub mərtəblərinə sövq olunur (maddə 29).

24. İki həkim tərəfindən müayinə olunacaq hər fərd haqqında qayət bədnəsiyyə nizamnaməsinə uyğun həkimlər birucə qərarları verəcəkləridir.

1) Silahlı olaraq xidmət-əsgəriyyəə qayıtlı olanlar.

2) Silahsız olaraq xidmət əsgəriyyəyə qayıtlı olanlar.

3) Müəyyən müddətlərlə xidmət əsgəriyyədən azad qalanlar.

4) Bədnəsiyyə xidmət əsgəriyyəyi ifa edəməyəcək olanlar.

Əfradın kəndiləri üzərinə bu qərarlar yazılaraq ətba tərəfindən imza edilənlər və bu 2 nömrəli əfrad sövq, 3 və 4 nömrəlidəki əfrad təxris olunur.

Əxzi-əsgər məclisi hökmlərin bu qərarıyla qiaət-ətməzlərsə iki hökmdən aşağı olmamaq üzrə digər bir heyət səhiyyə müayinə haqqı hazırdır.

25. Sövq olunacaq əfradın iki qitə-dəftəri nizam olunur. Birisi əxzi-əsgər şöbəsinə qalır, digəri əfradı götürəcək sövq məmuruna təslim edilir. Ancaq ikinci dəftərin əfradın sövq qafiləsinə görə, qism-qism tənziimi və kafsinin əxzi-əsgər məclisi tərəfindən təsdiqi lazımdır.

26. İşbu qanun tarixi nəşrindən etibarə mətburdur.

Qəbul olundu.

Azərbaycan hökumətinin rəisi

Fətəli Xan Xoyski.

"Azərbaycan" qəzeti,

11 təşrin-əvvəl (oktyabr) 1918-ci il №12

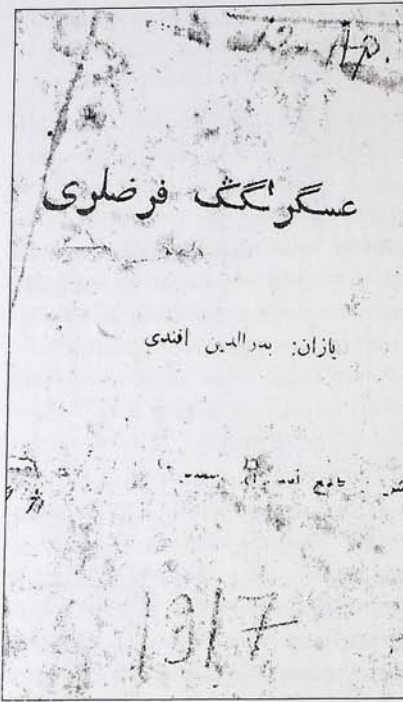
"Əsgərliyin fərzləri"

1917-ci ilin fevral inqilabından sonra Rusiyanın əsarətindən xilas olub milli-mənəvi dəyərlərinə sahib çıxıb müstəqillik yoluna qədəm qoyacağına varlığı kimi əmin olan Azərbaycanın ziyalı kəsimi bunun üçün müəyyən hazırlıqlar gördülər. Öncə siyasi maarifçilik işlərinin aparılması qərarlaşdırıldı. İnkişaf etmiş dövlətlərin siyasi tarixi, müstəqilliyin əldə olunması üçün apardıqları mübarizələr, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti barədə risalələr çap edildi. Dövlət quruluşları barədə faktlarla zəngin kitabçalar nəşr olundu, anadilli mətbu orqanlarda məqalələr işıq üzünə gördü. 1917-ci ilin əvvəllərində Bakıda yenidən təşəkkül edən gənclər təşkilatı "Cümhuriyyət nədir" kitabçasından sonra "Məclisi-məbusan nədir" büroşürələrini çap edib siyasi maarifçilik işini sürətləndirdilər. "Dövlət millətlər yaradır" tezisini əsas götürənlər müstəqil dövlətin əsas atributu olan ordu quruculuğuna da diqqət yönəldilər. M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada saxlanılan, nəşr tarixi 1917-ci il olan "Əsgərliyin fərzləri" kitabının da bu məqsədə xidmət etdiyini güman etmək olar. Müəllifi Bədrəddin Əfəndi olan "Əsgərliyin fərzləri" kitabçasının hansı mətbəədə nəşr edildiyi bilinmir. Bu barədə heç bir məlumat verilmir. Kiçik həcmdə çap olunacaq əhali arasında paylanılan bu kitabın əsas hədəfi ordu sıralarına qatılacaq gənclərdir. Çar Rusiyası dönməndə vergi ödəməklə əsgəri xidmətdən azad olunan azərbaycanlı gənclərə əsgərliyin mənəvi üstünlüyünü aşılamaq üçün nəzərdə tutulan "Əsgərliyin fərzləri" müəllifin şəxsi qənaətini, düşüncələrini ehtiva edir. Müəllif əsgər anlayışına "İtaət", "Cəsarət", "Bayraq", "Silah", "Sədaqət", "Namuskarane hərəkət", "Nişançılıq" elementlərinin cəmi formasında yanaşır və bu amillərə tezislər şəklində toxunur. Azərbaycan gənclərini hərbi hazırlamaq məqsədi daşıyan kiçik risalənin böyük əhəmiyyəti var. Hərbi çağırış yaşına çatan gənclər bu kitabçanı oxusalar vaxtilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulma ərfə-sində babalarının əsgəri düşüncələrinə bir növ "səyahət" etmiş olarlar.

Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim

Ali bir nöqtədən hərbi nəzər

Əsgər hərbi üçün məsisdir. Müharibə üçün əsgər ya hərbi edir, ya yürür, ya oturur. Bir əsgərin hərbi etməsi, yürüməsi, iqamət halında bulunması böyük bir in-

Bədrəddin Əfəndinin
"Esgərliyin fərzləri" kitabı, Bakı, 1917-ci il

lər var idi. Lakin cəhalet yüzündən bu qılınclar paslandı. Sözüünüz mühabəti söndü. O cənnət mail sürəniləri bayquşlara yuva oldu. Demək olur ki, ordunun dəmir addımları ilə bərabər maarif də yürüsə idi, o millət heç bir vəqt münqraz olamazdı. Türkiyə bir kaç əsr əvvəl Viyanə qapılarını çalarkən keçən gün bulqarlara İstanbul qapısını qaldırdı.

Esgər

Esgər millətin namusunu mühafizə etmək üçün seçilmiş bir qüvvətdir.

Esgər: Məcsim-namus olmalıdır ki, kəndisinə qüvvəcə bir millətin əfti-təqsim oluna bilsin.

Esgər: Dindar olmalıdır ki, dinin qədr və qiymətini bilsin və mühafizəsi uğrunda fəda can etsin.

tizama, böyük təlim və tərbiyyəyə mütəfəqqisdir. Təlim və tərbiyyəsiz bir ordu nizamsızlıqdan başqa bir şeyə bənzəməz. Bir millət dinini, namusunu, qeyrət-nəfsini mühafizə edə bilmək üçün müstəqil yaşamaq hissi tapır.

Müstəqil yaşayan millətlər isə kəndi istiqlaliliyyətini mühafizə etmək və dairəsini böyütmək, istiqlaliliyyətinə zərbə vurmaq istəyən düşmənlərinə mane olmaq üçün daimi bir səy ilə məşğul bulunmayı şərt bilər. Hər iki surətdə də millətin əlində bir qüvvət bulunmaq lazımdır. Bu qüvvəti təşkil edəcək və bunu istiqlal eliyəcək yenə o millətdir. Millətin qüvvəti öylə maarif, sonra silahdır. Maarif ilə silah biri-birindən ayrılmayan bir qardaşdır. Qamsız (yəni qansız) qılınc iş görmədiyi kibi qılıncsız qələm də işləyeməz.

Qılıncın qatı mürəkkəbi də qılıncdır

Münlərcə sənə ol dünyanı titrədən qoca hökumətlər bu gün yox olmuşdur. Bunların əllərində böyük-böyük qüvvətlər

Azərbaycan əsgərləri

Esgər: Vətənpərvər olmalıdır ki, məmləkətinə uzatılan dəst-tərzi kəsə bilsin.

Esgər: İzzət, nəfis sahibi olmalıdır ki, millətin namus və heysiyyətini saxlaya bilsin.

İtaət

Esgərlik ruhi, qidası, əli, ayağı itaətdir. İtaəti olmayan bir ordunun silahı hər halda kəndi millətinə çevrilər. Fəidə yerinə zərər, müzəffəriyyət yerinə məğlubiyyət, hakimiyyət yerinə məhkumiyyət, yaşamaq yerinə ölüm gətirər. Hər millətin, hər dinin əmr-mühafizəsi yalnız bir qüvvətin əlindədir ki, o qüvvət də itaətdir. İtaəti Allah padşaha əmr edir. Hər əsgər kəndi amirlik əmrinə etiraz etməməli, itaət etməli. Biz 170 milyon nüfuzə və bir çox möhsata malik iki, üç, dörd dəfə kiçik olan almanların önündə məqdur pərişan olduq. Bizi bu surətlə həzmənə sürəkləyən ən birinci səbəb itaətsizlikdir.

Cəsarət

Cəsarət bir əsgərdə bulunması lazım gələn xassəlik ən birincilərdəndir. Cəsarətsiz bir əsgər meyvəsiz ağaca bənzər. Quru qələbəlkdən başqa bir fəidəsi ola-

Qafqaz İslam Ordusu Şuşada, 1918-ci il

maz. Cəsarət həyatı istihqar, yəni vəzifəsi uğrunda ölməyi başarmaya tərcih etməkdir. Allahın əmiri, padşahın fərmanını yerinə gətirmək ancaq cəsur olmaqla mümkün olur. Biz islamrlar şəhadət qanıyla məşuruz. Cəsarət cəhalanə deyil, aqılanə olursa faidə verir. Cəhalət cəsarəti fəlakətə tövliədər. Bina-ali mafuqun əmrini ifa cəsarətində müvəffəqiyyət verən ticarət yolunu açan ancaq cəsarətdir. Cəsur olmayan bir əsgər həyatını saxlamadığı kibi şərəf-şöhrətdən məhrum qalır, acil bir əmir təbiədir. Cəsarət yaşamayı təmin edər. Ölümü uzaqlaşdırıyor. Mühəribələrdə cəsur olanların vurulmadığı, qorxaqların daima tələfat verdikləri görülməkdədir. Əsgərin ruhu cəsarətdir. Sülh belə lisan halilə sahibindən cəsarət tələb edir.

Soyuqqanlılıq, mətanət

Əsgər müharibənin ən şiddətli, böhranlı zamanlarında belə soyuqqanlılığı mühafizə etmişdir. Zaman olur ki, düşmən hücum edir. Süngü müharibəsi başlar. Bir çox şəhidlər vüqaa bulur, lakin müəyyən bir əsgər bunlara qarşı arslancasına kəndisinə düşən vəzifəyi sükunətlə ifa edir. Gözünü düşməndən, qulağını komandandan ayırmaz. Yenə qələbə çala-çala iman edən fateh ümitsiz olmaz. Ümitsizlik əsgərin ən böyük düşmənidir. Komandanına, silahına, kəndi nüfuzuna böyük bir etimad bilməli...

Hüsn məaşrət

Əsgər arslan qədər şəcbi, halim olmalı, böyüklərə hörmət, kiçüklərə mərhəmət vəzifəyi insaniyyəyə və əsgəriyyədəndir. Bu xüsusda əhaliyi nümunə əminsal olmalı, hər kəslə xoş keçməlidir.

Silah

Silah əsgərin vəzifə vətən lisəni ifa üçün əlinə verilmiş müqəddəs bir alətdir. Bir əsgərin namusilə silahı eyni qiymətə haizdir. Silah qədər sadıq və cəsur bir arkadaş olamaz. Silahını təmiz saxlayan heç bir vaxt bükülməz. Onu təmiz tutmayan və üsul istemalını öyrənməyən bir əsgər silaha degil, adi bir çobana malik olmuş olur. Silahını kirlətən namusuna ləkə sürmüş olur. Silahı tutan əl silahın dəmiri qədər mətin və sərt olmalıdır.

Sancaq

Bir millətin, bir ordunun namusunu təmsil edən müqəddəs bir əlamətdir. Türk ordusunun sancağı qan rəngində atlasdan məmul olub üzərində (Lailahi-ilallah. Məhəmmədəm Rəsulallah) kəlmə töhidilə başlayan tuğrası bulunur. Sancağı tutan əl kəsilməyincə sancaq yerə düşməz, sancağı düşməyə təslim edən kəndi namusunu təslim etmiş olur.

Nişançılıq

Erkəkin qadından fərqi əlamət fərqi ancaq nişançılıqdır. Bir əsgər üçün boşa qurşun atmaq qədər eyib bir iş olamaz. Atdığı vuraraq, vurduğunu görmək əsgərin qayəsidir. Bir əsgər üzərindəki qurşun ədədincə düşməni məhv edəcəyini qənaət kamaləsi olmalıdır ki, böyük bir qüvvə mənəviyyə daşıya bilsin, kəndisinə əmin olsun. Vəqtilə nişançılığı öyrənməyən bir əsgər müharibədə bir iş görməz. Əsgərə şan və şərəf qazandıran əlindəki silahın hakimi olduğunu isbat edən nişançılıqdır. Nişançılıq mərdlik nümunəsidir. Düşmənin qurşunu yetişməz, süngüsü işləməz.

Qüvvəyi-mənəviyyə

Bir əsgər də iki qüvvət vardır. Birincisi qüvvəyi-maddiyyə, ikincisi qüvvəyi-mənəviyyədir. Qüvvə-maddiyə silah, təlim və tərbiyədir. Qüvvəyi-mənəviyyə öylə bir qüvvətdir ki, bu qüvvətə malik olan bir kədi mübarizədə arslan, bu qüvvətdən məhrum olan bir arslan da kədi olur. Cəsarət kibi ali bir xassəyi doğuran

qüvvə mənəviyyədir. Qüvvəyi-mənəviyyə komandana, silahına, kəndi nəfisinə etimad ilə qazanılır. Qüvvəyi-mənəviyyə sayəsində bir əsgər kəndisindən daha qüvvətli düşmənlə çarpışır. Qüvvəyi-mənəviyyəsi bozuc bir əsgər də kəndisindən kiçik düşmənlə boyun əyər. Qüvvəyi-mənəviyyəsi olmayan bir ordunun silahı nə qədər qüvvətli olursa olsun, az zamanda əlindəki qüvvə maddiyyəsini də düşməne təslim edər. Qüvvəyi-mənəviyyə xalqda mövcud isə də bunu canlandırmaq ancaq təlim və tərbiyədir. Təlim və tərbiyyəsi olmayan əsgərin qüvvə-mənəviyyəsi də olmayacağından kəndisi də yox deməkdir. Müharibədə ən böyük rol vüqu bulan müharibədə geri dönməmişdir. Türk əsgərinin üzü daim irəlidedir. 700 sənədən bəri türk hökumətini saxlayan bu üzüg geri dönmək bilməyən bərt dumanlarına, süngülərə köks gərməyi canına mənib bilən cəngavər türk əsgəridir. Türk əsgəri hər b sözünü eşidincə ürəyində bir qaynar qanın cərəyanını hiss edir. Dünyanın hanki tərəfinə gedilsə, türk məzarına təsadüf olunur ki, bu əlamət türklərin nə dərəcədə hər bə susamış bir millət olduğunu isbata kafidir. Türk əsgəri də böylə heç bilməz bir millətin övladı olduğunu göstərməlidir.

Sədaqət

Əsgər doğru olmalıdır. Əsgərin sözü namus qədər əhəmiyyətlidir. Yalançılıq bir əsgərin caiz olduğu bilcümlə, fəzaili məhv edər. Söz insanın ən böyük meyarıdır. Əsgər şər bir qəbahət ərtkab etsə belə yenə doğrusunu söyləməkdən çəkinməməli, çünki yalançılıq əxlaq zəminənin ən böyüyüdür. Millət həyatı, namusunu əsgərə təslim etdiyindən bu əsgər də bu ağır və mühüm bir vəzifə altında olduğunu düşünərək qətiyi sədaqətindən ayrılmamalı, əmanətə xəyanət eyləməməlidir.

Namuskarane hərəkət

Əsgər millətin öz övlədidir. Əsgər namuskar olmalıdır. Kimsənin malına, namusuna, canına göz dikməməli, əsgərin tövründə bir ciddiyət, sözündə bir məna, hərəkətində bir sadəlik olmalıdır. Lalübəlik əsgərə yaraşmayır. Əsgərin hər bir hərəkət və atuarı shalının təqdiyini mucib və onlara nümunə-əmsal olmalı. İsrar əsgəriyyəyə dair heç bir kəlmə sərf etməməli.

Zabit

Bir qitə əsgəriyyənin ruhu zabittir. Zabit tövr və hərəkət və iqtidarçı əfrada və kiçik zabitə nümunə əmsal olmalıdır. Əfradın əhval-ruhiyyəsinə vaqif olmaq, hiddət və şiddət göstərməyən böyük bir zabit və ribət təsisi eləmək bir zabitə də

bulunması lazım gələn o safın ən birincisidir. Zabit əfradın mənəvi babası və hər xüsusda onun hamıya yeganəsidir. Zabitsiz br qitə qanadsız quş kimidir. Zabit əfradın hər dürlü ehtiyacını düşünməyə və təminatına çalışmaya borcludur. Müharibənin ən atəşli, ən böhranlı zamanlarında əfradın mützəzil olmuş qüvvəyi-mənəviyyəsinə iadə və tövqiyyəyə çarəsiz olacaq ancaq zabittir. Millət bir zabit yüzlərcə Vətən övladının hissiyat və namusunu milyonlar qiymətində silah və əşyasını təmin edir.

Tövr və hərəkət

Əsgər vüqur olmalı, lalüqanə hərəkət əsgərliyə sığmaz. Əsgər müvafiqilə və nə də maduniylə ixtilat edəməz. Oxran və həmrütbəsiylə görüşür. Fazla və lüzumsuz bir hərəkət əsgərin qiymətini məhv edər. Hər sözü möhlətində deməyə, sərf etməli olur olmaz mühasirədə oturan bir əsgər kəndi məsləyinə qədər və heysiyyətini ayaqlar altına atmış olur. Əsgər təlimində almış olduğu ciddiyət yeni saniyə hökmünə hər yerdə onu ibraz etməlidir.

Zəncirini qurmuş aslan kibi düşmən üzərinə atıl.

Gözünü düşməndən, qulağını komandandan ayırma.

Səhhətində, ayaqqabısına iyi baxmayan yarı yolda qalar.

Cənnət sevginin köksü altındadır.

Vızıldayan qurşun sənə isabət etməz.

Silahını sevməyən nəfər Vətəni heç sevməz.

Silah ilə cəbxanə ancaq mühafizə vətən uğrunda sərf və istemal olunur.

Şəxsi üçün silahına sarılanlar namusunu ayaq altına atanlardır.

Yanvarın 3-də Mərkəzi Müsəlman Zaqafqaziya komitəsinin üzvü, Mərkəzi Komitə sədri Fətəli xan Xoyski müsəlman əsgəri dəstələri təşkilatı haqqında məruzədə bulunmuşdur. Məruzədən anlaşıldığına görə 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığı Zaqafqaziya müsəlmanlarından qol (nizami - red.) ordu təşkil etməsi qətnaməsini çıxarmışdır. Qol ordu üçün lazımı qədər könüllü cəm işi Qafqaziya Mərkəzi Müsəlman Komitəsinə həvalə edilmişdir. Qol ordu təşkil edildikdən sonra müsəlmanlardan alınan əsgəri verginin ləğv edilməsi haqqında Zaqafqaziya komissarlığı tərəfindən dekret veriləcəkdir. Zaqafqaziya Komissarlığının bu qətnaməsinə binaən dekabrın 19-da 5-ci və 7-ci Qafqaziya nişançı firqələrindən ibarət olan 6-cı ordu korpusunun Müsəlman qol ordusuna əvəz edilməsi haqqında Qafqaziya cəbhəsi qoşunlarının baş komandanı tərəfindən əmrnamə verilmişdir. Məzkur əsgər dəstələrinin milliləşmək işlərinin nəzarəti general Əliağa Şıxlinskiyə həvalə edilmişdir. General Şıxlinski öz vəzifəsinin ifasına başlamışdır.

"Açıq söz" qəzeti,
7 yanvar 1918, № 648.

"Açıq söz" qəzeti

Mərkəzi müsəlman əsgəri Milli Şurası tərəfindən Müsəlman korpusu təşkil edilməsi haqqında çıxarılıb, 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən təsdiq edilən qanun:

"Zaqafqaziya müsəlmanlarından müsəlman korpusu üçün zabit və əsgər təşkil edilməsi qanunu haqqında:

1. Zaqafqaziya müsəlmanları könüllü sifətilə əsgəri xidmətə dəvət edilirlər.
2. Müsəlman əsgərlərinin cəm edilməsi Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman komitəsinə həvalə olunur. Məzkur komitə silah gözdirməyə qadir adam cəm etməlidir.
3. Cəm edilən könüllülər tibbi müayinədən sonra əsgəri dəstələrə qəbul edilməlidirlər.
4. Əsgəri dəstələrə daxil edilən müsəlman könüllüləri əsgəri xidmətdə olmaqdan ötrü ümumi əsas üzərinə əsgəri dəstələrdə qalırlar.
5. Komanda, ştab və əl-ümum zabit vəzifələri Zaqafqaziya müsəlmanları ilə əvəz oluna bilər.
6. Əsgəri dəstələri cəm etmək məxarici Rusiya Cümhuriyyəti tərəfindən başqa əsgəri dəstələr haqqında qərar alınan ümumi əsas üzrə xəzinə hesabına olacaqdır.
7. Müsəlman korpusu təşkil edildiyi zaman Zaqafqaziya müsəlmanlarının əsgəri vergidən azad edilmələri haqqında xüsusi fərman verməlidir.
8. Bu qanun Zaqafqaziya müsəlmanlarından korpus təşkil edilməsi haqqında 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığının qətnaməsinə əlavə olaraq elan edilir.

"Açıq söz" qəzeti,
7 yanvar 1918, № 648.

Əsgərliyə çağırış haqqında elanlar

***

اعلان

سن مکتبته داخل اولمش ۱۹۰۰، ۱۸۹۹، ۱۸۹۸، ۱۸۹۷، ۱۸۹۶، ۱۸۹۵ تولدنده بولتان جوانلردن اکثرینک مللارده موجود جان دفتترلرینده آدلاری یوقدر بوسبیله بوجوانلرده عسکر دوشه دیم و یاخوردده بنی چاغریمدیلر دیه شعیبه مراجعت ایتمیورلر. اون طقوزدن بیگرمی دودت باشنه قدر یتون جوانلار (گرك چاغریسون و گرك چاغریلسون) تشرین اولک نهایته قدر اخذ عسکر شعیبه مراجعت ایدهدرک کندیلر قید ایتمدیرمگه مجبوردرلر. تشرین اولک نهایته قدر کندیلرینی قید ایتمدیرمیان جوانلرک خائین وطن عد ایدیله رلک حقیرنده فراری معاملهسی تطبیق ایدیله جکی اعلان اولتور. ۲۴-۱۰-۲۳ اسلام اوردوسی اخذ عسکر ریاستی

Sinni mükəlləfiyyətə daxil olmuş 1900, 1899, 1898, 1897, 1896, 1895 təvəllüdündə bulunan cavanlardan əksərinin mollalarda mövcud can dəftərlərində adları yoxdur. Bu qədər bu səbəblə bu cavanlar da əsgər düşmədim və yaxud da məni çağırma-

dılar deyə şöbəyə müraciət etməyirlər. On doqquzdan iyirmi dörd yaşına qədər bütün cavanlar (gərək çağırılın və ya çağırılmasın) təşrin-əvvəlin nəhayətinə qədər Əxzi-əsgər şöbəsinə müraciət edərək kəndini qeyd etdirməyə məcburdurlar. Təşrinəvvəlin nəhayətinə qədər kəndilərini qeyd etdirməyən cavanların xain-vətən ədd edilmələri haqlarında fərari məamilişi tətbiq ediləcəyi elan olunur. 24.10.34

İslam Ordusu Əxzi-əsgər rəisi
25 oktyabr 1918-ci il
"Azərbaycan" qəzeti № 22.

***

Salyan qışlasındaki əsgərlərimiz üçün döşək, yorğan, yastıq, kravat, pamuqlu koftan, corab kimi əşyaya pək ehtiyac artıqdır. Bu xüsusda əsgər sevən və istəyən əhalinin də müavinəti vacib edəriz. Bu kimi əşyadan verə biləcəklərin Salyan qışlasındaki Azərbaycan alayı komandanlığına məlumat vermələri və bu işə camaatın öz aralarında köməkçi dəstələri qayıraraq böyük yardımda bulunmaları təvəqqe olunur. Yardımda bulunacaqların isimləri, verdikləri əşya qəzetələrlə xalqa elan ediləcəkdir.

İkinci Azərbaycan Firqəsi
ləvazim rəisi,
minbaşı Nuri.

Dinlərin, Vətənlərinin mühafizəsi üçün İslam Ordusuna qeyd olunmaq üzrə Bakı şöbəsinə və digər qəşəbələrdeki komandanlara müraciət edənlərin miqdarı günü-gündən çoxalmaqda. Hər kəsin ətrafını saran din və Vətən, irz-namusu və düşmənlərinə qarşı hazırlanmaqda olduğu böyük şükran görülməkdədir.

1 maddə - Cavanların ata və analarına, özlərinə bəyan olunur ki, müayinəsizlər indi İslam Ordusuna alınmayacaqdır. Hər kim ki, ərizə yazdıracaq onlar isə kəndini, qəşəbəsini, məhləsini mövlud tarixini əsgər olan cocuğun və atasının isməti - qoysun ərizəsinin zirində imzası xüsusi oxunsun.

2 maddə - Mollalara və heyyyət-möhtərəmiyyə bəyan olunur ki, bir cavanın əsgərlik müayinəsində bulunarkən qardaşlarını, əqrəbalarını xətm etməsin, cavanların sənəti, oxuyub-yazması mək-

təblərdə, hanki məktəbdə və hanki sinifdə olduqlarını gözəlcə bilsin və zabıt əfəndilərə hekayə edilsin və cavanın özlərindən sual olunsa belə genə zabıt əfəndilərin yaşlarını düşürsün, anlasın.

3 maddə - Xəstə cavanlar dəxi şöbələrinə mühləsi cavanları ilə bərabər gələn vaxt köçürməyə gəlməyənlər haqqında xətalı məmula olmaq ehtimalın olacağından özlərini əsr gün, hansı gün, hanki məhlələr gəldi, Əxzi-əsgər şöbəsinə gələcəkdir. Bunlar Bakı şöbəsi tərəfindən mollaları və heyət-möhtərəmə elan olunmuş və olunacaqdır.

İslam Ordusu Əxzi-əsgər rəisi
15 təşrin əvvəl 34.
"Azərbaycan" qəzeti
16 təşrin-əvvəl (oktyabr)
1918-ci il № 16.

اعلان

دینلرک، وطنلرینک محافظه بوجون اسلام اوردوسنه قید اولونق اوزره باکو شعیبه و دیگر و قشبالرده کی قوماندانلرهم مراجعت ایتملرک مقداری کون کونین جو غالمقده هر کسک اعراضه ماران دین و وطن و غرض و ناموسی و دشمن لرینه قارشو حاضرنقده اولدیسی بولک شکر گورولمگهدر.

۱ ماده - جوانلرک آتا و آتالرینه و اوزلرینه بیان اولتورکه مینبزلر ایسی اسلام اوردو آیت میجکدر هر کسکه عزیزنه یازدیرمه حق اولدایسه کتیبی، قشعیسی، مجلسی، مولود تخری عسکر اولان جوجینک و آتاسک اسمنی گوزلجه قویسون عزیزنه زبیرنه اعضاسی خوش اوزونسون.

۲ ماده - مللار و رهیت محترمه بیان اولتورکه بر جوانک عسکرک معایسته، بون ارک فراندانلرینی، اقربالرینی کتم ایسون، جوانلرک مستی، اوقویوب یازمستی، مکتیله دیه هانکی مکتبه وهانسی مسته اولدیلرینی گوزلجه بیلسون و سایط ایدیلرله حکایه ایسون و جوانلر اوزلرندن سوال اولنسه بیه کسه سایط ایدیلرک باشلاوینه دوشورسون، آتاسون.

۳ ماده - خسته جوانلر دخی شعیبه لرین مجلسی جوانلری ایله برابر کسون وقت کچورده کتیبیلر مسته خطالی معامله اولیق احتیاتی اولدیجندن اوزلرینی ایبر ایسون هاسی کون هان محفلل کلدی اخذ عسکر شعیبه کله جکدر بولکر یا کو شعیسه طرفندن مللار و رهیت محترمه اعلان اولنیش و اولدیجدر.

اسلام اوردوسی اخذ عسکر ریاستی
۱۵ تشرین اول ۳۴

Əsgərliyə dəvət haqqında

Bakı Əxzi-əsgər rəisi iyunun 3-də Bakı və Balaxanı, Sabunçu polismeystrləri-nə zildəki məktub ilə müraciət etmişdir: "Əsgəri işlərə aşına olub mən yəqin etdim ki, əsgəriyyə işləri hələ yenicə başlanır.

1. Əsgərliyə dəvət edilənlərin siyahısı tam olmamışdır.

2. Əsgər düşənlərin siyahısını tərtib onu göstərir ki, mənəfe güdən adamlar düşməmişlər. Keçən gün iyunun 2-də camaat vəkillərindən ikisini müəyyən etdim ki, bir qəsdə öz qardaşını, digəri öz oğlunu adını siyahıya yazdırmamışlar.

3. Təht-idarəmizdə olan polis işçiləri iclaslara gəlməyirlər. Adamları gətirməyi kəndi xətalara və ya başqa adamlara və güzər edirlər ki, bunlara da uçastoka gətirilən bir para adamları öz ixtiyarları ilə azad edirlər. Polis nəfəratı iyunun 2-də Əxzi-əsgər idarəsinə gündüz saat 12-dən sonra gəlmişdilər və hal-hansı Əxzi-əsgər idarəsində saat 9-dan Əl-ümum polisinin fəaliyyətini görməyirəm. Mən buna inanmıyordum ki, siz, Azərbaycan üçün tezliklə əsgər cəm edilməsinin nə qədər böyük əhəmiyyəti olduğunu düşünürsünüz və yəqin Sizə məlumdur ki, hökumət bu işlərə nə qovmiyyə və nəşə də pulunu müzayiqə etməyir. Azərbaycan hökuməti hərbiyyə nəzarəti işlərinin təxirə uğramasına bais olan biləcək heç bir maneəyə qarşısında dayanmayacaqdır.

Bakı şəhəri Azərbaycanın paytaxtıdır. Gərəkdir ki, əsgəri cəm edilməsi işində bütün Azərbaycan üçün nümunə olaydı. Lakin mətəəssüf buna Azərbaycanı hər birindən dala qalmışdır. Doğrudur, buna bəzi işlər olmuşdur. Lakin hal-hazırda vətənpərvərlik hissini fəal göstərmək tamamilə imkan var ikən mən yenə də Cümhuriyyət üçün qüvvətli ordu vücudə gətirmək işində vətəndaşlarda olan soyuqluq, səhlənkarlıq, vicdansızlıq görüyoram, onlarda ondan mənfəət qazanmaq arzusu, azad Cümhuriyyətinin hər bir dərrakəli vətəndaşında ki: Öz oğlanlarını Vətən yolunda vermək üçün ən birinci müqəddəs vəzifəyə gəlib gəlmişdir.

Burada azad Cümhuriyyətinin paytaxtında mən nələr görüyorum? Adları qul olmağa layiq olanları gizlənməyi bununla da əlaqədar olaraq Vətənin xainləri tərəfindən bu qulların alınb-satılmasını görüyorum.

Paytaxtı və onun ətrafını ayıltmaq lazımdır. Mən inanıyordum ki, bu mümkündür və buna asanlıqla nail olmaq olar. Əhalinin bütün dərrakəli sinifi söz ilə qələm ilə əhaliyyə nüfuz etməyə - Sizə də məlum olduğunuz halda əhali ilə bir yerdə işləməyə dəvət edirəm.

Buna görə Sizdən xahiş edirəm ki:

1. Həmişə sizə tabe olanlar üzrə qüvvətli nəzarətiniz olsun.

2. Pristavlara təklif ediniz ki, əsgər yığan günlərdə özləri bütün polis qulluqçularını köməklili ilə əsgərliyə dəvət edilənləri cəm eləməyə və əsgərliyə düşənlə-

rin siyahılarını tərtibedicisi komissiyada ləyaqətli və möhtərəm adamların olmasına və onları vaxtli və vaxtında Əxzi-əsgər idarəsinə gətirməyə çalışsınlar.

3. Məzkur komissiya heyətinə layiqli şəxsləri və oğlanları əsgəri xidmətdə olanları təyin etməlidirlər.

4. Öz oğlanlarını, qardaşlarını gizlədən adamlar cəmiyyət arasında nə tövr mövqə tutmuş olsalar da, oğlanları və ya qardaşları kavub tapılana qədər həbs edilməlidirlər. Pristavların bu rəcidər ki, Əxzi-əsgər idarəsi iclasına qədər həbs edilənlərin siyahısını iki nüsxədə, hərbiyyə nazirinə təqdim etməkdən ötrü, birini mənə, digərini Əxzi-əsgər idarəsi sədrinə verməlidirlər.

5. Əhaliyə xəbər verilməlidir ki, valideynlər və ya qohumlar əsgərliyə düşən oğul və ya qardaşlarını adları siyahıda oldu, olmadı öz razılıqları ilə təyin edilən gündə gətirməlidirlər. Əxzi-əsgər idarəsinə gəlməyənlər şiddətli surətdə tənbeh ediləcəklər. Valideynlər isə əsgərliyə düşənləri gizlətmək üçün məsuliyyətə cəlb ediləcəkdirlər.

6. Əsgərliyə düşənlərin siyahılarını tərtib edənlərə xəbər veriniz ki, indiyə qədər buraxdıqları siyahıları təkmil edib Əxzi-əsgər idarəsinə versinlər. Hərgah sonradan siyahıda ad buraxmış olduqları olsa məhkəməyə cəlb edilib əsgərliyə

باکو قضايتك اخذ عسكويه شعاعسى لولولون بالاخانا وساوبولجى املراى وكتابلرئك سياهسى وپولس اورجانسونلرى		
پولس اورجانسون	كندرك آدى	خمس لىك نومبر
۱	ساوبولجى	۱۰
۲	شله	۱۰
۳	زامبى	۱۰
۴	زابلرئ	۱۰
۵	بازدالان	۱۰
۶	بيلكە	۱۰
۷	بوزو	۱۰
۸	مشطع	۱۰
۹	بالاخانى	۱۰
۱۰	مجمعلو	۱۰
۱۱	تيرشاقى	۱۰
۱۲	كورداسى	۱۰
۱۳	زيرە	۱۰
۱۴	سوزاخانى	۱۰
۱۵	اميرخان	۱۰
۱۶	بته كورد كندى	۱۰
۱۷	توركان	۱۰
۱۸	مردەكان	۱۰
۱۹	تريف	۱۰
۲۰	قەه	۱۰
۲۱	جوسان	۱۰
۲۲	بىنايسى	۱۰
۲۳	بالاخارى	۱۰
۲۴	ديكە	۱۰
۲۵	خردالان	۱۰
۲۶	حاجى حسن	۱۰
۲۷	فونى	۱۰
۲۸	گوزدوك	۱۰
۲۹	مگورودل	۱۰
۳۰	فاطمتى	۱۰
۳۱	نوخاى	۱۰
۳۲	كوردىلا	۱۰
۳۳	جوربات	۱۰
۳۴	ساراي	۱۰
۳۵	ميرككتول	۱۰
۳۶	آغدرە	۱۰
۳۷	بازاير	۱۰
۳۸	موداز	۱۰
۳۹	اميرزى	۱۰
۴۰	ميرخانورداباكون	۱۰
۴۱	بەسن	۱۰
۴۲	كوردلر	۱۰
۴۳	چاردىتالاج	۱۰
۴۴	گريان	۱۰
۴۵	شېكە	۱۰
۴۶	خان آغا	۱۰
۴۷	بىكايلى آاد	۱۰
۴۸	توغ	۱۰
۴۹	انگلان	۱۰
۵۰	شيخ خىزى	۱۰
۵۱	خىزى	۱۰
۵۲	قارابولاق	۱۰
۵۳	اوبە	۱۰
۵۴	بىك شىخى	۱۰
۵۵	والادو	۱۰
۵۶	زاراب	۱۰
۵۷	كەشى	۱۰
۵۸	سېخال	۱۰
۵۹	بازادار	۱۰
۶۰	زورگولو	۱۰
۶۱	آغ سەزەن	۱۰
۶۲	قارابەيزەن	۱۰

بالاخانا وساوبولجى املراى اولان خىتتاپ عسكركە دەپتەر سىياسى اورجانسونلرى

Bakı və ətrafı kəndlərin hərbi çağırış təqvimini

düşənləri gizlədənlər kimi məsul olacaqlardır.

7. Pristavlara tapşırılmalıdır ki, siyahı tərtib edənlər öz rəyində daimi kontrol qoyunlar ki, ta onlar mükəmməl siyahı təqdim etsinlər. Bundan əlavə acentələrin verdikləri məlumatdan istifadə etsinlər.

8. Pristavlara və siyahı tərtib edənləri xəbərdar ediniz ki, əsgərliyə düşənlərin yaşlarında şübhə etdikləri zaman siyahıya daxil etsinlər. Siyahını boş buraxmaq-dansa 17-18 və 25-26 yaşında adamlar yaxşısı budur ki, siyahıya düşənlərə Əxzi-əsgər idarəsi özləri bu adamların yaşını təyin edib onları azad etsinlər.

9. Hərbiyyə nazirinin əmrinə görə, pristavlara təklif ediniz ki, iyulun 1-nə qədər Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən hamı azad edilənlərin sənədlərini təhqiqatdan ötrü Əxzi-əsgər idarəsinə dəvət etsinlər.

10. Əsgərliyə düşənlərin siyahılarını tərtib edənləri həmçinin, pristavları əsgər cəm edilən gün Əxzi-əsgər idarəsinə gəlməyə məcbur ediniz.

11. Əsgərliyə dəvət edilmək işlərini qaidəyə salmaq üçün lazım olan düstur-əməlləri biz sizinlə Əxzi-əsgər idarəsi iclaslarında hazırlayacağıq.

12. Hərbiyyə nazirinin əmri möcibunca hər bir Əxzi-əsgər uçaştoku barəsində bütün polisə xidmətçilərinin fəaliyyəti haqqında məlumat verəcəyəm. Ona görə Sizdən xahiş edirəm təht idarəsində olan məmurları xəbərdar edəsiniz ki, Əxzi-əsgər işləri haqqında və onların rayonunda əsgərlikdən qaçıb gizlənmişləri kəşf etmək işində zəiflik göstərsələr və ya xəyanət etsələr bu xəyanəti kökündən dəf etmək üçün müqəssirləri həbs və əsgəri qüvvə sərf edənə qədər onların haqqında ən ciddi tədbirlər inkaz edəcəyəm. Hər kəs özünü öz vəzifəsində hiss etməyirsə vaxtılı-vaxtında Vətənin xoşbəxtliyi üçün mən tutduğum həqiqət və ədalət yolundan çəkilib getsin.

Podpolkovnik

Sədrəddin Mirzə prins Qacar.

“Azərbaycan” qəzeti, 03 iyun 1919-cu il

Qism-rəsmi Bakı nahiyəsi Əxzi-əsgər rəisi İdarəsindən

1. Cümhuriyyətin idarə-əsgəriyyə müəssisə və idarələrindən xüsusi dəstə rəis-lərindən xahiş edirəm ki, Türkiyə komandanlığı tərəfindən xidmətə qəbul edilib hal-hazırda xidmətdə olan əsgərlərin müfəssəl siyahısını mənə təqdim edəsiniz. Bu siyahılar Azərbaycan Cümhuriyyətinin hərbiyyə nəzarətinin 6 aprel 179 nömrəli paraqraf 1 və mayın 15-də 32 nömrə ilə təsdiq edilmiş əmri möcibinə tələb edilir.

Bakı nahiyə Əxzi-əsgər rəisi Prins Sədrəddin

2. Əsgəri xidmətə qəbul vaxtında xəta işlənməsi şikayətlərə baxılmaq Əxzi-əsgər rəisinin vəzifəsi deyildir. Buna binaə göstərilən məsələ haqqındakı xahişlər, ərizələr və şikayətlər mənim tərəfimdən qəbul edilməyəcəkdir. Posta ilə göndərilənlər də sərəncamsız buraxılacaqdır. Əxzi-əsgər rəisi vəzifəsinə aid olan işlər haqqında bayram günlərindən başqa hər gün səhər saat 9-dan gündüz saat 3-ə qədər ancaq Əxzi-əsgər idarəsi dəftərxanasına, bana müraciət edilməlidir.

Əxzi-əsgər rəisi vəzifəsinə aid olan heç bir iş haqqında evimə də qəbul etmi-yorum.

Podpolkovnik Prins Sədrəddin

Şeyxülislamın hərbi çağırışla bağlı əhaliyə müraciəti

Ey əhli-iman! Cavan, qoca, fəqir, dövlətmənd, sağlam, xəstə, silahlı, silahsız, evli, evsiz... Hamınız çıxanda Allah yolunda dinin, Vətənin mühafizəsi üçün mücahidə edin, bu hal üzrə dini, Vətəni mühafizə etmək əgər bilərsiniz Sizin üçün durmaqdan xəbərlidir.

Bu ayə Kərimədə "Xaqafi" və "Niqal" kəlmələri bu mövqedə öylə müdhiş bir mənə ifadə ediyolar ki, bunların yerinə hər hansı bir kəlmə gətirilirsə o mənayı ifadə etməyə qabil deyildir. Bu cəhətə məfsirlər bunların ehtiva etdiyi mənəi cəlahını zənn etmək xüsusda böyük müşkülata düşürə bilər: Bəziləri "Cavan", "Qoca" deyə təfsir ediyolar. Bəziləri "fəqir-dövlətmənd" deyə, bəziləri də "Atlı və piyada" ilə bir qism "Nişat və qeyri-nişat": "Sağlam və mərizi" deyə təvsiir etmişlərdir. Bu kəlməni anlaşılr ki, hər bir halda din, Vətən yolunda ümum-müsəlmanlar can və mal ilə çalışmalıdırlar.

Mələmdür ki, bu ariy-kərimə "Tubun" müharibəsində nazim olmuşdur. Müharibə zamanı doğrudan da islam əhali böylə olmalıdırlar. Lakin əhməd Allah yerin üzü neçə yıllar fitnə və qada ilə xərəbə olduqdan sonra imdi sülh və asayış bərpa olub camaatəmin-aman ilə dolanıyorlar. Və bu cəhətə bu halda əməl-islama ayə görmədə məzkur kifayətlə ümumə hərəkət etmək lazım gəlməz. Lakin Vətən mühafizə üçün hökumətə lazım olan qədər əsgər toplamaq ən əvvəlinci vəzifə dikiyyindədir. Zira, bu millətin Vətəni mühu olduqdan sonra yavaş-yavaş dini də əldən gedir. Bunun üçün Peyğəmbər Əleyin-əleyhsəllam baxınız nə buyurur: "Həbəlütun Ən-əleyhər" yəni Vətəni sevmək imandandır. İmandan bir cüzvüdü.

Ey camaati islam! Fəqət, Vətənə məhəbbət etmək ağızdan "Vətənimə seviyorum" deməklə olamaz. Quru-quriyə "Vətənə məhəbbətim var" - deməklə həb Vətən olduğu təsdiq olanz. Çünki məlum olduğu üzrə iman "Lisətə aqrar və qəbulə təsdiq"dən ibarətdir. Bina-aliyyə qaində amal olmayan kimsənin nisənə gəlməyə şəhadət gətirməsində əhəmiyyət yoxdur. Madam ki, Rəsul Əkrəm Əliyyə-əlsave və islam Vətənə məhəbbətdə imandan cəzvi-qəbavur, öylə halda Vətəni sevmək yalnız lisana və "Vətənime və məmləkətimə məhəbbətim var" deməklə olmaz. Bəlkə qaba və zənə qarşı məhəbbət bəsləmək, Vətən hissi qabının ən dərin guşəsində mühafizə və bu surətlə Vətən hər növ tərzindən himayə etmək hər nə surətlə olursa-olsun quldurların və zalımların təcavüzlərinə meydan verməmək və bunun üçün hər növ müdafiə tədarükləri hazırlamaq lazım gəlir.

Müsəlman qardaşlar! Bizim üçün imandan daha əzizi, imandan daha böyük,

ondan daha qiymətli birisi varmı? Zənn edirəm, "Var" deyəcək bir müsəlman olmaz.

Çünki həqiqətə, müsəlman olan kimsə dünyada ancaq dini ərzi, namusu üçün yaşar.

Buna binai Vətənə məhəbbət etmək dəxi bu nisbətdə olmaq lazımdır. Çünki cənab Peyğəmbər Vətəni o qədər təqdis etmişlər ki, "Vətənə məhəbbət etmək imandan cəzvidir" - demişlər. Vətənə məhəbbət etmək dinin əzm-dərki olan imandan cəzvi olduğunu sevgili Peyğəmbərimiz bizə xəbər verirsə müsəlman olanlar, qəlbində iman qüvvəti, Allah, Peyğəmbər eşqi olanlar Vətəni quldurlardan, zalımlardan mühafizə etmək üçün mallarını, övladlarını, həyatlarını qada etməkdən nə üçün çəkənsinlər?

Ey şu Azərbaycan hökumətinə tabe olan müsəlmanlar! Ən qiymətli olan dinimizi, irzisi, namusunu mühafizə edəcək bir şey varsa da o da ancaq Vətəndir. Vətən salamat olarsa hər şeydən qiymətli olan dinimiz də salamat olur. İrz və namusumuzda möhtərəm və müqəddəs qalır. Keçən mart ayının faciəsi bu mətləblə şahiddir. İslam əhalinə şayəstə olmayan fəlakət və rəzəletləri cümləmiz gördük. Bu halda hökumət sizdən əsgər istəyir. Hökumət əsgər nədən ötrü toplayır? Sizin balalarınızı və bir də ismətdə yaşayan analarınız və bacılarınızı himayə etmək üçün mücadiləniz və müqəddəs olan Quran-Kərimi ehtiramla saxlamaq üçün zənn edirəm, bu mətləbin həqq olmağında bir kimsənin şübhəsi yox, müəlinədə, Əxzi-əsgərə dair zəruri əmri nizamla aparmağa sizlərdən növbə-növ kəsalət və müsahimə, xəyanət və müzayiqə zühur və bir vəz etməkdədir.

Qəflət və cəhalət bəsdir! Oyanınız, ibrət götürünüz, biliniz ki, Azərbaycan hökumətinə lazım qədər də əsgər verməmək din islamı, həzrət Quranı ayaqlar altına alıb parça-parça etmək deməkdir. Çünki hökumətin mənzui əsgəri olamaz isə ailələriniz yenə də olur ki, düşmənlər əlinə əsir düşürlər, məscidlərinizi topa tutarlar, necə ki, keçən sənədə vüqu oldu.

Bina-aliyyə eşqinə, din, Vətən hörmətinə qanun iqtizası ilə kim ki, əsgərliyə dəvət olunur, əlinə müzayiqə etməsin və bu bərədə öz vəzifələrini doğruluqca ifa etsinlər ki, böylə əzmi olan hökumət əlimizdən getməyib şən və şərəflə yaşamağa qabiliyyətimiz və imkanımız olsun əmin!

*Şeyxülislam
Molla Ağa Ağaalizadə.
"Azərbaycan" qəzeti
21 may 1919. № 135.*

Əsgərlik haqqında

"Azərbaycan" qəzetəsinin 75-ci nömrəsinin birinci sütununda dərci tələbi alilərinə cavab olaraq möhtərəm maarif naziri həzrətlərinin kəlamlarını mütalibə etdikcə, insana bir başqa məsrət və fərəh yüz verilir. O cənabın sözlərini təqviyyə olaraq ərz olunur. İslam aləmində əsgərlikdən əfzəl bir şey varmı? Əlbəttə yoxdur. Quran-Şərifdə Fəzullah Əl-Mücahidin Əli-Əlqaidin dərcat" buyurmuş: Yeni mücahidlər qeyri-mücahiddən çox dərəcə əfzəldirlər. İnsanın təbiəti ali tələbdir. Arıqlıq və bu kəskinlik sevindir; Əsgərlik dünya və axirət fəzilətinin cəmidir. Dünyada əsgərlik hüququna bir kimsə təcavüz edəməz. Əsgərə şücaət kibi yaxşı sifət ərz olub qorxaqlıq kibi xəbis sifətlərdən ari olur. Əsgərin gözü açıq, qəlbi saf olur, çünki vilayətləri seyr edir. Hər bir vilayətdən və onun adamlarından çox şeylər dərk edir. İbrət görür, səyahət edir. Səyahətdən hasil olan elmi məktəbdə təhsil edilmiş elmdən daha mənfəətlidir. Əsgərlikdə səfərbərlik və müsafirət olur. Həzrət-Əli əleyhsalam: "Səfərdə çox fəidə vardır" - buyurmuşdur. Təfriq həm iltisab müəissə, elm, ədəb, nəciib insanların münasibəti və qeyri... Amma axirət mənfəəti isə ap-aşkardır. Əsgərlər dünyada ağa olan kibi axirətdə dəxi ağadır. Allah-Təala hüzurunda daimi olaraq övliyyəi-əzam ilə müsahibdirlər. Başqalar onların məqamlarına qibtə edirlər. Əsgərlər üçün həyati aidiyyə vardır. Onların müvəqqəti həyatdırlar. Quran-Məcidimiz onların məqbulinə həyat demək nəhi buyurmuşdur (Bla təhsin ləzin qutava fi səbil Allah amatubin hiya əndə rəhim izqun) Yəni Allah yolunda ölənləri meyit hesab etməsinlər; onlar diri və vəhdirinlər. Allah-Təalaya hesab verəndə şad və candan ruzi buyurulur. Müsəlmanlar! Səmi ediniz, əsgərliyə çalışınız: Övladınızı şeytaniyə ilə əsgərlikdən qaçırmayınız!

Əsgərlikdən qaçan cihaddan qaçmışdır. O fasiq və xəstə bir kimsədir. Sizləri əsgərliyə dəvət edən zahirdə Əxz-əsgər dairəsidir. Amma batində öz peyğəmbərimizdir.

Əxz-əsgər dairəsi peyğəmbərin nümayəndələridir. Zamanında əxz-əsgərdən məqsud islam yeddi qatı ucaltmaq idi. İmdi də məqsud-hamındır! Bəlkə bu zamanın həmiyyəti daha artıqdır.

Səbəbi məlum: Əql-kamalı-mələlət cəmidir.

Əsgər candır. Əsgərsiz məmləkət cansız bədəndir.

Bina-alıyyə məmləkətimizə can vermək - hamımızın müqəddəs vəzifəsidir.

Bakı Qazısı,

Axund Abdurəhim Hadizadə.

"Azərbaycan" qəzeti

3 kanun-sani-əvvəl. № 78.

Əsgərliyə dair

Daxiliyyə naziri Bakı qubernatoruna müraciət-məlum etmişdir ki, neçə gün bundan əqdəm əsgərliyə dəvət haqqında şəhərin bütün uçastoklarına məlumat verilmişdi. İştə əsgərliyə gələnələr çox zəif bir surətdə öz vəzifələrini ifa ediyolar. Çoxları gəlməyirlər. Bir çoxları şəhərdən çıxıb getmələri dəxi müşahidə olunmuşdur. Kəndlilərə gəldikdə onlar çox şux və həvəslə şadlıq edərək əsgərliyə gəlib yazılıyolar. Şəhərlilərin əsgərliyə böylə səhi baxmaları əlbəttə qanuna, Vətənə və millətə böyük bir xəyanətdir və ona mərtikəb olanların haqqında ən qəti və ciddi tədbirlər inxaz edilməlidir.

Əsgərlikdən qaçanlar divani-hərbə təslim edilməklə edam olunacaqdır. Binalıyyə qubernator bu barədə ciddi tədbirlər intixaz edib qərarları əsgərləri axtarmaq və lazımı yerlərinə təqdim etməlidir ki, bundan nəticə edə biləcək hər bir cavabdehlik onun öhdəsinə düşəcəkdir. Bundan əlavə qubernator dəmir yolları və körpülərdə əsgərliyə düşənlərin getmələrinə imkan verməməkdən ötrü ciddi surətdə tədqiqat və təbliğat icra etməlidir.

"Azərbaycan" qəzeti
27 may 1919-cu il. № 189.

Əxzi-əsgər idarəsinin qərarı

1919-cu ilin avqust ayının 12-də Bakı quberniyasında müvəqqəti sükunət edən şəxslərin əsgərliyə dəvət olunmaları nə vaxt və nə qaidə üzrə olmağı xüsusunda qərar etmişdir ki, Bakı, Balaxanı və Suraxanı polismeystrləri öz dairələrində sükunət edən və əsgərliyə dəvət olunması əşxasın siyahısını yazıb düzlənsinlər. Və şu polismeystrlər hər bir dəvət olunan gəncin ailə şəraiti xüsusunda kəndi göstərdiyi məlumatında cəmi etsinlər: Və əmr etsinlər ki, müəyyən gündə bunlar Bakı Əxzi-əsgər idarəsinə toplanıqda hər kəs kəndi ailə, məişəti xüsusunda şəhadətnamə götürsün. Bu şəhadətnamələr məhəlli Əxzi-əsgər idarəsi tərəfindən təsdiq olunmalıdır. Hər kəs böylə bir şəhadətnaməsiz gələr isə idarə onun ailə şəraiti və halına müvafiq onu qoşuna əsgər təmin etmək üçün Əxzi-əsgər rəisinin hüzuruna göndərəcəkdir. Hər kəs kəndisinin əsgər götürülməyəcəyini hesab edib narazı qalarlarsa bir aya qədər xüsusda Bakı uyezdini Əxzi-əsgər idarəsi vasitəsilə mərkəzi Əxzi-əsgər idarəsinə ərizə verilir. Bakı qorod naçalstivasında müvəqqəti sükunət edən gənclərin əsgərliyə dəvət olunmaları bu qərar ilə olunacaqdır.

Bakıda 1 sentyabrda 2 və 6-cı uçaştoklarda

3 və 4-cü

6, 10, 7,7 və 1-ci Balaxanı, Sabunçu polismeystrliyində 7 sentyabrda,

1, 2 və 3-cü uçaştokları

10, 4, 5, 6 və 8-ci uçaştoklarda.

Əsgərliyə dəvət olunanların siyahısını pristavlar iclasdan əvvəl, yəni saat 9-a qədər idarəyə gətirməlidirlər.

Əslini sədr Bakı Əliyev və üzvlər.

Qəza Əxzi-əsgər rəisi **polkovnik Sədrəddin və Eldar zadə** imza etmişlərdir.

Əsli ilə düzdür.

Əliyev

19 avqust 1919-c il,

"Azərbaycan" qəzeti

Əxzi-əsgər idarəsindən

Bakı uyezdni Əxzi-əsgəriyyə idarəsi təyin edibdir. Əsgərlik vəzifəsini yerinə yetirməkdən ötrü 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899-cu illərdə təvəllüdü müsləman cavanlarından ötrü zeylə yazan vəqtləri:

Balaxanı və Sabunçu polis müdiriyyəti üçün: 1, 2 və 3-cü polis uçaştokları 2 iyul; 4 və 5-ci polis uçaştokları 3 iyul; 7-ci polis uçaştoku 5 və 6 iyul; 6-cı polis uçaştoku 7 iyul.

Bakı şəhəri üçün

1, 5, 7, 8, 9 və 10-cu polis uçaştokları 10 iyul.

2-ci polis uçaştoku

Məhəmmədyar məscidi	-	12 iyul
Keylik məscidi	-	13 iyul
Cümə məscidi	-	14 iyul

3-cü polis uçaştoku

Təzəpir məscidi	-	15 iyul
Qasımbəy məscidi	-	16 və 17 iyul

4-cü polis uçaştoku

Hüseynqulu və Hacı Hüseyn və Məhəmmədi məscidləri: 19, 20, 21 iyul

6-cı polis uçaştoku

Tazə, Hacı Ağababa və Hacı Pirverdi məscidləri: 22, 23 və 24 iyul

1) Əsgərliyə dəvət olunur yerli əhali və kənar yerlərdən gələn Bakıda sükunət edən Azərbaycan vətəndaşları. Hərçənd siyahıda yazılmamış olsalar da, və habelə metrik dəftərində yazılmamış olsalar da, əsgəriyyə qulluğundan

azad olmaq kəffət qərarı üzrə və naxoşluğa görə və ya qeyri səbəblərə görə mümkün olan əxzi-əsgəriyyə idarəsinin qəti-teyyinə görə. Ona görə hərgah bir evdə əsgərlik yaşında bir nəfər və ya neçə nəfər adam var isə hamısının borclarıdır gəlsinlər.

2) Əxzi-əsgəriyyə idarəsinə gəlmək vacibdir. Həmçinin padşahlıq qulluğunda olan adamlar üçün də və dəmiryollarında və kanvoynı sotniyada və ya çastnı qulluqlarda olan adam üçün yeqeraz voyenni qulluqçular.

3) Qeyri yerlərdə olan əsgərlik yaşında olan adamlara onların ataları və qeyri-əqvaları məlumat verməlidirlər.

4) Çağrılan adamlar borcludurlar gələlər Əxzi-əsgəriyyə idarəsinə, Persidski və Quberniski küçələrin küncündə olan Şagidnovun evində cəmaət vəkiləri ilə bərabər hansı ki, siyahı yazmaqda iştirak edibdilər sübh saat 9-un yarısında.

İdarə özünü borclu bilir xəbərdar etməyə ki, bu, ikinci prizivdir, ona görə hərgah gələcəkdə əsgərliyə düşən adam tapılsa, hansı ki vaxtında gəlməyiblər, bu günə adamlar əsgərlikdən qaçan hesab olunacaqdırlar, onların ata və anaları və evlərin böyükləri onların qaçmaqlarına kömək edən hesab olunacaqlar.

*İdarənin sədri: Talıxanov
"Azərbaycan" 3 iyul 1919, № 215.*

Əsgərlik

Dünyada ən böyük bir fatehlik, ən ali bir şərəfət varsa, o da əsgərlikdir. Zira əsgər, millətin şanlı bir firqəsi, Vətənin canlı bir qələsidir. Əsgər Vətən üçün yaşar, milləti üçün dağlar aşar, düşməni bir dərəyə salmaq üçün canlar alar. Hasili əsgər dedigimiz Vətəndən başqa bir şeyi düşünməz. Ananın uğrunda ölməkdən çəkinməz.

Əsgər olmayınca Vətən yaşayamaz. İrz və namusu millət saxlanılmaz...

Əsgərlik vəzifəsi öylə bir vəzifədir ki, onu ancaq vətənin ən namuslu, ən qeyrətli övladları icra edə bilər. Fəqət, Vətən ananın anası millət isə qardaşı olduğunu biləməyənələr bu vəzifə ilə mükəlləf olamazlar. Daha doğrusu bu ərz və şərəfdən məhrum olurlar. Lakin heç bir ümid etməməyə bir türk övladı bu irz və şərəfdən məhrum olmaq istəsin. Heç təsvir etməyə ki, bir türk yavrusu Vətəni anası, milləti qardaşı olduğunu biləməsin. Heç xatırlayamağa bir türk balası Vətən imdadına qoşmaq istəməsin. Heç, heç bir türk göstərəmə ki, Vətənin namuslu övladı olmaq arzusunda bulunmasın... Fəqət, iş burasındadır ki, bu gözəl arzular, bu müqəddəs vəzifələr həp, həp əsgərliklə hüsul-pəzi olacaqdır.

İştə ey gənclər!

Əsgərlik şərəfət və məharəti anlamaq və cahana saldıqı iqbal bilmək istərsiniz "İngiltərənin parası və Türkiyənin əsgərində olsa ələmi təsxir edərəm" deyən Bismarkın şu sözlərini xatırlayınız və bununla bərabər dindəş və millətdeşiniz olan osmanlı türklərinin altı yüz sənəlik əsgərliyini və ataların türklük və islamlıq haqqında göstərdikləri fədakarlıqları hər hankı bir tarix-hərb qarışdırırsan qarışdır onda yazıldığını görəcəksiniz və o qardaşlarımız rum elm və Anadolu cəzirlərinin ötəsinə bir vasitə dağılmış bir halda yaşarkən ataların on iki dəfə "Əhl-səlib" hücumuna qarşı çıxdığını və onlara müqavimət göstərdiyini oxuyacağınız və dörd sənə zərfində Misir ilə Gördastanı və Hicaz ilə Barbarıstanı fəth edərək zira himayələrinə aldıklarını görəcəksiniz. Hələ o qardaşlarımızın şanlı bayrağı şimal Viyanə bircarınə, cənub hind sahillərinə, şərq Təbriz səhralarına, Vəcil sət civarlarına dikilib cahənə göründüyünü biləcəksiniz! Və bu dörd bucuq sənədən bəri şu hər bələm şmul içərisində yenə o millətdeşlarımızın göstərdiyi qəhrəmanlıqları, qazandıqı müzəffəriyyətləri də bu gün görürsünüz. Fəqət, o qardaşlarımızın bu müzəffəriyyətlərini, bu qəhrəmanlıqlarını və əsgərlikdəki şücaət məharətini yalnız görmək və yaxud oxumaq kifayət etməz. Əgər siz onların qardaş və millətdeş olduğunu biliyor və anlayarsınız, kəndinizi onlara bənzəməlisiniz və o qəzənfər qardaşlarımız kibi Vətən uğrunda can verməkdən millət yolunda qan axıtmaqdan qorxmamalınsınız. Bu gün Vətən, millət, din, ərzi-namus mühafizə etmək istərsiniz ər oğlu ər, əsgər oğlu əsgər olmalınsınız!

Əsgərlik vəzifəyimizdir

Bu vəzifə bu gündü gündə biz azəri-türklərimizin ən vacib vəzifələrimizdir birisidir. Bu vaciblik həm o dərəcə mühümdür ki, bunun əhəmiyyəti son sənələrin sədəmatinə düşər olmuş biz azəri türklərə heç bir cəhətlə yüngül ədd edəməyiz. Zira, əsgərlik, əsgər olmağın acılığını son hadisələr, bizə layiqincə taddırdı.

Zəhərli acılarını taddığımız bu hadisələrdən əlavə, indiki halda başqa millətlər kibi biz azəri türkləri də müstəqil cümhuriyyətlər qurmuşuq. Müstəqil məmləkət təşkil etmişiz.

Cümhuriyyətimizin mühafizəsi öhdəmizə almazsaq, məmləkətimizin qaravulunu çəkməmək bu necə istiqal olur? Bu nasıl məmləkətdarlıq olur?

Əsgər olmağımız bu əsgərsiz olduğumuz üçün idi ki, Tiflisin Seydi tərəfindən hər kəsə sülh paylandı da, biz silahsız qaldıq. Bundan dolayı öz qüvvəmizlə sülh ələ götürmək üçün nə qədər fəlakətlərə uğradıq. Əsgərsiz olduğumuz və əsgər olamadığımız üçün idi ki, Bakıda, Şamaxıda, İrəvanda, Qubada bir taqım nizami əsgərlik görmüş quldurların saldırları qabağında dayanmayıb dağlara, səhralara qaçdıq. Hamımızın matəmi olan fəlakətlərə, müstibətlərə düşər olduq.

Genə əsgərsizlik və əsgər olmamaq nəticəsində ki, qışın indiki soyuq günlərdə İrəvan quberniyasının müsəlman camaatı, erməni əsgərlərinin hücumuna uğrayıb, isti yataqlarından çıxıb qucaqlarında uşaqları, yanlarında xanımları açıq səhralara, qarlı dağlara qaçmaqdadırlar. Halbuki əsgərlərimiz olsaydı və bir də əsgər təlimi görmüş olsaydıq, başqaların hücum etmək istəmədiyimiz halda öz yerlərimiz də öldə silah olaraq sabit dayanıb qalardıq. Və saymadığımızın qabağında çox tez sifətlərlə vəzifə məhəv və pərişan olmazdıq. Özlərimizi Qafqasiyanın ən birinci igtleri sırasında və tərəf müqabilimizi də heçə saydığımız zalda əsgəri təlim görmədiyimiz üçün düşər olduğumuz və fəlakətli hallar, bizi büsbütün rüsvay və namusumuzu bərhad etdi.

Namusumuzun bu rüsvaylı fəlakətlərdən sonra bana qalırsa, yalnız cavanlarımız deyil, qocalarımıza varıncaya qədər könüllü sifətlə təlim olmağa məcbur oluruq. Zira, əsgəri təlim almaqladır ki, namusumuzu, məmləkətimizi, hökumətimizi hasili, bütün var-yoxumuzu müdafiə və mühafizə edə biləcəyiz. Yoxsa, bir hadisə üz verdiyi zaman başqalarına ümidli olmaqla, onların köməliyinə göz dikməklə və hallardan ibrət almaya vəzifə yalnız yıxılmağa, restorənçılığa məşğul olunmaqla namus saxlamağa, məmləkət müdafiə ediləməz. Hökumət olmaz, istiqlal payidar qalmaz.

Əsgərsiz hökumətin sözü heç yerdə keçməz. Əsgərlik hazırlanıb da quldurcasına o qonşunun, bu hökumətin məmləkətinə düşər etmək, başqaların çoxuna təcavüz etməkdən ibarət degil. Əsgərlik də şə-

4
Azərbaycan
1918-ci il
6 oktyabr
№ 7

Əsgərlik vəzifəyimizdir. Bu vəzifə bu gündü gündə biz azəri-türklərimizin ən vacib vəzifələrimizdir birisidir. Bu vaciblik həm o dərəcə mühümdür ki, bunun əhəmiyyəti son sənələrin sədəmatinə düşər olmuş biz azəri türklərə heç bir cəhətlə yüngül ədd edəməyiz. Zira, əsgərlik, əsgər olmağın acılığını son hadisələr, bizə layiqincə taddırdı.

Zəhərli acılarını taddığımız bu hadisələrdən əlavə, indiki halda başqa millətlər kibi biz azəri türkləri də müstəqil cümhuriyyətlər qurmuşuq. Müstəqil məmləkət təşkil etmişiz.

Cümhuriyyətimizin mühafizəsi öhdəmizə almazsaq, məmləkətimizin qaravulunu çəkməmək bu necə istiqal olur? Bu nasıl məmləkətdarlıq olur?

Əsgər olmağımız bu əsgərsiz olduğumuz üçün idi ki, Tiflisin Seydi tərəfindən hər kəsə sülh paylandı da, biz silahsız qaldıq. Bundan dolayı öz qüvvəmizlə sülh ələ götürmək üçün nə qədər fəlakətlərə uğradıq. Əsgərsiz olduğumuz və əsgər olamadığımız üçün idi ki, Bakıda, Şamaxıda, İrəvanda, Qubada bir taqım nizami əsgərlik görmüş quldurların saldırları qabağında dayanmayıb dağlara, səhralara qaçdıq. Hamımızın matəmi olan fəlakətlərə, müstibətlərə düşər olduq.

Genə əsgərsizlik və əsgər olmamaq nəticəsində ki, qışın indiki soyuq günlərdə İrəvan quberniyasının müsəlman camaatı, erməni əsgərlərinin hücumuna uğrayıb, isti yataqlarından çıxıb qucaqlarında uşaqları, yanlarında xanımları açıq səhralara, qarlı dağlara qaçmaqdadırlar. Halbuki əsgərlərimiz olsaydı və bir də əsgər təlimi görmüş olsaydıq, başqaların hücum etmək istəmədiyimiz halda öz yerlərimiz də öldə silah olaraq sabit dayanıb qalardıq. Və saymadığımızın qabağında çox tez sifətlərlə vəzifə məhəv və pərişan olmazdıq. Özlərimizi Qafqasiyanın ən birinci igtleri sırasında və tərəf müqabilimizi də heçə saydığımız zalda əsgəri təlim görmədiyimiz üçün düşər olduğumuz və fəlakətli hallar, bizi büsbütün rüsvay və namusumuzu bərhad etdi.

Namusumuzun bu rüsvaylı fəlakətlərdən sonra bana qalırsa, yalnız cavanlarımız deyil, qocalarımıza varıncaya qədər könüllü sifətlə təlim olmağa məcbur oluruq. Zira, əsgəri təlim almaqladır ki, namusumuzu, məmləkətimizi, hökumətimizi hasili, bütün var-yoxumuzu müdafiə və mühafizə edə biləcəyiz. Yoxsa, bir hadisə üz verdiyi zaman başqalarına ümidli olmaqla, onların köməliyinə göz dikməklə və hallardan ibrət almaya vəzifə yalnız yıxılmağa, restorənçılığa məşğul olunmaqla namus saxlamağa, məmləkət müdafiə ediləməz. Hökumət olmaz, istiqlal payidar qalmaz.

Əsgərsiz hökumətin sözü heç yerdə keçməz. Əsgərlik hazırlanıb da quldurcasına o qonşunun, bu hökumətin məmləkətinə düşər etmək, başqaların çoxuna təcavüz etməkdən ibarət degil. Əsgərlik də şə-

Əsgərlik vəzifəyimizdir. Bu vəzifə bu gündü gündə biz azəri-türklərimizin ən vacib vəzifələrimizdir birisidir. Bu vaciblik həm o dərəcə mühümdür ki, bunun əhəmiyyəti son sənələrin sədəmatinə düşər olmuş biz azəri türklərə heç bir cəhətlə yüngül ədd edəməyiz. Zira, əsgərlik, əsgər olmağın acılığını son hadisələr, bizə layiqincə taddırdı.

Zəhərli acılarını taddığımız bu hadisələrdən əlavə, indiki halda başqa millətlər kibi biz azəri türkləri də müstəqil cümhuriyyətlər qurmuşuq. Müstəqil məmləkət təşkil etmişiz.

Cümhuriyyətimizin mühafizəsi öhdəmizə almazsaq, məmləkətimizin qaravulunu çəkməmək bu necə istiqal olur? Bu nasıl məmləkətdarlıq olur?

Əsgər olmağımız bu əsgərsiz olduğumuz üçün idi ki, Tiflisin Seydi tərəfindən hər kəsə sülh paylandı da, biz silahsız qaldıq. Bundan dolayı öz qüvvəmizlə sülh ələ götürmək üçün nə qədər fəlakətlərə uğradıq. Əsgərsiz olduğumuz və əsgər olamadığımız üçün idi ki, Bakıda, Şamaxıda, İrəvanda, Qubada bir taqım nizami əsgərlik görmüş quldurların saldırları qabağında dayanmayıb dağlara, səhralara qaçdıq. Hamımızın matəmi olan fəlakətlərə, müstibətlərə düşər olduq.

Genə əsgərsizlik və əsgər olmamaq nəticəsində ki, qışın indiki soyuq günlərdə İrəvan quberniyasının müsəlman camaatı, erməni əsgərlərinin hücumuna uğrayıb, isti yataqlarından çıxıb qucaqlarında uşaqları, yanlarında xanımları açıq səhralara, qarlı dağlara qaçmaqdadırlar. Halbuki əsgərlərimiz olsaydı və bir də əsgər təlimi görmüş olsaydıq, başqaların hücum etmək istəmədiyimiz halda öz yerlərimiz də öldə silah olaraq sabit dayanıb qalardıq. Və saymadığımızın qabağında çox tez sifətlərlə vəzifə məhəv və pərişan olmazdıq. Özlərimizi Qafqasiyanın ən birinci igtleri sırasında və tərəf müqabilimizi də heçə saydığımız zalda əsgəri təlim görmədiyimiz üçün düşər olduğumuz və fəlakətli hallar, bizi büsbütün rüsvay və namusumuzu bərhad etdi.

Namusumuzun bu rüsvaylı fəlakətlərdən sonra bana qalırsa, yalnız cavanlarımız deyil, qocalarımıza varıncaya qədər könüllü sifətlə təlim olmağa məcbur oluruq. Zira, əsgəri təlim almaqladır ki, namusumuzu, məmləkətimizi, hökumətimizi hasili, bütün var-yoxumuzu müdafiə və mühafizə edə biləcəyiz. Yoxsa, bir hadisə üz verdiyi zaman başqalarına ümidli olmaqla, onların köməliyinə göz dikməklə və hallardan ibrət almaya vəzifə yalnız yıxılmağa, restorənçılığa məşğul olunmaqla namus saxlamağa, məmləkət müdafiə ediləməz. Hökumət olmaz, istiqlal payidar qalmaz.

Əsgərsiz hökumətin sözü heç yerdə keçməz. Əsgərlik hazırlanıb da quldurcasına o qonşunun, bu hökumətin məmləkətinə düşər etmək, başqaların çoxuna təcavüz etməkdən ibarət degil. Əsgərlik də şə-

تنگان ایلیگکی زمان زاتاق اولان دمی
 بو کوشنی شایقی اولم کوشم اولدی
 سامورنی شایقی ایله زاتاق علی فوئسی
 ولایت آذربایجان داخنده اولدینسی رسا
 اعلان ایله. شمشیک حاتم دمی زاتاق
 شایقنی آذربایجان ایلاننده اثبات و نمود
 ایچیردی.
 مباحثه بو قدر بارز یونکر . جرح
 ایچیندی زاتاق. سوز کوشور برهان وار
 ایکن گورجستان - آذربایجان اتحادیت
 داعیمی اولان قوزوییه فرانسه آذربایجان
 زاتاق اولدومدی حق حاجتی اکثر ایله
 حاتم بر طرزده تشریحیه یونجانه تالیف
 اینساق قلی واکور.
 آذربایجان کوشنی هر بر شنه نظردن
 اختلاف کوشور بر شمنسی اولان زاتاق
 حاتم اولان اولدی و ویتازلیک تلمیه تلمیه
 ایچون گورجستان کوشنه مرابحت ایله
 حاتم اولدینسی اودا ایله سنه حال اولدینسی
 قدر ایچیندی اولدی و ویتازلیک آذربایجان
 کوشنه بر شمنسی ایچیندی. گورجستان
 کوشنه کوشنی ایچون و نسجه شایق
 اولان حاتم مازوییه قزاسی ایکن ال
 ایله ایضا ایچور . حاتم گورجستان ایله

گورجستان کوشنه بر شمنسی ایمانین کوشنی
 آفری . حاتم اولدومدی بر شمنسی دوات . برنی
 ایلاننده روحه . آرزومه . جلیته و مزینه و سلمه
 فرش ایمان زاتاق ایله قزاق و ساریبه مالت
 اولدومدی قزاقاری.
 تلمیه مطالب اولدی . کوشنه اولدین
 فوئسولر .
 بر گورجستان کوشنی ایشله . دوستی
 شایقانه دوستاییم . آذربایجان ایله گورجستان
 دوستق و ایشلاندین حال ایچیندی برنی
 منتظر ایتمه بو کی کوکل یولاسیرین حرکت
 ازه عمل قشاییم . تلمیه حاتم کی منتظرده
 کی کوشور و حاتم اولان شایقاری ملت و رای
 مازوییه (شوم) اولدینسی هر کوشنده گورجستان
 کوشنی ایشله دووان سوپانه موزقار کوشنی
 اولمه کوشنی علی شایقاری دوستق جلیته
 کوشور مازوییه (شوم) کی ایشله مازور
 هر حال مازوییه کوشور . تلمیه ایکن گورجستان
 حاتم (تلمیه) برنی اولان ایشله مازوییه
 کوشنی و بر شمنسی اولدومدی حاتم اولدینسی .
 ایچیندی ایشله مازوییه کوشور . گورجستان
 کوشنی ایچون ایکن . تلمیه تلمیه شایقاری
 هر کوشنه ایشله . بر شایقاری
 قالیق . بر شایقاری اولدومدی مازوییه

مارش حاتم بر شمنسی بو تلمیه اولدیندی
 حاتم ایکن اولدومدی کوشنی مازوییه
 بر شایقاری بر شمنسی مازوییه کوشنی
 م . بر شایقاری

عسکرلیک و تلمیه مازوییه!
 بو ویتازلیک بو کوشنی کوشنه بر آذری
 نور کوشنی ایشله واجب ویتازلیک بر شمنسی
 بو واجبیت هر اولدومدی مازوییه . حاتم
 ایشله مازوییه مازوییه دوستق اولدینسی
 بر آذری نور کوشنی حاتم بر شمنسی
 مازوییه . زاتاق عسکرلیک کوشنی
 اولدومدی ایشله مازوییه . بر شایقاری
 شایقاری
 زاتاق ایچیندی شایقاری بو حاتم
 علوم . ایچیندی حاتم ایشله مازوییه
 بر آذری نور کوشنی . مازوییه مازوییه
 نور کوشنی مازوییه مازوییه ایشله
 حاتم مازوییه مازوییه مازوییه
 مازوییه مازوییه مازوییه . بو
 ایشله مازوییه بو ایشله مازوییه
 مازوییه مازوییه مازوییه . بر شایقاری
 ایچون ایکن . تلمیه تلمیه شایقاری
 هر کوشنه ایشله . بر شایقاری
 قالیق . بر شایقاری اولدومدی مازوییه

Xalq istəyir

Xəlil İbrahim

Azərbaycan həyatında elə anlar var ki, tarix səhifələrinə qeyd olunmağa layiqdir. Bilməssə bunlar yalnız Azərbaycan həyatında deyil, sair məmləkətlərin də həyatında görülmüş şeylərdir. Tarixi-məşhurətə baxıldıqda adətən iki böyük cərəyan müşahidə edilir: 1. Hürriyyət fikrinin ali siniflərdə doğub da aşağı təbəqələrə yayılması. 2. Aşağı təbəqələrdə oyanıb da yuxarı sinifdən istənilməsi. Burası da isbat olunmuş bir həqiqətdir ki, ayıqlığı aşağı təbəqədən başlanmış olan məmləkətlər daha məsud, daha azad və daha müasir bir həyata nail olurlar.

Xoşbəxtənə Azərbaycan həyatında dəxi bu ikinci cərəyan bütün qüvvəsi ilə müşahidə edilməkdədir. Həyatımızda sevincə qeyd olunacaq cərəyanlardan birisi də xalq arasında istiqlal fikri və istiqlalı mühafizə çarələrini düşünmələri və camaatımızın əsgərlik məsələsinə nə nəzərlə baxmasıdır.

Quru fəlsəfədən isə fikrimizi dəlillər ilə anlatayım.

Qaxaz qəzası türkləri sahibmənsəb bir zatın hüzuruna gələrkə şikayət edirlər. Aclıqdanmı Bahalıqdanmı?

Keyr.
 Camaət şikayət edir ki, Azərbaycanın qoşunu azdır. Onların əsgərliyə yarananlarını əsgər almayırlar. Əsgər əvəzinə onlardan pul istəyirlər. "Əgər bizdən doğruluqla əsgər yığsalar, həpimiz gedəriz və dövlətimizin qüvvəsi neçə qat artar. Amma, əsgər istəmiyorlar, bədəl yığırlar", - deyər məmurlardan şikayət edirlər.

İkinci bir şikayət:
 Suraxanı, Bülbülə, Əmirhacıyan və sair kəndlərin əhalisi kərratələ gəlib şikayət edirlər ki, onları əsgər almayıblar. Təqribən 100 nəfərdən 30-nu qəbul edib, yerdə qalanlarını "sağ-salamat" olduğu halda buraxdılar ki, "get, sən yaramazsan". Kəndlilər təəccüb edirlər, mütəəssir qalırlar ki, dövlətimizə əsgər lazım olan bir zamanda nə üçün Əxzi-əsgər idarələri belə edirlər?

Şayani-qeyd fəqərələrin ən ümumdəsi bunlar da deyildir. Əsl mətləb Bakı dükançılarının bir təşəbbüsüdür.

Neçə vaxt bundan əvvəl Bakı dükançıları məqami-aidinə müraciətlə bütün azərbaycanlıların əsgəri-nizama bilmərrə ehtiyacı olduğunu bəyanla kəndliləri dəxi əsgər düşmədikləri halda nizam öyrənmək istediklərini bildirmiş və onlara məşq vermək üçün müəllim-zabitlər istəmişlərdi. Hərbiyyə idarəsi, əlbəttə, bu

"Əsgərlik vəzifəmizdir" məqaləsi

rəfli bir vəzifədir ki, o vəzifədə ancaq camaatın namusunu, məmləkətin, hökumətin heysiyyətini mühafizə və müdafiə etməkdən ibarətdir.

Bu vəzifələr, dərşəət düşünülürsə, ərz etdiyim kimi yalnız cavanlarımız deyil, qocalarımıza varıncaya qədər mümkünlük hasil edib özlərimizi bu vəzifənin altına girmək məcbur görürüz.

Bina-aliyə, hökumətimizin əsgərlik dövətini, mümkün olan bütün cavanlar, canla-başla qəbul etməliyiz və şərəfli olan bu vəzifəni öhdəmizə götürmək üçün hər kəsə onun tərəfinə artıq bir surətdə sevincə qoşaraq getməliyiz.

Atalar, analar dəxi bu yolda öz köməyikliyi göstərməyə vəzifədardırlar. Namuslarını, məmləkətlərini, mal-dövlətlərini yer-yurdlarını müdafiə-mühafizə etmək üçün oğullarını sevinclərlə, mahımlarla, şadlıqla vətənə və millətə keyirduallarla əsgərliyə göndərməlidirlər.

İştə ataların, anaların şərəfli namuslu vəzifəsi də budur.

M.Ə.Mirbağırzadə
"Azərbaycan" qəzeti
1919-cu il. kanun-sani. № 87.

xahişə laqeyd baxa bilməzdi. Ona görə dükancıların iddiasını qəbul edib müəllimlər vermişdir. Bu cümə günündən etibarən Salyan qışlağında dükancılar əsgəri məşq almağa başlamışlardı. Eşitdiyimizə görə birinci gün məşqə 600 adam gəlmişdir. Və bütün alış-verişçilər hər cümə günü gəlməyə qərar vermişlərdir. Gələn cümədən, şübhəsiz, bunların miqdarı minləri təcavüz edəcəkdir...

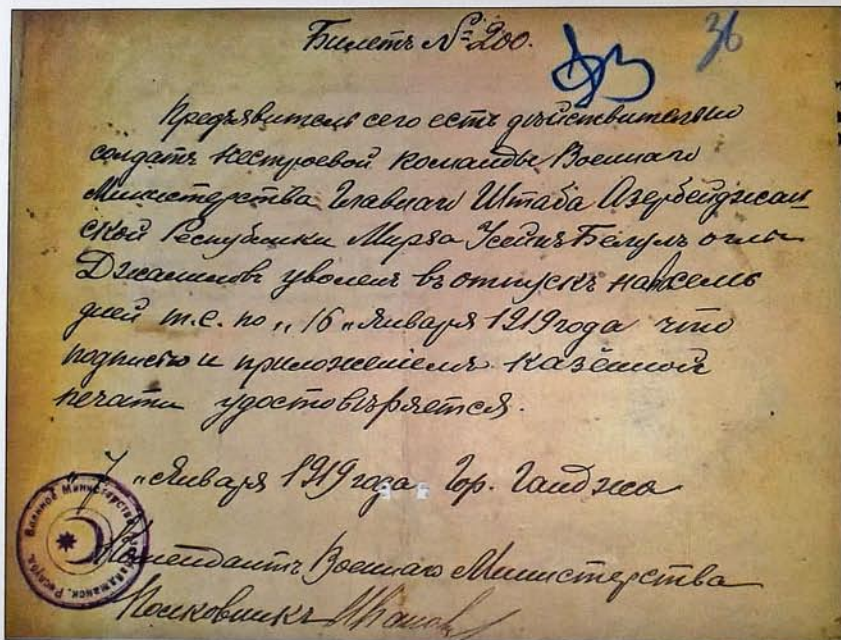
Millətin, camaatın böylə ayıqlığı hökumət məmurları üçün o qədər böyük bir ibrət dərsi olmalıdır.

Ayıqlıq, milli qayğıkeşlik və müdafiəyi-milliyə hissini camaatın aşağı təbəqələrində bu qədər geniş və açıq surətdə təzahiri-ibrazı istiqlaliyyət fikrinin əsl demokratiya içərisində nə qədər möhkəm yerləşmiş, kök salmış olduğunu göstərməklə bərabər, istiqlalımızın əbədə paydar olacağına və millət tərəfindən hər vaxt və vəchlə müdafiə və mühafizə ediləcəyinə əsaslı bir dəlildir.

Şayani-təqdir odur ki, yazılanlar cümləsində cümə günü məşqdə 65 yaşında bir qoca kişi ilə 11 yaşında bir cocuq da varmış.

Allah tovfıq versin.

"Azərbaycan" qəzeti,
1 iyun 1919-cu il, № 192.

Əsgərin qısamüddətli məzuniyyət vəərəqi

Hərbiyyə nəzarəti tərəfindən elan

"Azərbaycan" qəzetəsinin temmuz 9, 142-ci nömrəsində Hərbiyyə nəzarəti tərəfindən türk və rus nüsxələrində nəşr olunan elanlara baxmayaraq, qanuna doğru əsgərə dəvət olunmayanlar tərəfindən hədsiz hesabsız istidalar və şükürilər alınmaqdadır. Şikayətçilər elə zənn edirlər ki, nahaq əsgərə alınanların azad edilməsi hərbiyyə nəzarətinə aid məsələdir. Bir çox dəfələr şikayətlərini şifahi və təhriri bildat hərbiyyə nəzarətinə təqdim ediyorlar.

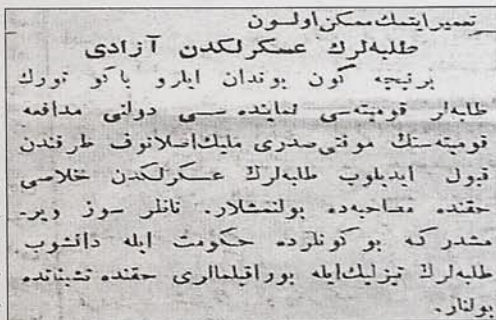
İkinci dəfə olaraq bərai məlumat əsgərə alınmışları və əsgərə düşənlərin əqrəbalarına elan edirəm ki, Əxzi-əsgər məsələlərinə aid şikayətlərə baxmağa hərbiyyə nəzarətinin ixtiyarı olmadığı üçün Əxzi-əsgər barəsində verilən şikayətlərə baxılmayacaqdır.

Əxzi-əsgər məsələləri ancaq Daxiliyyə nazirinə tabe uyezd və mərkəzi Əsgər Dairələrinin işi olduğundan doğruca belədə məzkur dairələrə müraciət edilməlidir.

Böylə belə hərbiyyə nazirini kəndi tərəfdən tazə əsgər çağırılmışların doğru çağırılması arzu etdiyindən Əxzi-əsgər məsələsini kamal-diqqət ilə təqib ediyor. Küçük bir xata bulduqda haman Daxiliyyə nəzarəti ilə yazışır. Nəticədə Əxzi-əsgər məsələlərini böylə qoymaq səlahiyyətinə malik Daxiliyyə nəzarəti lüzum görülən tubiri inxaz edərək məsələ doğru yoluna qoyulur.

Tələbələrin əsgərlikdən azadı

Bir neçə gün bundan irəli gün Bakı Türk Tələbələri Komitəsi nümayəndəsi dövləti müdafiə komitəsinin müvəqqəti sədri Malik Aslanov tərəfindən qəbul edilib. Tələbələrin əsgərlikdən xilas haqqında müsahibədə bulunmuşdur. Nazir söz vermişdir ki, bu günlərdə hökumət ilə danışıb tələbələrin tezliklə buraxılmaları haqqında təsbisatda bulunar.

"Tələbələrin əsgərlikdən azad olunması" məqaləsi

"Azərbaycan" qəzeti
4 avqust 1919-cu il № 243.

Həkimlərin əsgərliyə dəvəti

حکیملرک عسکرلکە دعوتی
 آذربایجان مجلس مومنانک ایون آیتک
 ۱۹ نده آذربایجان جەمەوریی دایخاندە باشایان
 حکیملرک حقیقی عسکری خدەتە دعوت یدیلە
 لری حقتە قیولایندیکى قانونە سورە باتکە
 اوزد ائخدعکر ادارەسى (پرسیدسکی وغوبر
 نسکی کوجلرک کینجندە تاقیدان اوفک ایونده)
 یا کو دیلاخانە سابونچی دایرەسندە یاشایان و ۳۵
 یاشندن یوقاری اولمایان بلا استایونون حکیملری
 همین ایول آیتک ۱۸ نده سحر ساعت ۹ دە ائخذ
 عسکر ادارەتە قید ایدیلمکدن اوتری دعوت
 ایدیور.
 حکیملر اوزلریلە برابر اولرک عاقلەدار
 اولوب اولمادیتی، هانکی دینە منسوب اولدیقلاری،
 عسکری خدەتە اولدیقلاری، دارالفنون قورتار-
 دیقلاری، هانکی ناخوشاقلردە اختصاص صاحبسی
 اولدیقلاری ایلت ایدیجی سدلاری دخی تقدیم
 ایله ایدلر.
 حکیملرک عسکری خدەتە جیلاری حقتە قەدە
 وشرایطه ایولک ۱۳ نده ائخذعکر ادارەسندە اعلان
 ایدیلمکدەر.

"Həkimlərin əsgərliyə dəvəti" məqaləsi

çəlbələri haqda və şərait iyulun 13-də Əxzi-əsgər idarəsində elan ediləcəkdir.

"Azərbaycan" qəzeti

14 temmuz 1919-cu sənə № 224.

Şamaxıda əsgərlik

İyul ayının 31-dən etibarən Şamaxı qəzasından əsgər cəminə şüur edilmişdir. Şamaxı qəzası dörd hissəyə bölünmüşdür. Bunlar da Mədrəsə, Qoşunlu, Qobustan və Abdullayan uçastoklarından ibarətdir. Hələ bu vaxtdan şu iki əvvəlki uçastoklardan əsgər yığılıb ki, Göyçay tərəfə göndərilmişdir. Əhali və əsgərliyə düşənlərin ruhi fəvqəladə yüksəkdir. Əsgərlik sənə vəsul olanlar hər Şamaxı Əxzi-əsgər idarəsinin qabağına toplanıb çox şux və özlərini əsgərliyə yazdırırlar. Bir vaxt övladlarını əsgərlikdən xilas etmək üçün çalışan atalar indi özləri oğullarını qollarından tutub əsgərliyə qeyd etdirirlər. Şamaxıda əsgərliyə düşmək üçün cavanlar bəklədikləri ilə rəqabət etdiklərini gördüm. Özlərinə, özlərinə az tük çəxmış adamlar əsgərliyə yazılıram deyər cavan görünmək üçün özlərini tərəş etdiriyorlardı. Hətta anası qoca ixtiyar olub əsgərliyə alınan bir neçə adamı göndərməyə Əxzi-əsgər idarəsindən əsgərlər alınmasına təvəqqe ediyor. Fi-əlhəqiqə Şamaxı qəza əhalisinin əsgərliyə olan meyl və məhəbbətləri şayan təqdiridir. Demək olar ki, bunun kiçük hamı özünü əsgərliyə yazdırmaq arzusunda. Şamaxı qəzasından kabətli surətdə əsgər toplanır.

Şamaxıda عسکرلک

ایول آیتک ۳۱ نندن اعتبارا شامخی قضا
 سندن عسکر جیمە شرووع ایدیلمشدر. شامخی
 قضاى دورت حصە بولنشدر.
 بولردە مدرسە، قوشونلۇ، قاستان و عبداللین
 اوجاستوقلریندن عبارتدر. هله بو وقتەدک شو
 ایکی اولکی اوجاستوقلاردن عسکر ییلوب
 کورگجای طرفە کوندریلیمکدەر. اهالی و عسکر
 لکە دیشلرک روحی فوق العادە بولسکدر.
 عسکرلک ستنە واصل اولانلر هب شامخی ائخذ
 عسکر ادارەسک قباغئە طوبلانوب چوق شوق
 و هوسلە اوزلرینی عسکرلکە یازدیورلر. بر
 وقت اولادلرینی عسکرلکدن خلاص ایتمک ایچون
 چالیشان آتلار ایمدی اوزلری اوغلانلرینک قول
 لریندن دونوب عسکرلکە قید ایندیریرلر. شام
 خیدە عسکرلکە دوشمک ایچون جوالر بکدیگر-
 لرلە رقابت ایندیلکرینی کوردم. اوزلرینە آز
 نوک چیقیش آداملار عسکرلکە یازیلماق دیه
 جوان کورونمک ایچون بوزلرینی تراش ایندیر
 یورلردی. حتی آناسی قوجا، اختیار اولوب
 عسکرلکە آلماق بر نیجه آدمی کوروردیکە

"Şamaxıda əsgərlik" məqaləsi

"Azərbaycan" qəzeti

19 temmuz 1919-cu il,

№ 250

Əxzi-əsgər məsələsi

Vətənimizi və milli istiqlalımızı müdafiə üçün çağırılan Vətən övladı əsgər arasında hərdən bir bəzi şikayətlər və çox vaxt əsgərlikdən boyun qaçırmaq və ya ki şəhərdən, kəndlərdən qaçıb gizlənmək kimi hərəkətlər barəsində qəzetlərdə məlumat oxunur. Danışılan əhvalatlardan anlaşılır ki, məhlələrdə Əxzi-əsgər üçün tərtib verilmiş hərbi komitələrdə və bilaxasə kəndlərdə tərtib verilmiş Əxzi-əsgər komitələrində bir çox səhlənkarlıq və sui-istifadə vüqüalər infiaqı baş göstərməkdədir.

Bu xüsusda idarəmizə gələn xəbərlərdən birisini göstərmək olar ki, guya Novxanı kəndində Əxzi-əsgər komitəsi Novxanı kəndinin dəftəri üzrə tazə əsgərlik siyahısını tərtib verdikdə bir neçə nəfər əsgərliyə çağırılması lazım olan uşaqları qılmadan salıb da bir neçəsə nəfər yaşları əsgərlik ölçüsünə çatmamış uşaqların adlarını yazmışlar.

Nümunə üçün bunu göstərmək olar ki, Məhəmməd Hüseyn Hacı Molla Ruhulla oğlu molla Məhəmmədzadənin əlində olan Zaqafqaz Şeyxülislamı tərəfindən verilmiş metirik şəhadətnaməsi ilə yaşı on altı olduğu haqda Əxzi-əsgər siyahısına salınmışdır. Və hal-anınkı kənd komitəsinin üzvlərinə məlum aydın olan bir çox 19-24 yaşlı cavanların adlarından ötrü isə siyahıya salınıb əsgərliyə dəvət edilmişlər. Yaxşı olar ki, müdafiə - Vətən, millət yolunda böylə şeyləri bilənlər siyahı yazıb məqam-aidiyyəyə bildirsinlər.

*“Azərbaycan” qəzeti,
15 kanuni-sani (yanvar)
1919-cu il № 88.*

Hərbiyyə nəzarəti tərəfindən elan

"Azərbaycan" qəzetəsinin temmuz 9, 142-ci nömrəsində Hərbiyyə nəzarəti tərəfindən türk və rus nüsxələrində nəşr olunan elanlara baxmayaraq, qanuna doğru əsgərə dəvət olunmayanlar tərəfindən hədsiz hesabsız istidalar və şikayətlər alınmaqdadır. Şikayətçilər elə zənn edirlər ki, nahaq əsgərə alınanların azad edilməsi hərbiyyə nəzarətinə aid məsələdir. Bir çox dəfələr şikayətlərini şifahi və təhriri bildat hərbiyyə nəzarətinə təqdim ediyorlar.

İkinci dəfə olaraq bərai məlumat əsgərə alınmışları və əsgərə düşənlərin əqrəbalarına elan edərəm ki, Əxzi-əsgər məsələlərinə aid şikayətlərə baxmağa hərbiyyə nəzarətinin ixtiyarı olmadığı üçün Əxzi-əsgər barəsində verilən şikayətlərə baxılmayacaqdır.

Əxzi-əsgər məsələləri ancaq Daxiliyyə nazirinə tabe uyezd və mərkəzi Əsgər Dairələrinin işi olduğundan doğruca belədə məzkur dairələrə müraciət edilməlidir.

Böylə belə hərbiyyə nazirini kəndi tərəfdən tazə əsgər çağırılmışların doğru çağırılması arzu etdiyindən Əxzi-əsgər məsələsini kamal-diqqət ilə təqib ediyor. Küçük bir xata bulduqda haman Daxiliyyə nəzarəti ilə yazışır. Nəticədə Əxzi-əsgər məsələlərini böylə qoymaq səlahiyyətinə malik Daxiliyyə nəzarəti lüzum görülen tubiri inxaz edərək məsələ doğru yoluna qoyulur.

Azərbaycan əsgərləri hərbi təlimdə

Elan

Azərbaycan Cümhuriyyəti Bakı Ərkani-Hərb Ümumi Dairəsinin müvəqqəti briqadası komandanlığının əsgər alınmışların kəndilərinə və əqrəbalarına elan olunur.

1915-ci sənənin təb olunmuş xidmət-əsgəriyyə qanununun 297-ci maddəsinə istinada xidmət-əsgəriyyəyə alınmışların kəndiləri və əqrəbaları liva (uyezd) Əxzi-əsgər müdriyyətinin əsgər hesab etmək fəaliyyəti qanununu doğru bilməyərək əsgərlikdən azad olmaq qəsdilə liva Əxzi-əsgər müdriyyətinin üzərinə şükuyə (yəni şikayət) vermək istərsə şikayət məzkur müdriyyətlərinin qətnamələri elan olunandan 2 həftə keçənə qədər Mərkəzi Azərbaycan Əxzi-əsgər dairəsinin adına verilməlidir. Zira, ancaq Mərkəzi Əxzi-əsgər dairəsi öylə şikayətlərə baxaraq icabına görə qərar çıxarmaq səlahiyyəti verilmişdir.

Ailəsində hüsulə gəlmiş yeni təqirat dolayısıyla əsgərlikdən azad olmaq üçün veriləcək ərizələr möcubi əsgərlikdən azad olmaq məsələni müdriyyətin qətnaməsinə vasitədir.

Burada yazılmışları nəzərə alaraq öylə məsəklə şikayət və ərizələri heç lazımı olmadığı halda əsgərə alınmışların özləri və ya əqrəbaları icabına baxılması üçün hərbiyyə nəzarətinə verməməlidir.

Bu və yaxud o səbəbdən dolayı əsgərlikdən azad olmaq istəyənlər, hərbiyyə nəzarətilə əsgərlikdən azad olunmaq barəsində verilən şüküelərə baxaraq yeni qərar çıxarmaq səlahiyyəti verilmədiyini bilməlidirlər. Bundan öylə ərizələri nəzarət səhvə göndərilmiş əvraqlar sırasında öz tərəfindən Əxzi-əsgər dairələrinə göndərməyə məcbur olurlar və məzkur səbəbdən dolayı mövqə briqadası komandanlığı adresi fazla əvraqla doldurulduğundan başqa Əxzi-əsgər qanuni mucibi məzkur müdriyyətlərin qətnaməsi Əxzi-əsgər qanunu mucibi şikayət etmək üçün konulmuş dörd həftə müddətini də ötə də bilər.

Miralay Filomonov
"Azərbaycan" qəzeti
9 temmuz 1919-cu il № 220.

Cümhuriyyət ordusu əsgərinin xatirəsi

1919-cu ildə, təbiətin canlandığı bir bahar günüydü. Milli Azərbaycan Ordusunun 3-cü piyada alayında Gəncədə əsgərliyimi çəkirdim. "Bir gün, Hazır ol!" əmri verildi. Bu səs, yüz ildən bəri İstiqlala susamış bir millətin bütün iradəsini dünyaya çatdırmaq üçün səslənirdi.

Hazırlığımız tamamlandı. Birinci və ikinci tabur yürüşə başladı.

İstiladan sonra ruslar tərəfindən Tiflisdə şəhid edilən birinci taburun komandiri B.Kəsəmənli bəyaz bir at üzərində öndə gedir və onun ardınca sevinc içində Gəncə küçələrindən keçərək irəliləyirdik. Bu gediş Bakıda keçiriləcək əsgəri mərasimə qatılmaq üçün idi. Yol boyunca toplanan xalq sevinc gözyaşları içində bizi qarşılayırdı. Sevincimiz hədsizdi.

Qatar salonlarına yerləşdik. Əsgərlərin mahnı səsi, qatarın gurultusunu batırırdı. Hacıqabul stansiyasına yaxınlaşdıq. Bura bir qələbəlik halında idi. Kəndlilər satmaq üçün gətirdikləri ərzaqları pulsuz bizə verirdilər.

Nəhayət, Bakıya çatdıq. Mərasim geniş bir meydanda keçiriləcəkdi. Dövlət başçısı şərəf tribunasına çıxdı. Böyük və həyəcanlı bir rəsmi keçid yapıldı. Hərbi nazirimiz Səməd Paşa (general Səməd bəy Mehmandarov nəzərdə tutulur) rəsmi keçid qəbul edərək əsgərləri hərərətlə salamladı. Böyük milli öndər Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, ordumuza vəciz bir xitabda bulundu.

Mərasim bitdikdən sonra Xəzər sahili boyunca, Vilayət Parkının önündən Salayan qışlasına yönəldik. Bu əsnada yaşlı bir vətəndaş dəsmalla sevinc göz yaşlarını silərkən, bizlərə xitabən belə deyirdi:

"Övdlarım, Allah sizləri bağışlasın, qınlıclarınız kəsərli olsun!.."

Bu sırada ordumuz iri addımlarla bu beytləri söyləyirdilər:

Bayraqım yüksəldi səmaya qarşı,
Yenidən çalındı İstiqlal marşı.
Azəri qardaşlar həp əhd edəlim,
Bu yurdu yaşatmağa cəhd edəlim.

Azəri övladı eyləmiş əmin,
Çeynətməz düşməyə şanlı vətənin.
Azəri qardaşlar həp əhd edəlim,
Bu yurdu yaşatmağa cəhd edəlim.

Komandanımız Kəsəmənliyə bir az irəlində, vətəndaşlardan əsmər birisi, pağını əlinə alaraq, səsi yetdiyi qədər:

"Azərbaycanım, sənə göz dikənlərin gözü çıxsın! Yaşasın milli istiqlalımız!"

Azərbaycan Ordusunun əsgər və zabidləri

Yaşasın millət və vətənimiz! Qahrolsun alçaq düşmən!"

Bu şəxsin həyəcanlı halını hələ də unuda bilmirəm.

Yolun hər iki tərəfində çoxlu qadın və uşaqlar toplanmışdı. İrəliyə zorla irəli-ləyirdik. Bir ara ətrafımızdakı qadınlara:

"Bacılar, bir az geri çəkilin keçək", dedim.

Onlardan biri nə desə yaxşıdır?

"Səsinə kəs, buradan keçənlər rus "saldatları" deyil ki, qorxub evimizə gedək, bunlar öz balalarımızdır".

O gecəni Salyan qışlasında keçirdik. Arada belə bir söz gəzirdi: Bakıdakı ingi-lis qüvvələri komandanı general Tomson, Səməd Paşaya və Hacı Zeynalabdin Tağiyevə rəsmi keçid əsnasında deyib ki: "Belə bir ordunu harda və nə vaxt yetiş-dirdiniz, heyran qalırım..."

Bəli, qısa bir zamanda çox böyük işlər görüldü. Millətimiz hürriyyət və istiq-lalına susamış, sadəcə bir Dəmirçinin işarəsini gözləyirdi.

Bu gün də düşmən bunu bilsin ki, Azərbaycan xalqı dünyada var, minlərlə Mə-həmməd Əminlər yetişdirərək döyüş cəbhəsinə yollayacaqdır və istiqlalımız tək-rar əldə edilənə qədər mücadilə durmadan davam edəcək.

Yaşasın Azərbaycan istiqlalı!

Var olsun qırx illik şanlı mücadiləmiz!

Əli Volkan

"Azərbaycan"

1958-ci il № 2. 3 (74-75)

Azərbaycan tələbələri 28 may milli istiqlal yolunda

1917-ci il nəhəng Rusiya imperator-luğunun son nəfəsi və imperiyada anar-xiya dövrünün müjdəçisidir. Çünki hə-min ildə dünyanın ən müstəbid rus çarı II Nikolay taxtından endirildi və özə-məti ilə sağa-sola saldıran Rusiya İm-periyası çökdü. Köhnə taxt-tacı təmsil edən və "Vremennoye Pravitelstvo" adını daşıyan müvəqqəti rus idarəsi da-ğılmağa doğru gedən imperiyanın müx-təlif millətləri üzərində öz hakimiyyə-tini qurmağa çalışdı. Fəqət yeni höku-məti ciddiylə alan, ona yardım edən yox idi. Çünki yeni hökumətin yanında da-ha başqa bir hökumət - "Sovdeplər" adını daşıyan, rus inqilabının anarxiya-sını dərinləşdirən bir hökumət də möv-cud idi. "Sovdeplər" cəbhədə ordunu başlı-başına buraxıb qaçan, ruh düşkün-lüyü yaşayan əsgərlərdən təşkil olun-muşdu. Hər iki hökumət öz ömrlərini

tətbiq etməyə cəhd göstərirdi. Belə bir vəziyyətdə əhali bir-birinə zidd olan ömrlər qarışısında nə edəcəklərini bilmir, çaşqınlığa düşürdülər. Artıq heç kim bir-birinə qulaq asmırdı. Qarışıq vəziyyətdən istifadə edən bolşeviklər fəaliyyə-tə keçərək Rusiyanın böyük şəhərlərində özlərinə yer edirdilər. Beləcə anarxi-ya dərinləşirdi. Rus əsgərlər gündüz vaxtı içki dükanlarını yağmalayıb, bütün günü küçələrdə sərxoş dolaşır və bolşevik casusların təbliğini günahsız zabitlə-ri gördükləri yerdə linç etməklə ifa edirdilər.

Yavaş-yavaş Qafqaz üzərində də qara buludlar görünməyə başladı. Hər gün evdən qorxulu məktublar gəlirdi. Türkiyə cəbhəsinə qoyub qaçan rus və ermə-ni əsgərləri Azərbaycana doluşaraq buraları ələ keçirməyə çalışırdılar. Onlar bunun üçün çoxlu hazırlıq da görmüşdülər. Rus və erməni əsgərlər Türkiyədən aldıkları zərbələrin intiqamını silahsız Azərbaycan türklərindən almağı düşü-nürdülər. Bu vəziyyət qarşısında milli düşüncəli Azəri tələbələri də Darülfü-

28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri

Seitli Mir Aziz

[BİR HATIRA]

1917 yılı kocaman Rus İmparatorluğunun son nefəsi ve Rusya anarşisinin müjdecisidir. Bu yıl, dünyanın en müstəbid imperatoru rus Çarı ikinci Nikola tahtından indirilmiş ve azameti ilə sağa sola saldıran Rusya İmparatorluğu da çökmüştür. Eski tahtı temsil edən və -Vremennoye Pravitelstvo" adını taşıyan -muvakkati Rus idarəsi dağılmağa azmeden İmparatorluğunun bin bir çeşit millətləri üzərində kendi hakimi-yetini kurmaya çalışıyordu, fakat ne aldran ve ne de yardım eden vardı. Çünkü bu yeni hükümet yanında diğer bir gayri resmi hükümet daha vardıki, bu da «Sovdeplər» [1] adını alan ve rus inkilabının anarşisini derinleştiren, şayanı dikkat bir acuzedir. İşbu Savdepləri bəp cephe-leri baş başına bırakıp, demoralize olmuş rus saldatları teşkil etmekte olup bulundukları yerlerde emirlerini yürütməyə uğraşıyorlardı. Oduki əhali, çok vakit iki, birbirinə zıt emirlər kazısında, ne yapacağını bilmeyerek, şaşırıp kalmıştı. Artık, kimse kimseyi dinlemiyordu. Vaziyet-ten istifade eden Bolşevikler de faalivete geçerek Rusya'nın bazı bü-yük şehirlerinde yerleşiyorlardı. Boyunca anarşi yol alıp gitmekte devam ediyordu. Rus saldatları gündüzün içki mağazalarını dağıtarak sokaklarda serboş dolaşmakta ve bolşevik ajanlarının təbliğini, günahsız zabitleri gördükleri yerde linç etməklə ifa ediyordular.

Yavaş yavaş Kafkasya üzərində də qara bulutlar gətirməyə başladı. Gündüz evdən evdən korkulu məktublar gəlməkte idi. Türkiyə cephe-sini bırakıp kaçan rus və erməni saldatları zəgin Azərbaycana dolmaya və buraları əllərinə keçirməyə çalışıyorlardı. Birçok hazırlik yapan da bun-lar idi. Türkiyədən yedikləri darbelərin intiqamını silahsız Azeri Türklərindən almağı düşünüyordular. Bu vaziyet karşısında, milli düşüncəli Azeri talebeleri de, Darülfünunlarını bırakarak Rusya'nın bir tarafın-da ana yurtlarına koşuyorlardı. Herkes kitapları ilə beraber bavaluna-riker işker tüfenk yerleştirmiş. Çünkü bunlar artık bu deia milləte əlimleri ilə değıl canları ilə lüzum olduklarını anlamışlardı. Bakı'da der-

[1] Kosalınlığı bir tabir olup «çeci» və «askerler mənəşsiler heyeti» demektir.

nunlarını buraxaraq Rusiyanın hər tərəfindən öz doğma yurdlarına döndürdülər. Hər kəs kitabları ilə bərabər çantalarına bir-iki tüfəng də qoyurdu. Çünki həmin tələbələr bu dəfə millətə öz elmləri ilə deyil, canları ilə lazım olduqlarını bilirdilər.

Bakıda dərhal "Qafqaz müsəlman tələbələri komitəsi" toplandı və vaxt itirmədən fəaliyyətə başladı. Vəziyyət o qədər qorxulu idi ki, qətiyyətlə gecikmək, dayanmaq olmazdı. İlk toplantının qərarı ilə hər tələbə öz şəhərinə gedərək orada çalışmalı idi. O zaman qarşımızda həll edilməsi gərəkən üç mühüm məsələ var idi: - Qafqaz müsəlmanlarının qurultayını toplamaq, Nargin adasındakı Türkiyə əsirlərini qaçırmaq və əsgəri nizam görməmiş Azərbaycan türklərindən könüllü əsgər toplamaq.

Bunların ən bəsitisi qurultayı toplamaq idi. Qafqazın hər tərəfindən gələn nümayəndələr "İsmailiyə" binasının böyük salonunu doldurdular. Dostlarımla fikrini bəyan etmək üçün mənim növbəm çatdıqda kürsüyə çıxdım və ürək ağrısı ilə rus dilində söz söyləməyimə icazə vermələrini rica etdim. Ancaq "Olmaq, olmaz! Bildiyin qədər türkcə danış" deyərək hər tərəfdən hayqırtılar eşitdim.

Bu hal məni çox sevindirdi və mənə ürək verdi. Nə isə fikrimi anladı bildim. Sözümlü bitirərək kürsüdən endiyim zaman rəhmətlik Nəsim bəy (Yusifbəyli - red) yaxınlaşdı və əlimi sıxaraq, bizimlə eyni fikirdə olduğunu söylədi. Həmçinin, birlikdə çalışmağımızı təklif etdi. Bundan sonra "Ədəmi Mərkəziyyət Mü-

Azərbaycan ordusunun hərbi keçidi

savat" firqəsində çalışmağa başladıq. Qurultayda ən sevincli və unudulmaz bir hərəkət Şeyxülislam ilə Müftünün çıxışı oldu. Hər ikisi kürsüyə çıxaraq nitq söylədi və ikisi də keçmişdən bu yana türk millətinə minlərcə bələlər gətirən məzhəbiçiliyin nə qədər zərərli olduğunu anladılar. Sonda isə qucaqlaşib öpüşdülər. Bu gündən etibarən aramızda məzhəb problemi qalmadığını titrək səslə elan etdilər. O sevinc gurultusunu, o sevinc göz yaşlarını görmək lazım idi ki, millətimizin fanatizmdən nə qədər uzaq olduğu anlaşılınsın.

Dəqiqələrcə alqışlar bitmədi. Bundan sonra həqiqətən də bir Azəriyə "sün-nisənmi?", "şiyəsənmi?" deyərək sual etmək böyük bir həqarət və tərbiyəsizlik sayılırdı. Keçmişdən bu yana ruslar Azəri Türklər arasında bilərəkdən məzhəb ayrısı-seçkililiyini dərinləşdirməyə çalışıblar. Çoxlu maliyyə sərf edərək iki tərəfin də mollalarını, gah buna, gah ona dəstək verməklə aralarına nifaq salıblar. Dövlət tərəfindən şiyələrə və sünnilərə məxsus ayrı-ayrı ruhani idarələri belə qurulub. Hətta rus liseylərində təhsil alan tələbələr arasında belə bu qayəni tətbiq ediblər. Yaxşı xatırlayıram ki, təhsil gördüyüm Tiflis şəhərində, 1912-13-cü illərdə müdiriyyət eyni siyasəti yürütmək niyyəti ilə bizə iki molla göndərmişdi. Onlardan biri sünnilərə, digəri isə şiyələrə dini dərslər verəcəkdi. Bu hal hamızı düşündürürdü. Necə olur ki, dili, dini bir olan millətin təmsilçiləri bir-iki uydurma sözlə bir-birindən ayrı düşsünlər? Mərhum atamın söyləri nəticəsində liseyin içində qurulan kiçik bir məscidə toplandıq. 80 nəfər tələbə idik. Məsələni müdiriyyətə hiss etdirmədən ikiye bölünməyəcəyimizə qərar verdik. Mollaların biri türkcə, digəri isə dini dərslər verəcəkdi. Bu qısa və çox mühüm qərarımızı mollalara və müdiriyyətə bildirdik. Nəhayət ısrarımızla biz istəyimizə nail olduq.

Qurultay bizim ikinci məsələnin də həllinə mane olmadı. Türkiyə əsirlərinə yardım edən gizli cəmiyyət sırf tələbələrin deyildi. Biz orada sadəcə üç-beş nəfər idik. Yüksək ailə qadınlarının da bizə bir çox

Azərbaycan ordusunun ilk əsgərlərindən bir qrupu

mənfəətləri dəyirdi. Onlar yeməklə barəbər əsirlərə bəzi silah və elektrik cib lampaları daşıyırdılar.

Gecə yarısı, adanın yaxınlarında pusquda duran təşkilatımızın qayıqları, lam-pa işarətləri üzərinə adaya yaxınlaşaraq səssizcə bir neçə əsiri xilas etdi. Bir gündə 16 zabit qaçırıldı. Zığ burnunda bağlı olan qayığı gecə dalğalar qoparıb dənizə sürükləmişdi. Gündüz vaxtı rus zabitlər bu qayığı dənizdə çevrilmiş tapdılar. Həmin gün rus qəzetləri sevincli bir xəbər verirdi: "Bu gecə Nargin adasından qaçmaq istəyənlər 16 türk zabiti fırtınaya rast gələrək dənizdə boğulublar. Onların qayığı adanın yaxınlarında çevrilmiş vəziyyətdə aşkarlanıb". Halbuki qaçırılan zabitlər "Cəmiyyəti Xeyriyyə" adlanan "İsmailiyyə"də istirahət edirdilər. Deməli, qaçanların izini Xəzər dənizi "udmuşdu". Ən böyük dərdimiz isə silahsızlıq və əsgərsizlik idi. Halbuki gündən-günə yurdumuzu təhlükə sarmaqda idi.

Azərbaycan ordusunun ilk əsgərləri

Cəbhədən çəkilən və türklük əleyhinə təhrik edilən ağılsız rus əsgərləri keçdikləri dəmiryolu boyunca türk köylərinə atəş açaraq əhalini öldürür, soyğunçuluq edirdilər. Hər tərəfdən bu səbəblə böyük hazırlıqlar başlamışdı. Hər kəs

olan qalan varidatını silah-sursata verərək el birliyi ilə bu işə girişmişdi.

Hacı Zeynəlabidin kimi zənginlərdən para toplanıldı və "İslamiyyə" binasının bir küncündə sakit səs-küysüz əsgər qeydiyyatına başlanıldı.

İlk həftədə 50-60 könüllü yazıldı. Onların arasında dostlara örnək olmaq üçün mən də var idim.

Təşkilatın başında atlı minbaşı İsgəndərbəyli dururdu. Könüllülərimizin içərisində xeyli dağstanlı qardaşlarımız da var idi. Bakının Çəmbəkənd məhəlləsində bir məktəbin binasında təcili ordu qərargahı yaradıldı və dərhal hərbi təlimlərə başlanıldı. Ancaq silahsız idik. Qərargahımız olduqdan sonra 20-30 əsgər də qeydiyyata alındı. Onların arasında milyonçu Hacı Zeynəlabidin oğlu Məhəməd də var idi. Bu gənc tələbə millət yolunda canını fəda etmək üçün qarşımızda and içdi və o gündən səmimi dostumuz oldu. Əsgər toplamaq çətin iş deyildi. Çünki könüllü orduya yazılaraq millətə xidmət göstərmək arzusunda olanlar çox idi. Lakin silah və eyni zamanda zabit yoxluğu böyük nöqsanlarımızdan idi. Zabit məsələsini həll etmək üçün miralay Tabasaranlının idarəsi altında Çəmbəkənddə bir hərbi məktəb quruldu və tələbə dostlarımızın bir çoxu oraya yazıldı. Girişdiyimiz bu ciddi hazırlıqlar Bakıda mövcud olan "Sovdeplər" in heç də xoşuna gəlmirdi. Eyni zamanda ermənilərin də rus əsgərləri arasında bizə qarşı etdikləri şiddətli təbliğat zətin gərgin olan əlaqələrimizi bir qədər də gərginləşdirirdi. Nəhayət göz önündən çəkilməyə qərar verdik. Bizə ən uyğun yer Lənkəran şəhərini tapdıq. Və bir gün axşama doğru Lənkərana 80 nəfərlik nizami dəstə ilə daxil olduq. İlk dəfə olaraq Lənkəran əhalisi sevinclə, göz yaşları ilə milli əsgərlərini salamlayırdılar.

Özümüzü qüvvətli, daha doğrusu silahlı göstərmək üçün 12-13 silahlı nəfəri ön sıralara qoymuşduq. Minlərcə əhalinin ətrafımızda toplanması, gurultulu türk əsgəri mahnısı, nizamla yürüyüş, zabitlərin salam verən parlaq qılıncları əhalinin ardı-arası kəsilməyən alqışları həqiqi rəsmi keçidi xatırladırdı.

Silahsız olduğumuzu kimsə anlamadı. Lakin vaxt itirmədən silahlanmamız lazım idi. Bu işə Lənkəranın iki qərargahında olan yüzlərlə silahlı rus əsgərlərinin ölümlə silahları almaqla mümkün idi.

Bax, bu, bizim ən vacib və ən yaxın məqsədimiz idi. Eşitdiyimizə görə, bu qərargahlarda tüfəng və mitralyoz çox idi. Bu işə çox mühüm idi, zira Bakıdan silah toplamaq ümidini artıq kəsmişdik. Ermənilər bizdən daha əvvəl stansiyanı əllərinə keçirərək buradan keçən rus əsgərlərini qarşılayaraq, onların silahlarını satın almışdılar. Təəssüflər ki, o zaman ermənilərdə olan qüvvətli milli təşkilat bizdə hələlik yox idi.

Çox az bir zamanda məqsədimizə nail olduq. Lənkəranın qaranlıq, yağmurlu, çamurlu gecələrinin birində, əvvəldən öyrəndiyimiz yollarla səssizcə hücum

edildi. Bir damcı qan tökmədən, rusları ələ keçirdik. Təslim olan rus əsgərlərinə heç bir şey edilmədi, yalnız silahları alındı və buraxıldı. Qərargahlarla birlikdə əlimizə 200-dən artıq tüfəng, saysız-hesabsız fişəng, 11 metralyoz, yük arabaları, bir neçə əsgəri mətbəx, 40 yük atı keçdi. Artıq durmadan silahlara görə əsgər almağa başladıq. Sayımız az müddətdə 200-ə çatdı. Atlı, mitralyozcu qisimlər ayrıldı. Topçu zabitimiz olsa da, topumuz yox idi. Onu da gözləmədiyimiz bir anda Tanrı bizə yetirdi. Bir gün adamlarımız sevincli bir xəbər gətirdilər. Astarə limanında ruslar sərhəddən yığışdırdıqları topları vapura yükləyərək Bakı Sovdeplərinə göndərmək niyyətində idilər. Dərhal "ərkanı hərbiyyəimiz" toplanaraq topların ələ keçirilməsinə qərar verdik. Bu qərarın icrasını topçu yüzbaşı, mərhum Kaçmarjevski boynuna götürdü və 10 nəfər seçmə əsgərlə Astaraya yollandı. Dan yeri ağaranda Astaraya çatdı. Vapur yol almağa hazırlanırdı. Dərhal tərtibat quraraq vapuru əlinə keçirdi. Kaçmarjevskinin əmri üzərinə vapur Lənkərana yola düşdü. Kaçmarjevski əsgərlərinin bir qismi ilə Lənkərana xəbər göndərərək, digər qisimlə vapurda qaldı. Əlindəki bombası ilə ruslara: "Vapurun yolunun dəyişdiyini anlarsam son bombayı top mərmilərinin içinə atacam, canına qiyməyə istəyən varsa" deyərək and içdi. Bu dəfə topçu qismi də xilas oldu.

Təşkilatımız ad qazandıqdan sonra sıralarımıza bir qisim dəliqanlı gənclər qoşulmağa başladı. Bakı milyonçularının oğulları quru yerdə, başları altında atının yəhəri, paltosuna bürünüb yatdıqları halda yeni gələn gənclər ipək yorğana gəldilər. Onların sıx geyimləri ilə inqilab dövrünü yaşayan Bakıya tez-tez gedib-gəlmələri, düşmənin gözüne görünmələri hər iki tərəfdə mənfi təsirlərə səbəb olurdu. Odur ki, zavallı əsgərimiz Məhəmmədin vaxtsız ölümü fəlakətimizin başlanğıcı oldu. O zaman ərkanımız tərəfindən bəzi əsgəri məsələləri həll etmək üçün Bakıya getmişdim. Dostumuzun faciəli ölümü üzərinə dəfndə iştirak etmək üçün Bakıda qalmağım lazım idi. Cənazə mərasimində zabitlərimizdən mülahim Əsədullazadə ilə 18 əsgər iştirak edirdik. Bu qədər az heyət belə ruslar arasında ciddi həyəcan və qorxu oyandırmağa kifayət etmişdi. Onlar kinlərindən dəli olurdular və deyirdilər ki, az zamanda "bu vəhşilərdən belə bir nizami ordu necə qurulub?". Bu vəziyyət təpədən-dırnağa silahlanmış rusları və yarı bolşevik səltənətini bərk düşüncəyə salmışdı. Lakin qara buludlar Vətənimizin üzərinə almaqda idi. Hamımıza bəlli olan qara mart günləri gəldi. Silahsız bir neçə hərbiçiyə, zabit və 18 əsgərə qarşı hər bəz görmüş, son sistem düşməni alayları hərəkətə keçdilər.

İstehkamları ilk gecədən buraxıb gedənlər yenə də bəhs etdiyim sıx geyimli gənclər oldular. Nizam görməmiş əhalidə daha çox cəsarət və təhəmmül olduğu o qanlı günlərdə anlaşıldı. Eyni zamanda Azərbaycanın Muğan çölündə qara

yara olan rus kəndləri də rus ordusu ilə birləşərək Lənkəranda əsgərlərimizə hücumə keçdilər. Gəncə tərəfdən yardıma gələn qaraşlarımız vaxtına yetişə bilməmişdilər. Artıq ələrimiz kəsilmişdi. Axşama qədər davam edən qeyri-bərabər qanlı hərbdən sonra qəhrəman əsgərlərimiz İran sərhədlərini keçmək məcburiyyətində qaldılar və minbir bələlardan sonra dağınıq halda İranın Gilan vilayətinə yetişdilər.

Yoxsulluğa baxmayaraq, burada da tutduğumuz yoldan çəkinmədik. Gilan qəhrəmanı Mirzə Küçük xan ilə birlikdə Rəşət Ənzəli yolu ilə Bakıya gedən rus bolşevik ordularına yardıma gedən qüvvələrin önünü kəsməyə çalışdıq.

Azərbaycan istiqlalı uğrunda çalışmanın qanlı səhnəsinin birinci pərdəsi Lənkəran hadisələri ilə qapandı.

Bundan sonra fəaliyyət Gəncə və Gilan tərəfinə keçdi və bir neçə aydan sonra Azərbaycanın istiqlal yıldızı burada - Gəncədə doğdu. Unutmayaq ki, bu istiqlalın təməlini iki qardaşın müqəddəs qanı boyadı. Azərbaycan bayrağının ortasındakı al rəng də məhz bunu əks etdirir. Uzun illər çəkdiyimiz bələların sonu yaxınlaşır, ancaq bilinməlidir ki, qurtuluş göydən düşəcək bir şey deyil və sözlə qazanılmaz.

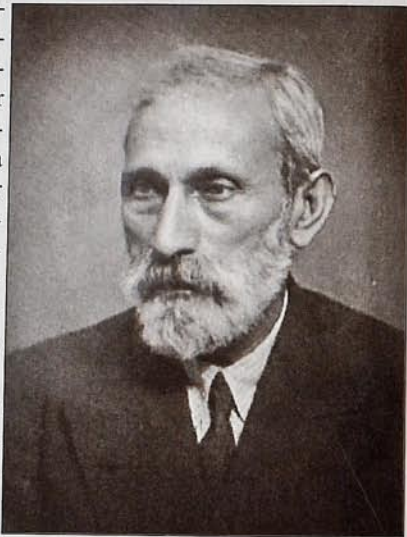
Əli bəy Hüseynzadənin 1918-ci il azadlıq savaşı xatirəsi

"Yaralı Azərbaycan əsgəri ilə türk mehmetçiyi yan-yana yatır"

Azərbaycanda düşüdüklərim

Hilali-Əhməriyyənin bayrağı bizimkinin eyni olan fəqət al rəngli milli bayrağında bəyaz hilal qarşısında beş şüalı yerinə səkkiz şüalı bir yıldız bulunan bir məmləkətdən, Qafqasiya Azərbaycanından, Azərbaycan Cümhuriyyətindən, daha doğrusu, Qafqasiya Türk dövlətindən bir az bəhs etmək istəyirəm. Daha iki həftə olmadı ki, bu gənc dövlətin müvəqqəti paytaxtı olan Gəncə şəhərini tərk etdim. Müvəqqəti paytaxt diyorum, çünki Azərbaycanın təbii paytaxtı petrol mənbəyi olan Bakıdır.

Tiflissiz Gürcüstan nə isə, Bakısız da Azərbaycan odur. Bakını Azərbaycana çox görənlər kim olursa-olsun, Azərbaycan xalqının ən mənfur düşmənidir!.. Gəncəyə gəlincə bu şəhər ancaq mərkəzi bir mövqedə olmaqla haizə-əhəmiyyət olur. İləridə Azərbaycanın məarif mərkəzi ola bilər. Gəncənin qırmızı kərpicdən ən gözəl binası olan bələdiyyə idarəsi də böylədir. Mühitin yaxşı zəmini üzərində süvaqsız qırmızı bir bina!.. Amma nə rıqqətavar mənzərədir o binanın mərkəz qarısı üstündəki eyvanda hər axşam təmiz bəyaz paltarlar geyinmiş yirmi-otuz yaralı Osmanlı və Azərbaycanlı türk nəfəri oturaraq hava alıyır. Küçədən gəlib keçən əhaliyi seyr ediyir. Qarşıdakı baxçada çalınan Osmanlı əsəgri musiqisini dinliyərlər.. Və başları üzərində binanın ən uca bir nöqtəsində böyük möhtəşəm bir Hilali-Əhmər bayrağı dalğalanır!.. Rıqqətli bir mənzərə diyorum, çünki Hilali-Əhmər xəstəxanasinə çevrilmiş bu bələdiyyə binasından Osmanlı türk nəfəri ilə Azərbaycanlı türk əskəri yaralı olaraq yan-yana yatıyordular, bir-biriləriylə dərdləşiyor,

*Əli bəy Hüseynzadə
(1864-1940)*

qonuşuyor və cüzi şivə ixtilaflarına baxmayaraq, bir-birini mükəmmələn anlıyordular... Əvət anlıyordular, çünki Azərbaycan avam xalqı ilə Anadolu köylüsünün dili lap bir-birinin eynidir! Bir-birini anlamayanlarasə rus məktəblərində yetişib lisanları ruslaşmış olan Azərbaycan oxumuşları isə İstanbulun seçilmişlər ailəsinə məxsus istilahlər işlədən şəxslərdir.

Tarixin bəzi təbii cərəyanları olur ki, onları heç bir qüvvət durduramaz, fərd nə qədər alim olursa-olsun şaşırar, yanılar, yanlış yollara sapa bilir. Fəqət tarix əsla şaşırmaz və olacaq öz təbiətiylə olur!

Anadolu türkünün Azərbaycan türkünə qovuşması da bu qəbil hadisətdandır.

Çahan müharibəsinin doğurduğu bütün çətinliklərə baxmayaraq, iki türk qardaş birləşir. Və bundan hər iki tərəf üçün də böyük fayda vardır. Çünki Azərbaycan və Anadolu bir-birini tamamlayırlar. Anadolu türkü coğrafi mövqeyi, tarixinin zərurəti üzündən dünyanın ən dəyərli əsgəri oldu. Fəqət, eyni zamanda da çarəsiz ticarətini, sənaye və iqtisadiyyatını başlı-başına buraxdı. Digər tərəfdən Azərbaycanlı türkü hədd-zatında əsgəri və cəngavər bir qövmlə rus istilasından sorna rus hökumətinə əsgər verməkdən imtina etdiyindən, zaman keçdikcə döyüş qabiliyyətini itirmiş, yaxşı tacir və iqtisadiyyatçı olmuşdur. Onun sərvət qazanmaq xüsusunda kəsb etdiyi keyfiyyətlər heyrətamizdir. Halbuki, silahlı qüvvəyə malik olmayan bir millət istiqlalını qoruya bilmədiyi kibi, eləcə də ticarətsiz, sənayesiz və iqtisadiyyatsız da yaşaya bilməz. Bu səbəbdəndir ki, Azərbaycana qovuşmaq-la hər iki türk bir-birinə qarışacağından türk milləti müasirləşmiş olacaqdır.

Bu gün Anadolu öz hərbi üstünlük və xüsusiyyətləri sayəsində Azərbaycanı ən mənfur bir əsarətdən xilas edir və bu müqəddəs ölkədə qanını axıdır. Lakin sabah da Azərbaycan öz iqtisadi mənbələri və tərəqqi etmiş ticarəti sayəsində Anadolu-nu iqtisadi səfalətdən xilas edə bilər.

Bu gün bütün dünyanı sarsıtmaqda olan və bir-birilə çarpışaraq ortığı hərc-mərc eyləyən üç mühüm cərəyanın, yəni imperializm, nasyonalizm və sosializm cərəyanlarının ən faciəli fəaliyyət sahəsi Qafqasiya və xüsusilə Azərbaycan oldu. Orası bir cəhənnəmə döndü. Oradakı türk qardaşlarımız bütün bu müxtəlif yaxıcı, yıxıcı, əzici cərəyanların altında sərsəmlədi, nə edəcəğini bilmədi, mühakiməsini qeyb etdi. Osmanlı türkü imdadına yetişməsə idi məhv olub gedəcəkdə. Fəqət, onun məhv olması ilə Andolu öz-özünü də qurtarır. Buna şübhə etməyiniz! Deyirlər ki, dağ-dağa qovuşmaz isə insan-insana qovuşur! Keyr, tarixin elə anları vardır ki, dağ da dağa qovuşur, bu gün Ərciyəs dağı Qaf dağına qovuşur və qovuş-duqca yüksəlir!..

*"Hilali-Əhmər" qəzeti,
24 iyul 1918-ci il.*

Azərbaycan istiqlalına doğru

"Çanaqqala ruhu nasıl doğdu və ya Azərbaycan savaşı 1917-1918-ci illər" kitabı 1972-ci ildə İstanbulda nəşr olunub. Kitabın müəllifi Mucib Kemalyeri 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycana gəlib, istiqlal savaşına qatılıb. Bakının qurtuluşunda, Qarabağın erməni hərbi birləşmələrindən azad olunmasında əsgərlərimizlə birgə çiyin-çiyinə mübarizə aparıb, xoş xatirələrlə ölkəsinə geri dönüb. Şanlı Azərbaycan əsgəri ilə bir səngərdə mübarizə aparan M.Kemalyeri savaş günlərini xoş xatirələrlə qələmə alıb. Aktuallığını nəzərə alıb memuarın bir hissəsini kitaba daxil edirik.

***

Daşnak quldurlarının İrəvan və Azərbaycan türklərini öldürməyə başladıkları xəbəri ordunun içərisinə yayılırdı. Türklərə qarşı ermənilərin törətdikləri qətlialmlar hərbi heyətdə şiddətli mənfi reaksiyalar yaradırdı. Olduğumuz yerlərdən uzaqlarda olan İrəvan bölgəsindəki türk kəndlərinin Andranik quldurları tərəfindən yağmalanması, əhəlinin qılıncdan keçirilməsi bizdə üzüntü yaradırdı.

1918-ci ilin martın 3-də tarixi Brest-Litovski sazişi imzalandı. Bolşeviklərin nümayəndə heyətinin rəhbəri Trotskinin də imzaladığı bu sazişə görə Batum, Ərdahan, Qars əraziləri Türkiyəyə qaytarılırdı. Əldə olunan razılığı əsas götürərək 3-cü ordu dərhal hərəkətə keçərək tarixi haqsızlığı aradan qaldırırdı. Tarixi hərbi yürüş əmrinə uy-

Mucib Kemalyeri 1918-də çəkilmiş fotoqrafı.

ğun olaraq yenə yola çıxdıq. Fəqət, Sarıqamış önlərində general Nazarbəyovun komandanlığı altında olan nizamli erməni birlikləri, "Qafqaz erməniləri" adlı hərbi dəstələr müqavimət göstərdiklərindən şiddətli müharibə yenidən təkrarlandı. Bu dəfə alayımıza müstəqil şəkildə verilən hərbi tapşırıq belə idi:

- Nərimandan dərhal hərəkət etməklə Oltu alınmalıdır. Bardiz kəndindən və Allahüəkbər dağlarından aşaraq Sarıqamışın arxasına keçməklə düşmənin Qarsa çəkilmələrinə mane olunmalıdır.

Beləliklə, Oltu müharibəsiz alındı. Sabahın erkən saatlarında peşəkarcasına yerinə yetirilən hücumla Bardizə daxil olduq. Buranı müdafiə etmək istəyən 300-ə qədər erməni süvarisi bir o qədər də tələfata uğramayaraq geri çəkildi və atlarını qoyaraq qaçdı.

Allahüəkbər dağının keçidlərini müdafiə edən erməni süvari və piyadalarını qar təpələrində məğlub edən alayımız ertəsi günü sıx meşələrin içindən keçərək Sarıqamış - Qars yoluna çıxdı. Bu yolun üzərində 1-ci Qafqaz Korpusuna birləşdik və biz burada korpus komandanı Kazım Qarabəkir paşanı görüncə çox həyacanlandıq. Diqqətlə və cəsarətlə hədəfinə doğru irəliləyən ordu 1918-ci ilin aprelin 25-də Qars qalasına yürüş etdi və qala alındı. Bu savaşda alayımız ön cərgələrdə əmirləri yerinə yetirirdi. Nəhayət, bir həftə sonra Osmanlı ordusu Arpaçaya çatdı. Digər tərəfdən Qaradəniz bölgəsində irəliləyən hərbi birləşmələrimiz gürcü ordusunun müdafiə etdiyi Batuma ardıcıl hücumlar edərək qələbə qazandı. Brest-Litovski sazişini tanımayan erməni və gürcü hökumətləri geri çəkildilər və sazişə əməl etməli oldular.

MUCİB KEMALYERİ

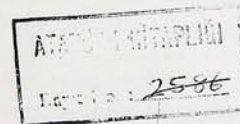
ÇANAKKALE RUHU NASIL DOĞDU

VE

AZERBEYCAN SAVAŞI

(1917 - 1918)

Kemal Salih Səid
Bağışı №: 3060

BAHA MATBAASI
İSTANBUL - 1972

Artıq bir az da olsun dincələcəyimizi düşünürdük. Bu hadisələrdən daha on gün keçmədi ki, daşnak quldurlarının İrəvan və Azərbaycan türklərini öldürməyə başladıkları xəbəri ordunun içərisinə yayıldı. Türklərə qarşı ermənilərin törədikləri qətlialmlar hərbi heyətdə şiddətli mənfi reaksiyalar yaratdı. Olduğumuz yerlərdən uzaqlarda olan İrəvan bölgəsindəki türk kəndlərinin Andranik quldurları tərəfindən yağmalanması, əhalinin qılıncdan keçirilməsi üzüntü yaradırdı. Alman və Avstriya cəbhələrindən döən erməni əsgərlərinin də daşnak və bolşeviklərin təsiriylə Bakı və ətraf bölgələrdəki məsum türkləri öldürdükləri və Azərbaycanda qətlialmları davam etdirdikləri xəbərinin ardı-arası kəsilirdi.

Ordumuz bu cəbhə xəttində yerləşdiyi günlərdə hələ yenicə təşəkkül etmiş Azərbaycan Cumhuriyyətinin ən ağır şərtlər altında milli mücadiləyə başladığını, həm də yardım üçün rəsmi nümayəndə heyətini Batum və İstambula göndərdiklərini komandirlərimiz bizə söyləyirdi.

Beləcə Yaqub Şövqi paşa komandanlığında hərbi əməliyyatlar davam etdirildi və bir həmlə ilə Arpaçay keçirildi, ağır müharibələrdən sonra Gümrü azad edildi. Tiflis- Culfa dəmir yolu da nəzarətə götürüldü. Gümrüyə hücum əməliyyatı zamanı isə alayımız Çələbi kəndində ehtiyatda saxlandı.

***

1918-ci ilin may ayının sonlarına doğru hərbi hissələrimizdən yalnız 9-cu Qafqaz alayı Azərbaycana hərəkət əmrini aldı. Alay komandanı Cəmil Cahid bəy (Toydemir) idi. Bu sətirləri qələmə alan mən isə 25-ci taburun birinci bölüyünün komandanlığını davam etdirirdim.

Deyim ki, bütün Ermənistanı birdəfəyə keçdik. Uzun və çox çətin bir yürüşdən sonra Bakı-Batum dəmir yolu ilə 1918-ci il 7 iyununda Azərbaycana, Qazax şəhərinə xalqın sonsuz sevgisi, sayğısı içində daxil olduq. Yalnız bu bölgədə ermənilərin türklərə qarşı təcavüzü olmadığından, nə qətlialma düçar olduqlarının acı hekayətlərini, nə də canlarını qurtarmaq üçün ağrı-acı yaşadıklarını, həyəcanlı döyüş təəssüratlarını dinləmədik və bundan məmnun olduq.

Qatara mindik

Ertəsi gün stansiyada bizim üçün hazırlanmış qatara mindik və o zaman Azərbaycanın mərkəzi sayılan Gəncəyə hərəkət etdik. Ağır-ağır hərəkət edən qatarın kupesində 8 nəfər əsgər vardı. Ən qocamızın yaşı heç 30-da deyildi. Vücudumuzda, ruhumuzda bizə uyğun olmayan qərib bir rahatlıq vardı. Pəncərədən maraqla ətrafa baxırıq. Lokomotiv yavaş-yavaş sürətini artırır. Gözəl binalar, yaşıl və xoş ovqat yaradan ərəzilər bir anda gözlərimiz önündən ötüb keçirdi. Dövrün dər-

sinə baxın, tarix və coğrafiya dərslərində oxuduğumuz, hər cür rəngdə olan xəritələrdən bizə tanış olan gözəl Qafqazın indi ortasından keçirik.

Bu cür əhatəli araşdırmaların və düşüncələrin doğurduğu səssizliyin nə qədər davam edəcəyini bilmirdim.

Zabit köməkçisi izmirli əsgər Vehbi söhbətə başlayır:

- Yahu! Baxın, necə rahat gedirik. Arxam yumşaq bir yerə söykənilib. Mən sadəcə ayaqlarımı yorulmuş hiss edirdim. Demə yanlarım daha yorğunmuş, nəinki ayaqlarım.

Dinləyənlər Vehbinin bu sözlərindən sonra dərindən nəfəs aldılar...

Nüfuzlu yüzbaşı Hüsnü:

- Bu necə danışdır - deyib mövzunu qapatmaq istədi. Lakin Vehbi bunu duymamış kimi sözüne davam etdi:

- Dostlar, müharibələrdə zirvələrinə qalxdığımız dağları bir tərəfə qoyaq. İngilislər çəkildikdən sonra Arıburundakı Qırxqalaya yüyürək qalxdıq. Həm də elə bərhad vəziyyətdə olan yollardan keçdik ki, heyvanların bir qismi axsadı. Sonra Uluqışladan başlayaraq Kayseriyə, Sivas və Bayburta qədər ağızımızın, burnumuzun içini bürüyən tozlu yollarla həftələrcə yolçuluq etdik. Müharibədəki yolları, sağa, sola hərəkətlərimizi kilometrərlə hesablamıram. Rus inqilabından sonra yenə Bayburtda, Sarıqamışda, Qarsda, Arpaçayında heç 15-20 gün istirahət etmədən bütün Ermənistanı əlimiz tüfəngin tətyində sanki birməfəsə keçdik, indi isə qatardayırıq. Sağ qalsaq daha nə qədər yürüyəcəyik, bunu bir Allah bilir.

Mənə gəlincə deməliyəm ki, atam "Növşəhərnar"lı minbaşı Məhəmməd Zəkəriyyə Balkan müharibəsində Bolayırda şəhid oldu. "Qızlar məktəbi" universitetinin məzunu olan anam inobolulu müəllimə Şükriyyə xanım bu acı xəbərdən 10 ay sonra dünyasını dəyişdi. Başqa bacı-qardaşları da yoxdur. İztirabımı, sevincimi paylaşacaq bir kimsəm qalmadığından, könlüm çox yanırırdı və qəlbim bomboş idi. Sonu görünməyən bu savaş yolçuluğunda beləcə bir ruh içində qıvrılırdım. Məzətlə işləyən lokomotivin qulaqlarımıza gələn gur səsi getdikcə daha da artır, qatar sürətlə irəliləyirdi. Bu arada 3-cü bölüm komandiri üstəgəlmə İsmayıl Hacı "bizi təcili gözləyirlər" - dedi.

Kimsədən səs çıxmırdı.

Rahat oturmaqların vücudumuza, ruhumuza bağışladığı rahatlıq xəyallarda sükunət havası yaratdı və əsgərlər hər bitəndən sonra nə işlə məşğul olacaqlarını müzakirə etməyə başladılar.

İzmirli Vehbi "mən artıq universitetdə oxuya bilməyəcəyəm" deyər öz-özünə danışır, ayağını yorğun-yorğun çəkib asta səslə "biz hansı dərslər otaqlarına sığışa bilərik, bizə hansı müəllimlər dərslər keçə bilər" - deyər filosof kimi danışır. Vehbi dərindən nəfəs aldıqdan sonra gözlərinin dərinliyində parlayan bir ilhamla söyləyirdi: "Atamın dükənini işlədəcəyəm, əgər qismət olarsa qalan ömrümü İzmir-

də, kiçik evimizdə keçirmək istəyirəm. Yalnız istəyim bu döyüşdən zəfərlə çıxmaqdır. Bunun səadəti yetərli deyildi, dostlar!"

Digərləri də buna bənzər düşüncələrini, fikirlərini söyləyirdilər.

Üstəgəlmən sivaslı Haqqı bəy "hərbin davam etdiyini unutmamalı, dostlar" deyincə şirin rüyalardan oyanmış insanların arasına səssizlik yayıldı. Çünki Haqqı hər kəsi həqiqətlə üz-üzə qoydu.

***

Bu qatar yolçuluğundakı dostların qarlı rüzgarlardan bərkiyə, mətinləşmiş üz-lərinə dönə-dönə baxıram. Qatarın içərisindəki məğrur çavuşlarımı, qərib əsgər-lərimi düşünürəm. "Heç olmasa arxada məni düşünənlər yoxdur" - deyər öz-özümə təskinlik verirəm. Talesizliyin, iztirabın ən acısı olan yapayalnız tək olmağım mənim üçün təsəlli qaynağı olur və o anda ailə, uşaq sahibi olan yaşlı əsgərlərimi xatırlayıram. İlk dəfədir ki, vəzifə və məsuliyyətdən öncə insani bir anlayışla xoş-rəftar, mərhəmətli olmaq duyğularının mənliliyimə hakim kəsildiyini hiss edirəm. Beləcə qərib duyğular içində ağıma ilk gələn bu hərbi yolun başlanğıcıdır. Çanaq-qalanın cəhənnəmi andıran top və tufəng atəşlərini və çox yaxından başlarımıza atılan ölüm bombalarını unuduran Qafqaz cəbhəsindəki başqa cür vuruşmaları, yorucu səhra müharibələrini, böyük miqyaslı geri çəkilmələri, bu geriçəkilmələrin yaratdığı səfələt və iztirabları xatırlayıram. Daldalandığımız qayalardan, az qala buzlardan yoğrulmuş Canboğul dağının ətəklərində bizi düşmənlərdən qoruyan, daşlardan hörlülmüş sipərləri, rus topçularının ara-sıra darmadağın etdikləri, fəqət qarışqalar kimi daşlarını təkrar-təkrar yerlərinə düzdüyümüz o sipərləri necə unu-dasan? Kekkit və Gümüşxanənin buludlarla örtülü dağlarındakı yollarda dərman-sız, yarıac-yarıtox, fəqət ümidsizliyə qapılmadan keçirdiyimiz yuxusuz iki qara qı-şığı heç unutmaq olarmı?

Üçüncü ordu sıralarına qatılmağımızın ilk həftəsindəki qanlı olay indi də yad-daşımnda dolaşır. Ordu komandanı Fevzi Paşanın (Çakmağın) təhti idarəsi altında Bayburtun şimal hissəsində həyata keçirdiyimiz uğurlu hücumları düşünürdüm. Yenə o günlərdə Kəp dağlarında yerləşən ordumuzun sağ cinahına rusların bizim bir süngümüzə qarşı on süngü ilə davamlı hücumlarının sonunda bütünlüklə ordun-un geri çəkilməsi necə də üzücü idi.

Kəlküt ovasında bir rus süvari alayının üzərimizə qılıncla hücum etməsini, sə-fi pozulmamış taburumuzun tam vaxtında onları güllə yağışına tutduğunu, yerli-yataqlı atəşimizlə kazakların atları ilə bərabər yerə sərildiyini ömrümün sonuna-dək unuda bilməyəcəyəm. Bu çətin, ağır savaşa Yaqub Cəmil bəyin təşkilatının üzvü olan əsgərlərdən Alpaslan adlı tiribolulu bir minbaşının döyüşlərdən salamat qurtarmağımızı unuda bilərəmmi? Düşmənlərdən geri aldığımız ilk təpələrdə bir

yerdə dincəldiyimiz zaman müzakirə açdığımız ən mühüm məsələ ingilis ordula-rının Çanaqqalada necə irəliləmədiyi barəsində idi.

Allahuəkbər dağının heç bir sözlə ifadə edilməyən boğucu, insana əzab verən rüzgarın çıxardığı vəhşi, qorxunc səslər indi də qulağımdadır. Bu sərt döyüşlərin gedişini xatırlarkən Bonapart ordularının Moskva səfəri zamanı qışın dondurucu soyuğu qarşısında ac və pərişan bir halda geri çəkilmələrinin səbəbini indi daha yaxşı anlayır, duyurdum.

Bu ordunu müharibə nizamı içində ən ağır şərtlər altında uğurla idarə edən, alt paltarları düyməsiz, geyimləri, ayaqqabıları yamaqlı əsgərləri idarə edən, hərbdə və sülhdə əsgərlərin toxluğuna çalışan fədakar, ordu siyasətini formalaşdıran ko-mandirlərimiz Yaqub Şövqi paşanı və Kazım Qarabəkir paşanı şükran və minnət duyğularıyla xatırlayıram.

***

Qatarın sürəti birdən-birə azalmağa başladı. Lokomotivin hərəkəti də getdikcə azalırdı. Qatarın pəncərələrini döyəcəyən yağış başladı. İyunun 9-u 1918-ci il idi. Azərbaycan bayraqlarıyla bəzədilmiş olduqca böyük bir stansiyaya daxil olduq. Şübhəsiz bura Gəncə idi.

Gəncə stansiyası meydanında möhtəşəm qarşılamanın sevinc və həyəcanı alayımızı demək olar ki, sərxoş etdi. İncə belli qızların, Qafqaz qiyafəli azəri türklərinin isti əhatəsində idik. İndi o anı xatırlamağı və yaşadığımız həyəcanı dilə gətirmək asan deyil. Ancaq onu deyər bilərəm ki, əsirlərdən biri əsarət altında yaşamağa məhkum edilən irqdaşlarımızın hüriyyət və istiqlalına qovuşmalarının sonsuz sevincini paylaşdığımız gün müqayisəyəgəlməz bir bayram idi.

Bununla yanaşı, Azərbaycan istiqlalının milli hüdüdlər içində tam təmin olun-madığını, stansiyanın çevrələrində, tufəng atdığımız Gəncə şəhərində, yəni höku-mət mərkəzində də cəhan müharibələrinin davam etdiyini və bir çox ərazilərdə milliyyətçi azəri türkləriylə bolşevik rus və ermənilərin savaşıqlarını o gün ora-da öyrəndik.

Bu maraqlı olmayan xəbərlər günün unudulmaz, xoş havasını heç də pozmadı, kefirmiz çox yüksək idi. Amma yaşadığımız bu böyük bayram sevincindən sonra çoxdan bəri öyrəşdiyimiz təhlükəli durumlardan biri ilə təkrarən qarşı-qarşıya ol-duğumuzu da gözəl anlayırdıq.

***

Ənvər Paşanın qardaşı və Qafqaz İslam Ordusu komandanı vəzifəsini icra edən Fəxri Fərik (fəxri general) Nuru Paşa böyük qərargahı ilə birləşərək İran yolu üzərində

*Türkiyə və Azərbaycanın hərbi hissələri
cəbhə xəttinə yola düşür*

dən alayımızdan iki həftə əvvəl Gəncəyə gəlmişdi. Qərargah ərkani bu heyətdən ibarət idi: Ordu qərargah başqanı bir alman albayı; Ordu qərargah heyəti: minbaşı Nazim bəy (Kütahyada şəhid oldu), minbaşı Təvfik bəy (baş nazirin keçmiş ümumi katibi), minbaşı Naim bəy, topçu komandanı minbaşı Kamal Doğan (keçmiş Kırıkkalareli millət vəkili), ordu yavəri yüzbaşı Asaf əfəndi (Qılınc Əli bəy), minbaşı Müzəffər (təqaüddə olan general Müzəffər Tuğsavul), minbaşı Sami Yarıdağ, Əhməd Ağaoğlu, (Samit Ağaoğlunun atası) siyasi müşavir və s.

Qatar Gəncə stansiyasına daxil olan zaman Nuru Paşa ətrafında olan hərbi heyətlə bizi qarşılayanların önündə dayanmışdı. Çox gənc, qara saqqallı və yaraşqılı bir insan idi. Qatardan endiyimiz yerdə rəsmi qaydada düzlənən əsgərlərə qısa xitab etdi:

- Ənvər Paşanın Azərbaycanda və Rusiyadakı müsəlmanların ümid yeri olduğunu, sevgi və sayğıyla anıldığını, onun şöhrətindən istifadə edilməsi məqsədilə özünün ordu komandanlığına təyin olunduğunu söylədi. Fəqət, ən ağır vəzifə məsuliyyətini tarixi şərəfi ilə bərabər bizlərin çiyinlərində olduğunu xüsusi vurğuladı.

Nuru Paşa, Azərbaycan Milli Ordusu zabitləri və şəfqət bacıları

- Əsgərlər Osmanlı ordusunda Yarıbay olan bu yeni paşanı doğma düşüncələrində dinləyirdilər. Amma bir neçə ay keçmədən öncə onun ciddi bir əsgər, 30 yaşında nəfsinə sahib bir insan, mütəvazi bir qəhrəman olduğunu anlamış, istinasız olaraq hər kəsin könlündə qərar tutmuşdu.

Bu sətirləri yazarkən 1967-ci ilin iyul ayı idi. Nuru Paşaya Azərbaycanda yavərlik edən hörmətli Qılınc Əli bəyə telefon edərək Paşanın rəsmi həyatı haqqındakı düşüncələrini soruşdum. Bir cümlə ilə fikrini bildirdi: "Böyük vətənpərvər, enerjili və məleykə kimi təmiz bir insan idi".

Bizdən əvvəl Gəncəyə gələn Nuru Paşa və ordu komandanlığı Azərbaycanın daxilində gedən savaşıları təbii ki, yerli-yataqlı gözəndən keçirmişdilər. İndi bu ordu qərargahından alınan əmrə görə, bacarıqlı alay komandirimiz mümkün olan cəldliklə və nizamla hərəkətə başladı. Bu səfərdə Azərbaycanın müqəddəs istiqlal uğrunda müharibələrə başlayacaqdıq.

***

Böyük Gəncə şəhərinin xəritəsinə baxsaq görərik ki, erməni məhlələrini əhatə edən bağların arxasında, türk bölgəsi ətrafında geniş bir düzənlik diqqəti çəkir.

Ertəsi gün səhər açılmamış, gecə qaranlığında alayımız bu düzənliyin üzərində hərbi nizamla uyğun toplandı.

10 iyun 1918-ci il idi. Bir qədər arxada azərbaycanlılardan təşkil olunan səhra

batareyası düzlənmişdi. Bir neçə yüz metr irəlidə alay komandanı yavəri ilə birlikdə tabur komandirlərini ətrafına toplayaraq nə isə danışırdı.

Bu mənərə içində ağır-ağır yüksələn günəş Qafqazların səhərinin necə də gözəl olduğunu sanki bizlərə anladır, düşüncələrimizə yeni fikirlər qatır, ətrafa yayılan gözəl ot və torpaq qoxuları içimizə çəkiliirdi. Saat 7-yə qədər vaxt belə keçdi. Bu ərafədə cəbhə açacağımız erməni məhləsi tərəfindən gələn yolun üzərində iki arabanın bizim tərəfə gəldiyini gördük. Ağ bayraqlar yellənirdi. Nəhayət, arabalar tam bizim qarşımızda dayandı. Arabadan enənlərin içində bir keşiş də vardı. Beş nəfər idi. Onlar daha əvvəldən tanıyırlarmış kimi alay komandirinin olduğu dəstəyə doğru irəlilədilər. Salamlaşmadan sonra 10-15 dəqiqə danışq aparıldı və sonra komandirlə birlikdə taburlarımızın önündən yavaş-yavaş keçdilər. Hər birimizə ayrı-ayrılıqda diqqətlə baxırdılar. Erməni heyəti Cəmil Cahid bəylə sağollaşb ayrıldıqdan sonra komandanımız tabura əşitdirəcək bir səsle bunları söylədi:

- Bolşevik inqilabından sonra Gəncədə və ətraf kəndlərdəki ermənilər silahlanıblar. Vaxtilə rus ordusunda xidmət edənlərin komandanlığı altında əsgəri birliklər təşkil edərək müstəqil bir idarə qurublar və onlar indi Azərbaycan hökumətini tanıyırlar. Ancaq onlar Osmanlı Ordusu Gəncəyə gəldiyi təqdirdə mal və canlarının təhlükəsizliyini Azərbaycan hökumətinin himayəsinə, ədalətinə təslim edəcəklərini bildiriblər.

İndi bir az əvvəl önümüzədən keçən səlahiyyətli erməni heyəti alayımızı bu məqsədlə görməyə gəlmiş, öz-özlərində tam qənaət hasil etdikdən sonra Cəmil Cahid bəylə oradaca sözlü bir anlaşma əldə edilmiş, elə bu günlərdə şəhəri və mövcud silahları təslim edəcəklərini bəyan etmişlər.

Sözləşmə heyəti arabalarına minib ayrılan zaman yenə də tufəng səsləri eşidildi. Alayımız istirahətə başladı. Ancaq yorulmaq bilməyən alay komandiri elə həmin yerdə ayaq üstə dayanıb tabur komandirlərini ətrafına toplayıb söhbət edirdi.

Təxminən saat 11-i keçdiyi vaxtda alay komandiri əmir zabitini və məni yanına çağırırdı. Minbaşımız bir az əvvəl anlatdıqlarını təkrarən söylədikdən sonra belə bir əmr verdi:

- Bölüyümüzə indi erməni bölgəsinə gedəcək, erməni səlahiyyətliələrinin sizə göstərəcəyi rəsmi dairələri, poçt idarəsini, başlıcası bir neçə böyük oteli işğal edəcəksiniz. Vəzifənizi mümkün qədər cəld yerinə yetirin. Raportunuzu gözləyirəm.

Şübhə yox idi ki, alay komandanı bir gün əvvəl Nuru Paşadan aldığı təlimata uyğun olaraq səlahiyyətindən istifadə edərək belə əmr verirdi.

***

- Məni gözləyən bölüyümün önünə gəldim. "Silahlann" komandasını verdim. Görüləcək işləri qısaca izah etdim. Digər bölüklərin diqqəti və maraqlı baxışları

Emekli Suvari Generali
Səməd Saygın

Azərbaycan Milli Ordusunun zabiti
Səməd bəy Rəfibəyli

yardım etmək üçün göndərildiyini bildirdi. Enerjili və qürurlu idi.

(Qeyd: Səməd bəy Osmanlı ordusu Azərbaycandan çəkildikdən sonra süvari komandanı olmuş, erməni-rus birləşmələri ilə çarpışmış, sonunda komandasındakı alayı və bir topçu batareyası ilə birlikdə İran üzərindən Türkiyəyə keçmişdi. Özü ilə gətirdiyi hərbi birliklə İstiqlal savaşında iştirak edən və Saygın soyadını alan, Gəncə əsilli Səməd Saygın ordumuzda generallığa qədər yüksəlmiş və yaş senzinə uyğun təqaüdə çıxmışdır. Hələ də Kadıköydə yaşamaqdadır).

***

Səməd bəyin gəlişi bizi çox sevindirdi. Keçəcəyimiz yolları və işğal edəcəyimiz binaları o göstərəcəkdə. Sevinc içində 10-15 dəqiqə daha irəliləmişdik ki, şiddətli piyada atəşinə uğradıq. Əsgərlər birdənбирə təlatümə düşdü və sarsıldı. Deyim ki, soyuqqanlı və cəsəretli davranaraq bölük özünü ələ almağa vaxt tapdı. Daha doğrusu, məhv olmaqdan qurtuldu. Amma savaşmaq durumunda olmadığından

hər bir əsgər münasib bir yerdə sığınaq özünü müdafiə edirdi. Bütün bu hərəkətlər və bizim tərəfdən şiddətli müqavimət bir neçə dəqiqə hökm sürdü və pərakəndəlik aradan qaldırıldı. Səməd bəy də vuruşmaq istəyirdi. Baş verənləri alay komandanına xəbər verməsi üçün dərhal geri dönməsini xahiş etdim. Atının belinə cəld sıçradı, geriye doğru atını dördnala çaparkən möcüzə nəticəsində ölüm-dən qurtuldu.

Artıq ətrafımız yavaş-yavaş daralır, ağacların başından da üzərimizə atəş açılırdı. Az sonra vəziyyətimizin çətinliyindən cəsarət alan 20-30 nəfər erməni silahlısı üzərimizə atıldı. Qarşı tərəf atəşi dayandırdı. Bundan sonra təlimini heç öyrənmədiyimiz küçə müharibəsinin ən möhtəşəm anı başladı. Əsgərlər ilk dəfə tapançalarından istifadə edirdilər, süngü taxmağa vaxt tapa bilməyən əsgərlər də müxtəlif təcürbələrin verdiyi tərifişğmaz ustalıqla hücumlara sinə gərdilər. Davaya az çəkdi. Sonda sağ qalan 15-ə qədər basqınçı birdən-birə gözdən itdi. Biz də bu fürsətdən istifadə edərək 10 nəfər yaralımızı çiyinimizdə daşıyaraq yavaş-yavaş geri çəkilməyə başladığımız qabaqdakı manqamızdan şəhid olan dörd əsgəri orada qoymağa məcbur olduq.

Planlaşdırılmış pusqudan ən az itki verərək çıxdığımızdan təsəlli tapırdıq. Bu qədər də rəzil bir basqına uğramanın acısı içimizi yandırır. Onu da deyim ki, heç bir müharibənin sonunda bir-birimizə bu dərəcədə candan yaxın olmamışdıq. Heç qardaş sözünün mənası belə bu yaxınlığı əvəz edə bilməzdi.

Türkün böyüklüyü

Süvari yüzbaşı Səməd bəy alay komandanımıza vəziyyəti ətraflı söyləyəndən sonra alayın iki taburunun müharibə vəziyyətinə keçərək o bağların ən gizli yerlərini belə axtara-axtara cəld irəlilədiyini bölüyümüz geri çəkilərkən gördük. Topçu da şəhərə atəş açmağa başlamışdı. İlk rastlaşdığımız komandan Cəmil bəy oldu. Yumşaq bir səslə itkilərimizi sordu. Üzüntülü bir tərzdə "taburunuz ehtiyatdadır, rahat olun, istirahət edin" - əmrini verdi.

İrəli hücum edən taburlar bir neçə saat içində erməni məhlələrinə daxil oldular. Amma bir kimsəni öldürmədilər. Qısa zaman kəsiyində Nuru Paşa və Azərbaycanın hökumət rəhbərləri bu basqının nədən doğduğunu öyrəndilər:

- Məhdud sayda erməni daşnakları anlaşmanı pozmaq və çarpışmanın davam etdirilməsi üçün hökmən qan tökülməsini məqbul saymış və bir az əvvəl bəhs etdiyim kimi bizə hücum etmişlərdi. Daha doğrusu, o daşnaklar Anadoluda etdikləri kimi bu səfər də azəri türkləriylə Qafqaz erməniləri arasına bir ədavət salmaq istəmişlər, fəqət buna müvəffəq ola bilməmişlər.

Azərbaycan istiqlalı uğrunda ilk şəhidlər bölüyümüzdən verildi. Bunun qarşılığında haqqımız olduğu halda heç bir günahsız erməninin öldürülməsinə imkan

verilmədi. Vəziyyətin belə olmağında Nuru Paşa ilə Cəmil Cahid bəyin soyuq-qanlılığının və məntiqli mühakimələrinin rolu olduğunu xüsusi qeyd etmək istədim.

***

Gəncədə bir həftə qaldıq. Bu müddət ərzində bizim taburun da tabe olduğu 5-ci Qafqaz Diviziyasının digər iki alayı və topçular qatarla Bakı istiqamətinə hərəkət etdi. Buradan çox uzaq məsafələrdə yerləşən Göyçay və Kürdəmir bölgələrinə ayaq basar-basmaz düşmənlə şiddətli müharibələrə başladılar. Onların vəziyyəti barəsində taburlarımıza hər gün məlumat verirdi. Cəmil Cahid bəyin dəyəni və iradəsi altında şəhərdə (yəni Gəncədə - A.A.) əmniyyət və asayiş təmin edildiyindən küçələrə çıxan türk və ermənilər hərəət qaldıqları sülhün gətirdiyi hürriyyətdən, asudəlikdən bol-bol istifadə edirdilər. Küçələrdən dəstə-dəstə keçən məktəblilər oxuyurdular:

Qatar gəlir, yan verir,

Gəncəliyə şan verir.

Gəncənin cavanları

Bakı deyə can verir.

Mahnının belə şövlə oxunması xalqı coşdururdu.

Asudə keçirdiyimiz bu günlərdə biz rus çarlığı idarəsinə tabe olmuş müxtəlif rütbəli rus əsgər və zabidləriylə otellərdə, restoranlarda tez-tez qarşılaşırdıq. Axşam yeməklərində belə həddən çox araq və şərab içirdilər. Bu mənzərə ciddi bir tərzdə bizə ağır təsir bağışlayırdı. Hərbçilərin ailələri öldürülüb, evləri talan edilmişdi. Onlar aldıkları xəbərləri, bolşeviklərin bütün Rusiyanı cəhənnəmə döndərdiklərini bir-birinə söyləyir, ara-sıra qısqanclıqlarını gizlətmədən bizim masamıza tərəf baxırdılar. Biz bu zavallılara acıyır, əsirlərdən bəri dövlətimizi yıxmaq istəyən çar hökumətinin və ordusunun beləcə dağılmasından və artıq vətənimizə zərər verməyəcəklərindən məmnun olurduq. Fəqət yenə burada gördüklərimiz və hələ də Rusiyada milyonlarla insanın öldürüldüyü xəbərləri ürəyimizdə dərin bir yara açırdı. O zaman tezliklə kommunizmin Türkiyə və türk dünyası üçün Çar rejimindən daha qorxulu və təhlükəli bir qüvvət olacağını heç ağılımıza gətirmirdik.

Rus hərbçiləri arasında bolşeviklərlə döyüşmək üçün Azərbaycan ordusunun sıralarına qatılan, sayları heç də çox olmayan generallar, yüzbaşılar da vardı. Onlar tapançalarını bellərinə taxıb sərbəst gəzirdilər. Bir gün mehmanxananın restoranında axşam yeməyi yeyirdik. Qarşımızdakı masada oturan iki rus hərbçisi ətrafdakı dostlarına ucadan, emosional şəkildə nəyisə başa salmaq istəyirdi. Yamızdakı Azərbaycan türkü olan gənc söhbətin məğzini bizə belə anladı:

- Bunlar cəbhədən icazəli gələnəldir. Olduqları bölgədə bizim alaylardan bi-

rinin həyata keçirdiyi döyüş əməliyyatlarından danışır və hərbi baxımdan əməliyyatın uğurlu olmasının izahını verirlər.

Bir məsələni də bura əlavə edim. Ruslara sadəcə makinalı tufəng bölmələrində, topçu batareyalarında tapşırıqlar verilir. Fəqət, hərbiçilərin əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət idi.

***

1967-ci ilin mayında Qafqaz İslam Ordusunun apardığı döyüşlər barədə hazırladığım yazıları öncəki səhifələrdə adını çəkdiyim azərbaycanlı yüzbaşı Səməd bəyə (indiyə qədər olan süvari generalı Səməd Saygına) Kadıköy limanı üzərindəki əski müharibə iştirakçıları binasında oxudum, yazdıqlarıma əlavə edəcək fikir və xatirələrinin olub-olmadığını soruşdum.

- Yox, xüsusi bir fikrim, sözü yoxdur - dedi.

1967-ci ilin 28 iyununda, cümə günü elə həmin yerdə hörmətli generala bir daha görüşdük. İki səhifəlik, tarixə işıq salacaq yazı hazırlayıb gətirmişdi, bir yerdə oxuduq. Həmin sənədin qısa məzmunu bu cürdür:

- Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına doğru Rusiyada baş verən inqilabi proseslər nəticəsində Cənubi Qafqaz millətləri (azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər) öz istiqlalını elan etdilər. Erməni və gürcülər çox əski dövrlərdən bəri çar ordularında ruslar kimi hərbi xidmət keçirdilər... İstiqlallarını dünyaya bəyan etdikdən sonra müxtəlif hərbi məktəblərdə yetişən və bütünlüklə Birinci Dünya müharibəsinə qatılmış hər yaşda olan əsgər, zabit və generalı vardı. Bundan başqa çar ordularının zəngin silah anbarları onların yaşadıkları məmləkətlərdə - Tiflisdə, Gümrüdə, Qarsda yerləşirdi. Rus bolşevik inqilabı başlananda Ermənistan ilə Gürcüstan bu silah-sursat anbarlarını ələ keçirdilər və bu fürsətdən faydalanaraq hərbi birləşmələr yaratmaqda çətinlik çəkmədilər. Qəsdən əsgəri təlim və tərbiyədən, ordu xidmətlərindən tamamilən uzaq saxlanılan azərbaycanlılar isə istiqlallarını elan etdikləri zaman, gürcü və ermənilərin sahib olduqları silah və sursat depolarından, müxtəlif əsgəri qaynaqlardan məhrum oldular. Həmçinin bir az əvvəl qeyd etdiyim səbəblərdən milli müdafiəni təşkil edəcək peşəkar kadrlara da sahib deyildilər. Sadəcə rus ordularında formalaşmış bir neçə general və zabit vardı. Həmçinin Birinci Dünya müharibəsinin gedişində zəruri olaraq Azərbaycan türklərindən təşkil edilən və müharibənin sonunda Gəncəyə dönməyə yeganə bir süvari alayı demək olar ki, silahlı qüvvələrin əsasını təşkil edirdi.

Enerjili liderlərimiz Gəncəni hökumət mərkəzi kimi seçdilər.

General Əliağa Şıxlinskiyə ordunu tez təşkil etmək və formalaşdırmaq öhdəliyi tapşırıldı. Həmçinin yaradılan ordu Türkiyə cəbhəsindən geri dönməyə rus əsgərlərinin qarətinin və xalqa təcavüzünün qarşısını alacaqdı.

General qarət və qətilərin qarşısını almaqla bərabər silah-sursat toplamaq məqsədiylə qatarla Azərbaycandan keçən rus hərbi birliklərindən könüllü, bəzən isə əməliyyatlar yolu ilə çeşidli silahlar əldə edirdi və görülən bu işlərin nəticəsində aşağıdakı birlikləri formalaşdırdı:

Türkiyə və Azərbaycan zabidləri bir arada

1. Gəncədə ordu qərargahı və mühafizə böliüyü, 2 toplu səhra batareyası, 4 topdan ibarət 2 səhra batareyası, tələbələrə təşkil edilmiş bir piyada böliüyü, bir zirehli qatar, alman cəbhəsindən Gəncəyə dönməyə bir süvari alayı.

2. Zaqatala bölgəsində bir milis süvari alayı.

3. Xaldan bölgəsində bir dağ batareyası ilə bərabər yarısı atlı olan bir milis dəstəsi. (Bu birliyə Sibirdəki əsir düşərgələrindən qaçan Osmanlı yüzbaşı Həsən Bəsrli bəy komandirlik edirdi).

1918-ci ilin iyun ayında yarbay Cəmil Cahid bəyin komandanlığı altındakı 9-cu Qafqaz alayı Gəncəyə gəldiyi zaman azərbaycanlıların rəsmən qurduğu hərbi birliklər bu idi. Bu məlumatlarına görə, Səməd Paşaya təşəkkürlərimi bir daha bildirdim və ondan ayrıldım.

***

Əvvəlki qeydlərimdə Göyçay və Kürdəmir bölgələrində korpusumuza bağlı alayların və milis qüvvələrinin bolşeviklərlə şiddətli müharibə apardığını yazmışdım. Göyçayda sayca üstün olan düşmən qüvvələriylə döyüşmək zorunda qalan və müşkül vəziyyətdə olan 10-cu alayımızı gücləndirmək üçün qatarla təcili yola çıxdıq. Üç gün sonra 10-cu alayın yerləşdiyi cəbhə xəttinin sol qanadında mövqə tutaraq döyüşlərə qatıldığımız. Alayımızın bu cəbhəyə gəlişindən sonra, korpusumuz bütün heyəti ilə bir tərəfdən dəmiryolu üzərindəki Kürdəmir bölgəsində, digər tərəfdən isə Göyçay şəhərinin Şərqi hissələrindəki dağlıq ərazilərdə bolşevik birləşmələriylə amansız çarpışdı və onları məğlub etdi. İndi bu günlərdə türk ordusunun Azərbaycanda varlığının artıq düşməni qorxuya saldığına şübhə yox idi. Vuruşmanın gərgin dövründə Türkiyədən göndərilən 36-cı korpusa bağlı 106-cı piyada alayı da hərbi səhnələrinin yaxınlığına qədər gəlmişdi. Bundan sonra birliklərimizə daxil olan Azərbaycan süvarilərinin könüllü dəstələriylə yanaşı, topçuların da fədakarlığı sayəsində az zaman içində Göyçay, Şamaxı kimi əhəmiyyətli vilayətlərdən düşmən qüvvələri tamamilən azad edildi. Digər tərəfdən dəmiryolu bölgəsində aparılan çətin hərbi əməliyyatlar nəticəsində Hacıqabul stansiyasına qədər irəliləyərək geniş Vətən torpaqları da düşmənlərdən təmizləndi.

Azad etdiyimiz kəndlərdə, şəhərlərdə müharibə vaxtı geri çəkilməyə müvafəq olmayan azəri türkləri sonsuz bir sevinc və həyəcanla əsgərlərimizə, hər birimizə sarılır, bizi qucaqlayıb öpürdülər. Çəkdikləri əzabı, iztirabı bizə maraqlı gələn şivə ilə dilə gətirirdilər. Belə bir ruh içində, döyüş-döyüşə Xəzər dənizi sahillərinə qədər getdik.

***

Taburumuzun gəlib çatdığı bu sahil bölgəsinə Ələt adı verilmişdi. Xəzəri gördük. Xəzər ucsuz-bucaqsız bir dəniz kimi idi. Quru torpaqların ortasında olduğu üçün adına göl deyilən bu gözəl, qiymətli varlığa çaşqınlıqla baxırdıq. Üfüqün sonsuzluğu içində hansı tərəfə hərəkət etdiyini bilməyən qayıq qaraltısı bizə Qara dənizi xatırladırdı.

Digər hərbi birliklərimiz Bakı istiqamətinə geri çəkilən düşməni qovurdu. O gün taburumuz ehtiyat qüvvəsi kimi saxlanıldığından savaşa qatılmamışdıq. İyul ayının sonlarının dəhşətli istisi bizi Xəzərə tərəf çəkirdi. Soyunub dənizə atılmağımız bir an çəkdi. Dənizin dərinliklərinə qədər gedə bilməyən əsgərlər bellərinin yarısına qədər özlərini suya saldılar. Ağzımıza, burnumuza su doldu. Böyük Xəzərin acı və duzlu suları dilimizi yudu. 4 hərbi ili içində 4 yaz keçirmişdik. Fəqət dənizin önümüzdə bu cürə sakit tərzdə çıxmasını görmək nəsib olmamışdı. Hər

kəs istədiyi qədər çimdi. Ən azından üç ildən bəri hamam üzü görməmişdik. Sabun da unudulmuşdu. Əsgərlər qumu ovuclarına doldurub bir-birlərinin bellərini kisələyirdilər. Burada vücudumuz, həm də ruhumuz təzələndi. Düşüncələrimiz genişləndi. Xəyallarımız ucsuz-bucaqsız ənginliklərdə dolayırdı.

Xəzərdə düşüncələr içində üzürdüm. İlk dəfə idi ki, böyük ümidlə İstanbul Boğazını, daha çox Cəngəlköy, Fənərbaxça dəniz hamamlarını və artıq mövcud olmayan mütəvazi ailə həyatımı çox kədərli halda xatırlayırdım. Və yenə də öz içimdə özümə suallar verirdim:

İndi biz haralardayıq? Düşündüyüm yerlərdən, İstanbuldan nə qədər uzaqdayıq?

Zabit köməkçisi izmirli Vehbinin yana-yana söyləyib xatırladığı kimi nə qədər dağları, əfsanələrlə dolu ölkələri aşaraq buralara gəlmişik. Keçib-gəldiyimiz məkanlar bizə nə qədər çox şeyləri xatırladırdı.

Ey bugünkü gənclik!

Bahariyədən Altıyola qədər 400 addımlıq məsafəni ərinclik halda gedən gənclər, nədən belə tənbəlsiniz?

***

Geri çəkilən bolşevik qoşunlarını güclü təqib edən hərbi qüvvələrimizlə birgə, nəhayət Bakı şəhərini mühasirəyə alıb, şəhərə yaxın təpələrdə yerləşdik. 9-cu Qafqaz alayı cəbhənin sağ qanadında döyüşürdü. Böliyümüz də alayın sağ qanadı ucunda dəniz sahillərindən başlayaraq yüksək təpələr üzərində mövqə tutdu. Bu təpələrdən biz neft anbarlarının bacalarını görürdük.

İndi burada heç gözlənilməyən bir olayı da nəql edirəm. Tümanımız digər birliklərlə bərabər Mürsəl Paşanın xətti - idarəsi altında Bakı üzərinə yürüş edərkən, o vaxt İrənin şimal bölgəsinə yeganə hakim olan ingilislər də daşnakların və bolşeviklərin dəvətinə görə müasir silahlı bir briqadanı Ənzəli limanından gəmilərə mindirərək Bakıya gətirildilər. Çünki burada bərkətli neft qaynaqları vardı. Bu səbəbə görə də ingilislər Bakı müdafiəçiləri ilə tez zamanda anlaşmışdılar. Bakı tərəfimizdən mühasirəyə alındığı zaman ingilis briqadası da yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi çoxdan Bakıya çatıb, əlverişli müdafiə xəttində yerləşdilər.

Bunu da söyləyim ki, bizim kimi kiçik rütbəli zabitlər neft sənayesindən və onun əhəmiyyətindən tamamilən xəbərsiz idi. Əsas xəbər kimi eşitdiyimiz və o günlərdə yetərincə danışılan bu mövzunu sadəcə dinləyirdik. Amma neft anbarlarının yuxarıdan görünən bacalarıyla birlikdə ingilis birliklərinin yerləşdikləri mövqələrin önlərinə tələm-tələsik çəkilən məftilləri və səngərlərin önünə düzülən qum torbalarını görürdük. Düşüncələrimiz sadəcə bu yersiz tikanlı məftillərlə məşğul olurdu.

Azərbaycan əsgərləri

Həmçinin bu inadçı düşmənlə Asiyadan başlayaraq yenə bir dəniz kənarında qarşılaşmağımız bizdə büruzə verməyəcək dərəcədə qanqaraçılıq yaratdı. Hər səhər qarşı tərəfdə yeni-yeni müdafiə xətləri yaradılırdı ki, bu da xoşagələm məsələ deyildi.

Artıq Bakı önündə kiçik miqyaslı Çanaqqala müharibəsi başlayacağı şübhəsiz idi. Bundan isə ingilis əsgərləri məmnun qalmayacaqdı.

***

Vəziyyəti daha geniş məşabddə görəndə və incələyən Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı düşmənin əsas mövqelərdə möhkəmlənməsinə imkan yaratmayaraq hücum əmri verdi.

Qısaca olaraq əmr bundan ibarət idi:

Daşnaklar, bolşevik hərbi birləşmələrin qalıqları və ingilis dəstələri türk gölü olan Xəzərə töküləcək, müstəqil hökumət mərkəzi Bakı dərhal azad olunacaqdır.

Avqustun 21-də ümumi hücum başladı. Təqribən 6 saat sonra ordunun sağ qanadını təşkil edən alayımız bir neçə nöqtədən şəhərin mərkəzinə yaxın əraziləri ələ keçirdi. Fəqət, ingilislər də ümumi cəbhəmizin sol qanadında döyüşən, yanılmıramsa, 106-cı piyada alayına qarşı şiddətli bir top himayəsi ilə cavab atəşinə başladılar və nəticədə ordumuzu geri çəkilməyə məcbur etdilər. Düşmən qüvvələri qədərincə öz mövqelərində möhkəmlənmədiyindən hücumlarını davam etdirə bilmədilər.

Biz də, bütün hərbi qüvvələrimizlə bərabər köhnə mövqelərimizə döndük. Beləcə birinci Bakı əməliyyatı sona yetdi.

Bir ay yarım sonra Rumıniyadan gələn 15-ci tımənin gücü ilə həyata keçirilən ikinci böyük hərbi əməliyyatın sonunda 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakı azad edildi.

Amma istədiyimiz kimi düşmən qüvvələri dənizə tökülmədi, elə də çox əsir alınmadı. Ortaq düşmənlərimiz əvvəlcədən planlaşdırdıqları kimi Bakının lap yaxınında yerləşən Nargin adasına, necə ki, Çanaqqalada olduğu kimi geri çəkildilər.

Hökumət mərkəzi Gəncədən Bakıya köçürüldü. Gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin yüksələn hüriyyət bayrağı altında məsud və parlaq bir həyat içində dincəlməyə başladıq. Azərbaycan türk torpaqlarına ayaq basdığımız gündən qonağı olduğumuz Azərbaycan hökumətinin qayğısını hiss etdik, bizə öz aldığımızdan çox maaş verildi.

Rütbələrimiz də bir dərəcə yuxarı idi. Bu qaydalara görə, komandirimiz Albay Mürsəl Paşanın, alay komandirimiz yarıbay Cəmil bəyin, üst teğmen Əhmət Mucibin hərbi rütbələri artırıldı. Bu rütbələrimiz fəxri idi, amma xoşumuza gəlirdi.

Qazanan uğurların xəbəri Rusiyanın ən uzaq bölgələrinə qədər yayıldı. Vaxtilə təqib və təzyiqa məruz qalan türklərin indi milli geyimlərdə hər tərəfdən azadlıq havası içində küçələrdə gəzdiyini görürdük. Şimaldan və müxtəlif yerlərdən əsən küləklər sanki bizə Dağıstandan, Krımdan, Kazandan və Türküstandan olan irqdaşlarımızın salam və məhəbbətlərini gətirirdi.

Gənc zabitlər, o cümlədən taburumuzun həkimi yüzbaşı səlmiyəli Raif də başda olmaqla dəniz kənarlarındakı parklarda və əhalinin gur olduğu hər bir yerdə böyük türkçü Ziya Göyälpin şeirlərini oxuyurdular. Ancaq hər gün dağılmağa, etməyə doğru gedən ordularımızın durumundan, müttəfiqlərimizin hərbi güclərini itirdiyindən heç xəbərimiz yox idi.

Bakının azadlığından sonra Süleyman İzzət bəy komandasında olan 15-ci diviziya Şimali Qafqaza hərəkət edərək Dərbəndə daxil oldu.

Qarabağa hərəkət

Təbii gözəlliklərə sahib Şuşaqaşaya şəhərin dalanlarında bizləri maraqlandıran və həyəcanlandıran gözəl türkclər ürəkədən gələn alqışları içində qısa müddətdə hazırlanmış üç böyük "Zəfər tağı"nın altından keçərək daxil olduq. Tağın birincisində "Yaşasın Ənvər", ikincisində "Yaşasın Sultan", üçüncüsündə "Bir gün olacaq günəş həqiqi doğacaqdı, Şərqi bu əsir övladları hür olacaqdı" yazılmışdı.

Bakının azad olmasından bir həftə sonra İran sərhədlərinə yaxın olan və 4 aydan çox mühasirədə qalan Qarabağ elinin mərkəzi Şuşaqaşaya türklərinin bu çətin

vəziyyətdən qurtarılması üçün digər bir alay və azsaylı tank bölüyü ilə bərabər hərəkət əmrini aldıq.

Qaranlıq bir gecədə qatarla yola çıxdıq. Dincliyə və sükunətə qovuşan böyük Bakı şəhərini arxada qoyduq. Sanki şəhərin elektrik işıqları göy üzünü bürümüşdü. Göy üzünü bürüyən bu qırmızı rəng köhnə İstanbuldakı yanğın alovunu xatırladır, uzaqlardan sezilirdi. Xəzər dənizinin bu əsrarəngiz sahillərindən keçən dəmiryolu şəhərin görünüşünə ayrı gözəllik bəxş edirdi. Cənub istiqamətinə doğru sürətlə hərəkət edən qatarımız ilk və son dəfə "dəniz hamamı" aldığımız Ələt stansiyasına çatdı. Bundan sonra dəmiryolu Qərb istiqamətinə döndü və biz artıq Xəzərdən ayrıldıq.

Bütün çevrəsi türk və müsəlmanlardan ibarət olan Asiyanın bu böyük dənizdən təhlükəsiz və qürur içində ayrıldığımız o gün necə də gözəl və unudulmaz idi.

Bəli! Min illər boyu saysız dost və düşmən orduları da Xəzərdən, seyrinə tamaşa etdiyimiz düzənliklərdən, dağ və dərələrdən keçiblər. Tarix kitablarından oxuyuruq ki, ərəb orduları, son zamanlarda isə rus orduları buralarda yerləşib və Azərbaycan xalqının da mümkün qədər var-yoxlarını əllərindən alıb, yurdlarını yağmalayıb talan ediblər.

Amma Osmanlıların ikinci Məşruiyyət dövründəki ordusu ilk dəfə Xəzərdən, bu vadilərdən millət eşiqi ilə keçir və Azərbaycan türklərinin istiqlalı uğrunda tər və qan töküdü.

Qatar yoluna davam edir, çox sərt müharibələr səhnəsi yaşanan Hacıqabul stansiyasını və ucu-bucağı görünməyən səhraları keçirik. Və nəhayət, Qarabağ şossesinin qatar yoluna qovuşduğu Yevlax stansiyasına çatdıq, burada qatardan endik.

Üç gün piyada yolçuluqdan sonra Ağdam şəhərinin camaatının sevgi dolu baxışları içində şəhərə daxil olduq. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi burada da "Allah kömək etsin" (Allah yardım etsin mənasında) sədələri göyə yüksəlirdi. Fəqət, vaxt itirmədən şəhər kənarına çıxdıq. Və bir neçə gün sonra Şuşa istiqamətində müharibə aparmaq üçün hərəkətə keçirik.

***

Yorğunluq, tər və qan bizim üçün təbii hallar idi. Dünənki müsəlman uşaqları ikinci Məşruiyyətdən sonra milliyətçi duyğularla böyüdülər, yeni bir dövrün tələbləri içində inkişaf etməyə başladılar. Məmləkətimizdə fikir dünyasının inkişafı milli ruhu dirçəltdi, türk dünyasını dərin uçurumla bir-birindən ayıran sünni və şiihlik haqqındakı əhəmiyyətli mövzuların üzərinə xətt çəkilmədən lazımı şəkildə çözülməyə başladı. Bu həssas mövzuya barmaq tuşlayaraq demək istəyirik ki, Əli və Müaviyənin amansız mübarizələrinin iç üzünü hökmdarlıq taxtının ələ keçirilmə-

si üçün ağır döyüşlərin və davamlı olaraq aparılan siyasi cinayətlərin, müxtəlif fitnələrin, fəsadın həzin hekayələrindən başqa bir şey deyildi. Necə ki, şiə adıyla ortaya çıxan Abbasilər hicrətin 132-ci ilində Əməvi ordularını pərişan halda dövləti məhv etdikdən sonra Xilafət məqamına yüksəldilər. Tamamən rəqibsiz səltənət sürmək istəyi ilə Həzrəti Əlinin məsum nəvələrindən 21 nəfəri bir gecədə edam etdilər. Bu cinayətləri ssenariləşdirən, o günün siyasət adamı da "Əhlibeytin" inhiqamını almaq üçün Əməvilərə qarşı bayraq qaldıran Həzrəti Peyğəmbərin əmisi Abbasın nəvələrindən və ikinci Abbasi xəlifəsi Əbdülcəfər Mansurun özü idi. Amma bir az öncədən ərz etdiyim kimi bizlər də islam tarixini vicdan azadlığı içində təkrar-təkrar oxuyub incələdikdən sonra dinimizin davamlı olaraq siyasətə alət edildiyini anlayırıq. İndi Azərbaycanda insanların belə bir şüuru səviyyəsində tapşırıq yerinə yetirir, Gəncədən başlayaraq qatıldığımız milli savaşa çətinliklərini yeni bir ruhla, həqiqi imanla aradan qaldırırdıq.

Şuşa istiqamətindəki dağların əlçatmaz yerlərində mövqe tutan düşmən cəbhəsinin bizə verdiyi fəvqəladə həyəcana baxmayaraq mətin davrandıq və düşmən cəbhəsi bir hücumla yerlə-yeksan edildi. Qarşı tərəfdən gələn səlahiyyətli nümayəndələr müharibəyə son verəcəklərini, bir neçə gün sonra müəyyən olunan saatda Şuşa qalası qeyd-şərtsiz təslim edəcəklərini öhdəliklərinə götürdülər.

Təbii gözəlliklərə sahib Şuşa qalaya şəhərin dalanlarında bizləri maraq və həyəcanla gözləyən türklərin ürəkdən gələn alqışları içində qısa müddətdə hazırlanmış üç böyük "Zəfər tağı"nın altından keçərək daxil olduq. Tağın birincisində "Yaşasın Ənvər", ikincisində "Yaşasın Sultan", üçüncüsündə "Bir gün olacaq günəş həqiqi doğacaq, Şərqi bu əsir övladları hür olacaq" yazılmışdı. Bu üçüncü şüarı şuşalı qızlar bolşevik inqilabından sonra yazmağa başlamış, iki aya tamamlaya bilməmişdilər. Bizə bu bilgiləri türk xanımlarıyla birgə şəhəri müdafiə edən Azərbaycan mücahidləri verdilər.

***

Keçmiş xarici işlər vəkillərindən olan Səfa bəy siyasət aləmində əleyhimizə olanların, hər fənalığın səbəblərini rus intriqalarında görürdü. Bu düşüncə onda bir xəstəlik halını almışdı, fransızlar "hər bir işdə qadın izi" axtarırdılarsa, Səfa bəy də bizim əleyhimizə olan işlərdə rus barmağı axtarırdı. Səfa bəyin nə dərəcədə haqlı olduğunu isə olaylar isbat etmiş və etməkdədir...

Şuşada böyük bir salondayıq. Cənab dildən, ürəkdən bağlı olduğumuz mücahidlərlə danışırıq. Müxtəlif, olduqca çətin təhlükələri arxada qoyduğumuzdan sevinirik. Belə şən söhbətləri, bu gözəl ortamı pozan və danışığa son qoyan xınlı saqqallı yaşlı bir adam oldu.

Bu adam emosional tərzdə deyirdi:

- Paşalar, bu necə olur, sünnilər gəlib şiələrin canını, malını qurtarır. Mən bunu heç anlamıram, başa düşmürəm.

Ona şiəlik və sünnülükdən, hətta müsəlmanlıqdan əvvəl türk olduğumuzu söylədilər və bir çox məsələlərə də aydınlıq gətirdilər.

Hadisələri, həqiqətləri artıq gözləri ilə görə və söylənilənlərə tərəddüdsüz inanan bu adamın sevincinin həddi- hüdudu yox idi. Kaş ki, bunu siz də görə biləydiz, həzin bir mənzərəydi. Nə yazıq ki, belə bir ciddi anlayışa mədəniyyət yolu ilə deyil, acılıqların, susuzluğun və nəhayət qətləmlərin doğurduğu faciə səhnələri önündə sahib ola bilməmişdik. Bununla bərabər aldığımız neçə-neçə ibrət dərslərinin Azərbaycanın istiqlal tarixi qədər öləri olacağına və hələ bu tarixdən 50 il sonra İstanbul universiteti auditoriyasında sünnilik, ələvilik dartsımlarının başlayacağına, ziyalı gəncliyimizin bu dərəcədə bəsit bir oyunun içində atılacağına o zamanlar kim inana bilərdi?

Yaşlı adam fərəhlə, indiyə qədər aldanmış olduğunun acısını çəkə-çəkə emosional vəziyyətdə söhbətinə ara vermir, çəkinmədən yaşadıkları duyğuları dilə gətirirdi:

- Vaxtilə Şuşada sərmayəsi yetərinə olmayan bir baqqalın yağ qabına siçan düşür və boğularaq ölür. Baqqal axunddan, yəni şərqli bir din adamından soruşur:

- Yağı yerə töksəm zərər edəcəyəm. Bunu rus və erməni müştərilərimə satsam günah işlətməmiş olarammı?

Cavab:

- Rus və erməniyə satsan Allah qarşısında iki dəfə günah işlətməmiş olarsan. Amma sünnilərə satsan heç bir günahı yoxdur.

Xatirələrdən silinməyən bu axundun fətvası düşüncələri qarmaqarışıq etdi və ortalığa üzüntülü bir səssizlik gətirdi.

Vəziyyət bir an belə səssizlikdə keçdi. Fəqət, təhsilini Moskvada alan gənc bir mücahit bu mövzu ətrafında söze başladı və hər kəs ona diqqətlə qulaq asmağa başladı. Ziyalı mücahit qısaca olaraq belə söylədi:

- Paşalar! Ağanın söylədikləri doğrudur. Keçmiş zamanlardan bəri bu tip axundlar hər yerdə olduğu kimi bizdə də vardır. Ancaq ruslar belələrinə çoxlu pul verərək satın alırdılar. Bu xainlər türklər arasında birlik və qardaşlıq yaradılmaması üçün tapşırıq alırdılar. Buna acıyaraq söyləyim ki, xalqın cəhalət və dini təəssübündən istifadə edirdilər.

Mövzu ətrafında söhbətlər də genişləniirdi. Artıq ayıq olmanın zamanı gəlirdi və əhəmiyyəti dilə gətirilirdi. Bu mövzuda danışanlar bir-birlərinə dəstək verir, insanlar arasında səmimiyyət dərinləşirdi.

***

Məclisdə olanlar yenidən dağılmışdı ki, tabur komandirimiz monastrlı minbaşı Hafiz Rəcəb bəy bizlərə xitabən söylədi:

- Əzizlərim! Rusların türk dünyasını məhv etmək üçün nələr etdiyini və etmək istədiklərini tarix kitablarından oxumuşduq. Amma onların camilərimizin içində hansı yollarla daxil olduqlarını bu gün burda öyrənirik. Belə bu zəhərli fikirlərdən nə Ənvərin, nə Tələtin, hətta Türkiyədə bir kimsənin xəbəri olmadığını tərəddüdsüz qəbul etmək lazımdır. Bu acı həqiqətləri bilməyincə müdafiə və özünüqoruma üçün heç bir plan düşünülmez. Aydın deyilmi... Hə, aydın deyilmi.

Bu sözləri hirsli deyib durdu. Və deməyə bir söz tapa bilmirdi. Acığını o bu cürə çıxmaq istəyirdi.

Dərin səssizliyi yenə o pozdu. Böyük enerji ilə rumellilərə xas olaraq yüyürək salondan çıxdı. Bu vaxt şuşalıların eşitməyə adət etmədiyi şirin bir melodiya ətrafa yayılırdı. Bu melodiya 3-cü bölüyün orkestrinin səsi idi.

***

Meşəli dağlara çevrilən Şuşaçalada qaldığımız vaxt ərzində azərbaycanlılar və ermənilər rahat və sakit bir həyata qovuşmalarının sevincini yaşayırdı və hər fürsətdə bu duyğularını dilə gətirirdilər. Biz də onlar qədər sevinirdik. Belə günlərin ilk həftəsində ordumuzun şərəfinə "Qarabağ"ın keçmiş müvəqqəti hökumət nüma-

Nuru Paşa Azərbaycanda yerli əhali arasında

Azərbaycan əsgərləri

yəndələri tərəfindən axşam yeməyi verildi. Şuşaqalanın parkını bəzəyən klubda ziyafətə toplaşdıq. Alay, tabur və digər hərbi bölüklərin komandirləriylə birgə ziyafətə zamanında getdik. Ziyafətin sonuna az qalmış ermənilərin adından söz istəyən gur səslə bir nümayəndə can və mallarının Osmanlı ordusunun təminatı altında olduğundan bəxtiyar olduqlarını ifadə etdikdən sonra dedi: "Biz Qafqaz erməniləri dünənə qədər rus çar hökumətlərinə bağlı idik. Bundan sonra da Osmanlı padşahlarına qulluqçu olmaqla heç bir şey itirməyəcəyik. Bizə inanmağımızı, güvənmənizi xahiş edirik". Bu sağlıqdan sonra şərəblə dolu qədəhini padşahın və onun ailəsinin şərəfinə qaldıraraq hamımızı ayaqda içməyə çağırdı və alqışlandı.

Hərbi rütbələrimizə görə belə rəsmi və möhtəşəm ziyafətdə ilk dəfə iştirak edirdik. Etiraf etməliyəm ki, uzun müharibə illərində ibtidai insanlar kimi yaşadığımızdan sonra belə mədəni tədbirlərə qatılmağımız gözələrimizi qamaşdırır, həyəcan və utancaqlığımıza səbəb olurdu. Fəqət, dinlədiyimiz siyasi nitqin dərin mənası bizə ruh verdi və sonra təvazökarlıqla öz-özümüzə gəldik. Bu dəfə Cəmil Cahit bəy, yəni istiqlalımızın ordu generalı olan Toydəmir ayağa qalxdı. Bəlli ki, bir az əvvəl danışan nətiqə cavab verəcəkdi. Salonu bürüyən alqışlardan sonra qısa-saca olaraq bunları söylədi:

- Osmanlı ordusu Qafqazlara müvəqqəti olaraq gəlib. Türkiyənin siyasi marağı və istəyi budur ki, Qafqazlarda Brest-Litovski sülh sazişinə uyğun öz istiqlalına qovuşan azərbaycanlılar, ermənilər, gürcülər müəyyənləşən səhdləri içində məsud və azad olsunlar. Bunun həyata keçməsi üçün də Azərbaycanda yaşayan

ermənilər Azərbaycan Cümhuriyyətinə, Ermənistanda doğulub boya-başa çatan türklər də Ermənistan hökumətinə daxili inamla bağlı olsunlar. Nifaq və fəsadın hər iki millətə böyük zərər verəcəyini bilməlisiniz. (Sürəkli alqışlar) Qafqazlardakı ordumuz indi belə bir insani, mədəni və tarixi bir vəzifəni yerinə yetirməkdədir.

Komandanın nitqi beləcə sona çatdı. Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin rifahı, səadətləri arzusundan öncə qədəhlər Osmanlı sultanının şərəfinə ayağa qalxılaraq içildi.

Ziyafət əsnasında əski müvəqqəti hökumət nümayəndələrinin və qulluqçu personalın bu nitqi sevinclə dinlədiklərini, bu sevinci paylaşdıqlarını görmək bizdə gələcəyə doğru ümit və fərəh yaradı. Sülh və səmimiyyət ehtiyacı, bəşəriyyətin rifahı düşüncələrimizə hakim kəsildi.

***

Belə sevinc içində keçən günlərin birində alay yavəri Nuru məni çağırırdı. Olduqları evə getdim.

- Yavər Mucib, sənə yeni bir vəzifə tapşırıram - dedi. Məlum oldu ki, iki gün əvvəl Zəngəzurdan (İrəvanın şimal sərhədlərinə yaxın bölgə) gələn bir nümayəndə heyəti komandanın yanına gələrək İrəvandan göndərilən bəndələrin bölgədə qətlə təminatlı olduqlarını, silah və sursat olmağına baxmayaraq hərbi təlimləri bilmədiklərindən bu çetələrin əlində aciz qaldıqlarını və müdafiələrinin təşkili üçün əsgər göndərmələrini xahiş edib. Komandan nümayəndə heyətinə "Siz Şuşada qalın, nəticəni gözləyin" - deyib.

Yavər Nuru sözüünə davam etdi:

- Alay komandanı sizin bölüyü nümayəndə heyətilə birgə Zəngəzurda göndərilməsinə münasib bilir. İndidən hazırlaşmanız üçün taburunuzda əmr yazılır. Tez çatmanız üçün süvari bölüyü halında təşkil olunacaqsınız. Bir də oralarda istədiyiniz qədər milis təşkilatı qura biləcəksiniz. Korpus komandanlığından müsbət cavab alındıqdan sonra yazılı təlimat veriləcəkdir.

Cəmil Cahid bəy Zəngəzur haqqında məlumat əldə etmək üçün valinin yanına getdi. Yavərin tapşırığı bitincə "alayımızda tabur komandanlığını etmiş təcrübəli yüzbaşılar durarkən, nədən məni göndərirlər" - deyərək etiraz etdimə faydası olmadı. "Əmr belədir" - söylədi. "Əmr belədir" sözündən sonra hansısa söz işlətmək mümkünə deyildi. (Zabit köməkçisi Nuru Tamac Ankarada Yenişəhər əcxaxanəsinin sahibidir. Kastamonu millət vəkili olmuşdur).

Alay qarargahından ayrıldıqdan sonra bu heyət ilə təmasa keçdim. Söhbət əsnasında soruşdum:

- Siz kürd deyilsiniz? Ermənilər kürdləri nədən qətlə yetirirlər? Cavabları belə oldu:

Azərbaycan Ordusunun hərbi orkestr dəstəsi

- Onlar da bilirlər kürd olduğumuzu, ancaq başa düşürlər. Bir də ki, "La-illa-hə illəllah, Muhammədən Rəsulillah" demirikmi? İndi bunun cavabını bizə təcavüz edib, qətlə yetirməklə verirlər.

Mən də ümid və cəsarətverici söhbətimlə onları fərəhləndirməyə çalışdım. İçərisində kürdlər də olan bu heyətlə ürəkləri yaralayan ilk və son söhbətim bax beləcə oldu.

***

Dərhal bölüyümə döndüm. Tağım əsgərlərini və çavuşları bir yerə yığaraq bizə tapşırılan vəzifə haqqında bütün bildiklərimi anladım. İndi həqiqəti deyə bilərəm, bu əmr onların da ürəyincə olmadı. Şübhəsiz ki, bu əndişə orada yaşanacaq müharibədən doğmurdu, alayda və hətta ordu çevrəsindən uzaqlarda, haqqında heç bir dəqiq məlumat olmayan Zəngəzurda bu savaşın aparılacağı heç kəsin ürəyincə deyildi. Həmçinin də Şuşada olduqca mənalı, rahat vaxt keçirirdik.

Onlara nümayəndə heyəti ilə apardığım danışıqlardan da bəhs etdim. "La-illa-hə illəllah, Muhammədən Rəsulillah" dedikləri üçün qətlə yetirilirlər" - dediyim zaman hamısı "eləsə bizim oralara getməyimiz uygundur" - söylədilər.

O axşam yatağıma uzanan zaman, bir ay əvvəl iştirakçısı olduğumuz ziyafətdə-

ki çıxışları, bir gün əvvəl yardım üçün gələn nümayəndə heyətindən eşitdiklərimi düşünürdüm. Artıq o unudulmayacaq sevincli arzuların, ümidlərin üzərini bulduqlar aldığını sanır, sonra bizə tapşırılan əmrin, təlimatın uğurlu keçməsi üçün dualar edirdim.

Ancaq marağ və həyəcanlı gözlədiyimiz hərəkət əmrini eşitmək bizə nəsib olmadı. Bir neçə həftə sonra İstanbuldan yeni sədrəzəm müşaviri İzzət Paşadan Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşaya "Azərbaycanın tərk olunması" haqqında bildiriş gəldi. Daha sonra bizə bu barədə məlumat verildi, heç gözləmədiyimiz bu acı bildirişi, onun mahiyyətini öyrəndik.

Türkiyəyə dönüş

İstanbulda olub-bitənlərdən daha öncə Azərbaycandakı hadisələri xəbər aldım. Hərbçilərin bir gözü, qulağı həm də o tərəflərdə idi. Azərbaycanı görənlər heç vaxt oranı unutmazlar.

1918-ci ilin noyabrın zəhərli qaranlıq gecəsində hür və məsud həyat içində rahatlıq tapmış qardaşlarımızı öz qədrələrinə buraxıb, günah işləmiş insanlar kimi Şuşadan ayırdıq. Yalnız alay komandanı Cəmil Cahid bəyin Azərbaycan idarəçiləriylə həzin bir şəkildə sağollaşdığını yolda öyrəndik.

Artıq şübhə yoxdur ki, gəldiyimiz yollardan indi geriye doğru gedirik. Şəhidlərimizin qanları qurumadan buralardan geri çəkilib. Uğrunda qan tökdüyümüz, neçə-neçə fədakarlıqdan sonra qazanılan Azərbaycanın hüriyyət və istiqlal necə olacaq? Əcəba, Türkiyədə nələr baş verir? Suallar, düşüncələr bizi üzür, gecənin və gələcəyin bu anda bir-birinə qarışan qaranlığı içində hərəkət edir, əzgin ruh halında olduğumuzu hiss edirdik. Sübh açılanadək Əsgəran keçidini savaştan keçdik. Bir neçə gün sonra Yevlax stansiyasında idik. Əldə etdiyimiz bilgilər budur:

- Müttəfiqlərimizlə birgə məğlub olmuşuq. Mudrosda bağlanan müqaviləyə görə, Osmanlı ordusu Qafqazları və onun ətrafını dərhal boşaltmalıdır. Ərəbistan, Suriya, İraq tərk edilmişdi. Təcili verilən əmərə görə, alayımız bir həftə sonra yola çıxacaqdı.

Yenə qatardayıq. Düşüncələrimiz və xeyallarımız sanki daşa dəymişdi. Bu səfər Qaradəniz istiqamətinə, Batuma doğru gedirik. İngilis donanmasının buraya gəldiyini, quru sərhədlərə əsgər çıxardığını Tiflis stansiyasında gürcülərdən eşitdik. Bir neçə gün sonra qatarımız Batumun qərbinə tərəf hərəkət etdiyi zaman, ingilislərlə ilk dəfə müharibəşiz şəraitdə üz-üzə gəldik. Üzlərini, uniformalarını yaxından gördük. Baxışlarından nə dostluq, nə də düşmənçilik sezilirdi. Biz də hər zamandakından daha cəld əsgəri bir şəkildə qatırı boşaldırıq. Batumlu müsəlman təlimatçı taburumuzu Ərdahan tərəfə aparır. Ayrılmış pavilyona yerləşirik. Biz-

dən əvvəl bura gələn alayların əsgərləri bizə tezəcə bu xəbəri verirlər:

Fələstindəki ordularımız Adanaya çəkildi. Qütüləmarə qəhrəmanları Anadoluya döndür, Qaliciya və Rumniyadakı korpuslar bir qədər əvvəl sərhədimizi keçib gəliblər. Belə başgicəlləndirici əsgəri köçün doğuracağı vəziyyət haqqında müxtəlif təxminlər və bitməyən doğru-yalan şərhlər baş alıb gedirdi. Yalnız tabur komandanı minbaşı Hafiz Rəcəb bəy heç danışmırdı.

Bir neçə gün sonra tərxis əmri gəldi və dərhal yerinə yetirildi.

Sisə, dumana bürünən sabahın erkən saatlarında dəmir iradəli zabitlərimizlə, əsgərlərimizlə millətimizə uyğun biçimdə təkrar-təkrar qucaqlaşır, halallaşır, bir çox acılı-şirinli xatirələri bölüşərək ayrıldıq. Çamadanlarımızı, əl torbalarımızı götürüb gedərkən arxalarından uzun-uzadı baxdıq. Gözdən itənədək hamısı bir yerdə əllərini qaldıraraq, son dəfə vidalaşırlar. Amma nə gedənlərin, nə də qalanların içində sevinc işartısı belə yoxdu. Minbaşı Rəcəb bəy:

- Allah hamımızın köməyi olsun - deyir.

Buraların rütubətli iqlimi işini görür.

Batumun hər tərəfinə birdən qaranlıq çökür. Yavaş-yavaş yağış başlayır. Gedənləri limanda "Gülcamal" gəmisi gözləyir. Amma bizi smokin geymiş Sevr cəladlarının gözlədiyini, Osmanlı imperatorluğunun son günlərini yaşadığını təxmin etməyirdik.

1919-cü ilin yanvarın ortalarına doğru heyətimizdə qalan 30-40 nəfərdən ibarət bölüklərimizlə səhər tezdən Batumdan Trabzona doğru yola çıxdıq. Həmin gün nahiyyədən sonra sərhəd keşikçilərimizin qoruduğu "Sarı" körpüsünü keçərək Ana Vətən torpaqlarına qədəm qoyduq. 4 il sürən, böyük ağrıları belə hiss etmədiyimiz çətinliyin burada bitdiyini düşünürük. Yorğun zabitlər, əsgərlər nəmli qum üzərinə bir başqa cür uzanırlar. Polis məntəqəsi cəbhəsinə çəkilmiş ay-uldüzlu bayraq xəfif-xəfif dalğalanırdı. İstirahət vaxtı olduğundan tabur şeypurcusu "toplanın" əmrini verdi. Yenə yola çıxırıq.

Qaradənizin gözlənilməz yağışı hər gün 4-5 saat bizi isladırırdı. Ciblərimiz islanırdı, atlarımızın qulaqlarına su dolurdu. Çamurlar dizlərimizi qüvvətdən salırdı. Amma yüksək dağlarda, düzənlikdəki kimi donmuş qar üzərində yığıla-yığıla hərəkət etməyirdik, nəfəsimiz dayanmırdı, ağlamırdıq.

Balaca kəndləri uşaqların və qocaların acı-acı baxışları altında keçib gedirdik. Hona, Fındıqlı, Bazar şəhərlərindən sonra Rizəyə çatdıq. O gün hava günəşli və küləksiz idi. Xalq qəhvəxanalarda, dəniz kənarında vaxt keçirirdi. Biz də dostlarımızla bazarı gözdük. Kiçik şəhər içindəki səyahətimiz bitəndən sonra sahilə bir qəhvəxanada oturuq. Biz qəhvəxanada oflu Hüseyn əfəndinin kəndlilərlə etdiyi söhbəti dinləyirdik. Ölənləri, sağ qalanları yüksək səslə soruşur, başqa xəbərlər də alırdı. Fəqət məmnun bir halı vardı. İmama söz atırıq, şirin-şirin bığaltı gülürük. Əgər bu vaxt kimsə gəlib mənə söyləsəydi ki, birinci bölüyün komandanı

Mucib əfəndi, sən bu Rizə şəhərində iki dəfə bələdiyyə sədri olacaqsan - əvvəla, özümü toparlayar, bunu söyləyən zavallı adamcığa nə az, nə çox iki dəfə ağ-lını itirdiyini deyirdim.

***

Rizəyə gəlişimizdən üç gün sonra soyuq və yağmurlu bir axşamın qaranlığında Trabzona çatdıq. Bu şəhəri ilk dəfə görürük. Yanvarın son günləridir. Aramsız yağışların altında küçələrdə dolaşan çətirli adamların cəld və çevik hərəkətləri xoşumuza gəlirdi. Yağış kəsəndən sonra bazara baş çəkdik. Dükənlərin, ticarət mərkəzlərinin yağış qurtardıqdan sonra yenidən sahibləri tərəfindən yenidən açılması, camillərin və dindarların çoxluğu insana ümid və qüvvət verirdi. Minarələrdən gələn azan səsləri kədərli zamanlarda başqa cürə dinlənilir. Bu azan səsi bizi bir-birimizə daha çox yaxınlaşdırırdı.

Qəhvəxanalarda müharibədən qayıtmayanların, evlərinə dönməyənlərin adları sadalanırdı. Yaşlı bir adam kədərli bir halda söyləyirdi:

- Hər evdə bir boşluq, hər qəldə bir məzar var.

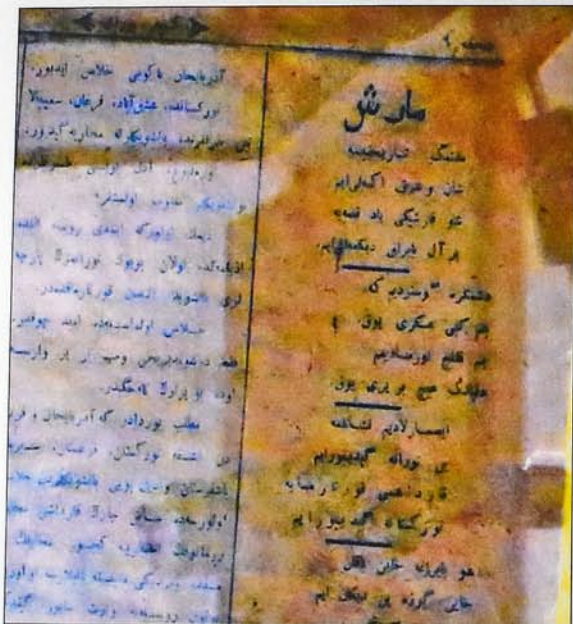
Hərb illərində çəkilən məşəqqətlər, yeməksiz, ac-susuz qalmanın doğurduğu iztirablar, köçətmənin acı günləri yana-yana dilə gətirilirdi. 4 il sürən bu qovğanın, ölüm-qalım savaşının sonunda xalq belə düşünür, belə söyləyirdi.

Qaldığımız evə dönürük. Fırtınaların coşdurduğu Qaradənizin Trabzonun sahilələrinə çırpıldığı, qayaların yardığı dalğalardan çıxan dəhşətli gurultular pəncərələrdən aydınca eşidilir, səs-səda şəhərə yayılırdı.

Trabzonda bir aydan çox qaldıq. İstanbulda olub-bitənlərdən daha öncə Azərbaycanadakı hadisələri xəbər alırdıq. Hərbçilərin bir gözü, qulağı həm də o tərəflərdə idi. Azərbaycanı görənlər heç vaxt oranı unutmazlar. Qafqaz və onun ətrafında yaşayan sevimli xalqını, bizdən ayrılmış, bizim parçamız olan qardaşlarımızı, onların məzlum və iradəli hərəkətlərini, xoş gələn ləhcələrini xatırlayırdıq. Onların müharibələrdəki cəsuranə və fədakar xidmətlərini xatırlayırdıq, "arxada qalma", "irəli" kimi bağırıqlarını bəzən qulağımıza səs gələn kimi eşidirdik. Bizim üçün ağır gələn o idi ki, onları taleyin və tarixin gərdişinə buraxmışdıq və bunu heç unutmurduq. Təəssüf ki, xoş milli nəğmələri, geniş ürəyi, cəsarəti, öz milli oyunları olan qardaşlarımızı mal və can qayğılarıyla baş-baş buraxmışdıq. Bunu düşündükcə içimiz qan ağlayır, qürurumuz sarsılır, mənliliyimizə toxunurdu. Amma heç bir işin görülməsi mümkün deyildi. Osmanlı imperatorluğu da müttəfiqləriylə bərabər məğlubiyyətə uğramışdı, düşmənlər mərkəzi şəhəri işğal etmişdi, Vətən torpaqları bir tərəfdən o biri tərəfə qədər mətəmə bürünmüşdü.

Hardan bilirdik ki, üç ay sonra, 1919-cü ilin 15 mayında Yunan ordusu İzmirə ayaq basacaq, İstanbulda dalğalanan al bayraqlar qara rəngə boyanacaqdı. Ayasofiya və Sultanəhməd minarələri də bu çətin, ağır günlərin şahidi olacaqdı.

Azərbaycan ordusunun ilk marşı

Azərbaycan Ordusunun ilk marşı,
"Gənclər yurdu" qəzeti, 1918-ci il 29 iyul

"Bu marş Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa həzrətlərinin arzusuna müvafiq Azərbaycan Türk Ordusu üçün söylədim. Fəqət, hələlik bəstələnmədiyinə görə, nəsil çaxmağı bəlli deyil".

Qəzetin 2-ci sayında 1918-ci il 29 iyul tarixində çap olunan marşın bəzi sözlərinin oxunuşunda çətinliklər var. İndiyə qədər ordumuzun marşı müxtəlif variantlarda nəşr olunub. Amma fakt və tarix baxımından əldə olunan bu marşın alternativini yoxdur. 1918-ci il iyulun sonlarında artıq Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda Kürdəmir, Göyçay, Ağsu, Ağdaş və Şamaxıda həlledici qələbə qazandığından, marşın çapı da bu tarixə təsadüf etdiyindən, qeyd etmək olar ki, Milli Ordumuz Bakıya məhz bu marşın sədası altında daxil olub. Türənçilik, Türküstanın istiqlalı və türkün döyüş sərkərdələri bu marşın əsas qayəsi, ana damarıdır:

Azərbaycanın ilk ordu marşı Tiflisdə 1918-ci ildə Mirzə Bala Məhəmmədzadə və T.Hacızadə tərəfindən nəşr olunan "Gənclər yurdu" qəzetində çap olunub. Marşın müəllifi Əhməd Cavaddır.

Azərbaycan Gənclər Cəmiyyətinin nəşri olan "Gənclər yurdu"nun ümumilikdə 25 sayı nəşr olunsada, arxiv və kitabxanalarda qəzetin çox az sayda nəşrləri qalıb. Milli ordumuzun ilk marşı müəllifin qeydi ilə dərc olunub.

*1918-ci il 12 haziran
(iyun ayının 12) tarixində
Gəncədə qələmə
alındığını qeyd edən
Əhməd Cavad yazır:*

Marş

Millətimin tarixinə,
Şan və şərəf əkməliyəm.
Şu qarşıda yad qanıyla
Bir al bayraq tikməliyəm.

Düşmənlərə göstərdim ki,
Mənim kimi əsgəri yox.
Mənim fəteh Orxan-zatım,
Dünyanın heç yerində yox.

İsmlərdim nişanlığa
Mən Turana gediyorum.
Qardaşımı qurtarmaya,
Türküstanə gediyorum.

Şu bayrağa xain baxan,
Xain gözə bir tikanam.
Ölürəmsə, kölgəsində
Halal olsun ona qanıam.

Şəhid olsam, dost elində,
Mənə məzar qazılmasın.
Qazanarsam əsir adı
Xaqanıma yazılmasın.

Cümhuriyyətin ordu marşları, əsgər nəğmələri

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə orduda və əhali arasında milli ruhun dirçəldilməsi, gənclərə hərbi-vətənpərvərlik duyğuları aşılamaq istəyi ilə xeyli sayda əsgər nəğmələri, ordu marşları, şərqlər yazıldı. Cümhuriyyətin hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarovun göstərişilə ordu marşları, əsgəri nəğmələr yazmaq üçün müsabiqə elan olundu. Bu işin əyalətlərdə də həyata keçirilməsi, xalqın bölgələrdə yaşayan söz sənətləri əsgəri nəğmələr yazıb hərbiyyə nazirliyinə göndərildilər. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin hərbiyyə nazirliyinə aid fondların içərisində həttə 70-dən çox əsgəri nəğmənin əlyazması qorunur. Səfərbərlik və hərbi çağırışda vaxtilə istifadə olunan bir neçə nümunəni kitabə daxil etməkdə məqsəd Cümhuriyyət dövrünün vətənpərvərlik duyğularına bir növ "səyahət" etməkdir.

Marş

Biz əsgəriz - azəriyiz,
Aləmdə ürəfanlıyız.
Uca Qafqaz vətənimiz,
Qan axıdar məfərimiz,
Pək şanlıyız!

Ata-ana əkbərimiz,
Allah, Allah rəhbərimiz,
Yaşa, yaşa, sərdarımız,
Qan axıdar xəncərimiz,
Pək şanlıyız!

Düşmənləri qəhr edəriz,
Ordusunu məhv edəriz.
Aslan kibi cəng edəriz,
Biz bir tabur aslanlarız.
Mərdanlarız!

Ey dindaşlar, qan qardaşlar
Bağrı yanıq, gözyaşlılar,
Yaşadacaq ellər sizi,
Sinəmizi saracağız.
Pək şanlıyız!

Yol ver bizə Qafqaz dağı,
Biz Bakıya varacağız.
Babamızdan miras qalan
Yurdlarımızı alacağız,
Pək şanlıyız!

***

Yol ver bizə bəhri-Xəzər!
Türküstanə varacağız,
Al qanları hənuz axan,
Yaraları saracağız.
Əsgərləriz!

İsmayıl Həqqi bəy

Marş

Cəhad var, cəhad var,
Bənlədalım bu mübalar.
Qəhr olsun, məhv olsun
Xain, alçaq düşmənlər.
Qoşaq addım irəli
Dönmyəlim biz geri.
İrəli, irəli,
Azərbaycan əsgəri!
İrəli, irəli,
Şanlı vətən əsgəri!

Allahın zişanı
Fərman etdi orduma,
Qoşalım şu məzlum
Yetimlərə yardıma.
Qoşaq addım irəli
Dönmyəlim biz geri
İrəli, irəli,
Azərbaycan əsgəri,
İrəli, irəli,
Şanlı vətən əsgəri!

Zülfüqar bəy

Marş

Qafqasiya dağları çiçəklər açar,
Altı gümüş ordu, sürmələr saçar.
Pozulmuş düşmənlər yel kimi qaçar.
Qədər böylə imiş, himmətli ana,
Canım fəda olsun Azərbaycana!
Qanım halal olsun Azərbaycana!

Türk oğluyam, mən ölmək istərəm,
Torpaq, tikan olsun yatağım, yerim,
Allahdan utansın dönənlər geri.
Qədər böylə imiş, himmətli ana,
Canım fəda olsun Azərbaycana!
Qanım halal olsun Azərbaycana!

Bu mərd xalqımla gülmək istərəm.
Hər dərdi, həsrəti silmək istərəm.
Qədər böyləyimiş, himmətli ana,
Canım fəda olsun Azərbaycana,
Qanım halal olsun Azərbaycana!

***

Biz bir millətiz - dinimiz qəvi.
Özümüz islam - adımız cəli.
Canımızı din yolunda fəda edəriz,
Vətən, millət, namus üçün qanlar tökəriz.
Şanlıyız, şanlıyız, elimiz Turan.
Vətənimiz isə Azərbaycan!
Ey əziz vətən, dəfə-düşməne hazırız bu gün.
Əldə zülfüqar ərseyi-cəngə hazırız bu gün!
Haydı, qardaş, türk övladı çağır Allahı,
Get, get, get, get irəli,
İgid ərələr, qəzənfərlər,
Arş, irəli, arş, arş, arş!

Şərqilər

Boru çalınır əsgər salam alıyor
Musiqilər cəng havası çalıyor
Ay atalar vətən sizi çağırıyor
Getməliyiz, getmək düşdü ərələrə
Düşmənlər ayaq basmasın bu yerlərə
Bayquş yuva yapmasın bu yerlərə

Bu gizli səs bayquş kimi ötüyor
Sərhədlərdə cəng obanı tutuyor
Qafqazlıyam əlim silah tutuyor
Getməliyiz, getmək düşdü ərələrə
Düşmənlər ayaq basmasın bu yerlərə
Bayquş yuva yapmasın bu yerlərə

Bəla tutar əsgərlikdən qaçana
Biz sevməriz vətəni satana
Can verərik, qurban olluq vətənə
Getməliyiz, getmək düşdü ərələrə
Düşmənlər ayaq basmasın bu yerlərə
Bayquş yuva yapmasın bu yerlərə

Səməd paşa əsgərlərin pədəri
Çağırıyor silah başı irəli
Böylə imiş bu millətin qədəri
Getməliyiz, getmək düşdü ərələrə
Düşmənlər ayaq basmasın bu yerlərə
Bayquş yuva yapmasın bu yerlərə

Rəşid əsgər silahını alıyor,
Topçu olan toplarını yağlıyor,
Süvarilər düşmənlər bağrın qavzıyor
Getməliyiz, getmək düşdü ərələrə
Düşmənlər ayaq basmasın bu yerlərə
Bayquş yuva yapmasın bu yerlərə

Xişlələrin onu yerə sügütlər
Minbaşılar əsgərləri öyütlər
Haydı qardaş, haydı aslan igitlər
Getməliyiz, getmək düşdü ərələrə
Düşmən ayaq basmasın bu yerlərə
Bayquş yuva yapmasın bu yerlərə

Azərbaycan ordusuna

Gün üzü qararmış, dağlar ağlardı,
Araz və Kür həzin-həzin çağlardı
Cəsur qayalar sanki bütün ölmüşdü,
Qafqas eli məzarlığa dönmüşdü.

Qətl və qarət bəklənirdi hər zaman
Coşmayırdı damarlarda əski qan.
Obamızı düşmən almaq istərdi,
Qafqasın dağları bütün inlərdi.

Yabançılar Qafqasiyanı alırdı,
Çingiz oğulları yurdsuz qalırdı.

Doğdu lakin birdən Şərqi günəşi,
Buldu ayrı düşmüş qardaş qardaşı.
Düşmənləri əzdik ey şanlı ordu
Canlandırdın ruhsuz qalmış bu yurdu,
Məğlubiyyət düşmən qəlbini döldi.
Qafqaziyada sancağımız yüksəldi.
Ay bəklərcə əlsiz müsəlmanları,
Ölümdən qurtaran Şərq arslanları,
Ordusu yüzülmüş düşmən yox olsun,
Zəfərin, nəşhərin tarixlə dolsun.

Davud
"Azərbaycan" qəzeti,
8 təşrin-sani 1918-ci il № 44

Cümhuriyyət dövrünün əsas tarixi xronologiyası

1918, 27 may Azərbaycan Milli Şurasının təşkili

1918, 28 may Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi Azərbaycanın istiqlalı haqqında Aktın (Əqdnamə) qəbul edilməsi

1918, 28 may -17 iyun Fətəli xan Xoyskinin başçılığı altında I hökumət kabinetinin fəaliyyət dövrü

1918, 4 iyun Batumda Azərbaycan və Osmanlı hökumətləri arasında Sülh və Dostluq müqaviləsinin imzalanması

1918, 5 iyun Türk ordusunun Yelizavetpola (Gəncəyə) daxil olması

1918, 16 iyun Azərbaycan Cümhuriyyəti Milli Şurasının və hökumətinin Tiflisdən Gəncəyə köçməsi

1918, 17 iyun Milli Şuranın buraxılması

1918, 17 iyun-7 dekabr Fətəli xan Xoyskinin başçılığı altında II hökumət kabinetinin fəaliyyət dövrü

1918, 23 iyun Azərbaycanda hərbi vəziyyətin elan edilməsi

1918, 26 iyun Müsəlman korpusunun Azərbaycan korpusuna çevrilməsi haqqında Azərbaycan hökumətinin qərar qəbul etməsi. Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılması

1918, 26 iyun Zaqatala quberniyasının yaradılması

1918, 27 iyun Qafqaz İslam Ordusunun Göyçay yaxınlığında Bakı Soveti qoşunları üzərində qələbəsi

1918, 27 iyun Azərbaycan (türk) dilinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dili elan edilməsi

1918, 10 iyul Qafqaz İslam Ordusunun Kürdəmir və Şamaxını azad etməsi

1918, 11 iyul Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Əxzi-əsgər Təşkilatının yaradılması haqda 55 saylı qərarı

1918, 11 iyul Azərbaycan hökumətinin ümumi səfərbərlik haqqında qərar qəbul etməsi

1918, 25 iyul Bakı Soveti tərəfindən ingilislərin Bakıya dəvət edilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi

1918, 30 iyul Çar Rusiyasının istilası zamanı Yelizavetpol adlandırılmış Gəncə şəhərinin tarixi adının bərpa edilməsi

1918, 31 iyul Bakı Xalq Komissarları Şurasının süqutu

1918, 1 avqust Sentrokaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Deputatları Sovetinin Müvəqqəti İcraiyə Komitəsinin birgə hökumətinin təşkili

1918, 4 avqust İlk ingilis qoşun dəstəsinin Bakıya gəlməsi

1918, 28 avqust Azərbaycan dilinin tədris edilməsi haqqında Nazirlər Şurasının qərarı

1918, 4 sentyabr İngilis qoşunlarının Bakımı tərk etməsi

1918, 15 sentyabr Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi

1918, 17 sentyabr Azərbaycan hökumətinin Bakıda fəaliyyətə başlaması

1918, 5 oktyabr Azərbaycan hökumətinin neft sənayesinin dövlətsizləşdirilməsi haqqında qərarı

1918, 18 oktyabr Bakı şəhərində "Türk Ocağı" cəmiyyətinin yaranması

1918, 30 oktyabr Türkiyə və Antanta ölkələri arasında Mudros sülh müqaviləsinin imzalanması

1918, 1 noyabr Hərbi Nazirliyin təsis edilməsi

1918, 9 noyabr Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət Bayrağı haqqında qanunun qəbul edilməsi

1918, 16 noyabr Azərbaycan Milli Şurasının bərpası; Qori seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Qazaxa köçürülməsi

1918, 17 noyabr Cənubi Qafqazda müttəfiq qoşunlarının baş komandanı general Tomsonun başçılıq etdiyi ingilis qoşunlarının Mudros müqaviləsinə əsasən Azərbaycana daxil olması

1918, 20 noyabr Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti haqqında qanunun qəbulu

1918, 29 noyabr Xəzər donanması ticarət gəmilərinin ingilis komandanlığının ixtiyarına keçməsi. "İngilis dəniz nəqliyyatı"nın yaranması

1918, 7 dekabr Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı

1918, 15 dekabr Bakı Fəhlə Konfransı təşkilatının bərpası

1918, 24-26 dekabr Bakı Fəhlə Konfransının başçılığı ilə ümumi tətillər keçirilməsi

1918, 26 dekabr Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə III hökumət kabinetinin

təşkili; Gürcüstan və Azərbaycan arasında transit müqaviləsinin bağlanması

1918, 28 dekabr Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin tanınması haqqında Bakı general-qubernatoru Tomsonun deklarasiyası

1919, 15 yanvar Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması; Azərbaycan Cümhuriyyəti Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının təşkili

1919, 4 fevral Parlamentin aqrar komissiyasının təşkili

1919, 6 fevral "İttihad"ın lideri Qara bəy Qarabəyovun hökumətə etimadsızlığı

1919, 25 fevral Fətəli xan Xoyskinin III hökumət kabinetinin istefası

1919, 19 mart Fəhlə məsələsi üzrə xüsusi müşavirə haqqında qanunun parlament tərəfindən təsdiqi

1919, 5 aprel Hərbi Nazirliyin Bakıya köçürülməsi

1919, 14 aprel Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin Nəsim bəy Yusifbəyli başda olmaqla IV hökumət kabinetini təsdiq etməsi

1919, 24 aprel Cənubi Qafqazda müttəfiq qoşunlarının baş komandanı general Tomsonun general Şatervortla əvəz edilməsi

1919, 6-13 may Bakı Fəhlə Konfransının keçirdiyi ümumi tətillər

1919, 28 may Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransında ABŞ prezidenti Vudro Vilsonla görüşü

1919, 29 may Cənubi Qafqaz respublikalarının Tiflis konfransının keçirilməsi

1919, 31 may Arbitraj orqanının yaradılması haqqında hökumətin qərar qəbul etməsi

1919, 11 iyun Hökumətin Dövlət Müdafiə Komitəsinin təşkili haqqında qərar qəbul etməsi

1919, 11 iyun Cənubi Qafqaz Respublikaları ilə Könüllü Ordu arasında demarkasiya xəttinin müəyyən edilməsi

1919, 11 iyun Dövlət Müdafiə Komitəsi tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində hərbi vəziyyət elan edilməsi

1919, 13 iyun Paris Sülh Konfransında Kolçakın Rusiya ərazisində ali hakimiyyətinin tanınması haqqında sənədin qəbul edilməsi. Azərbaycan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz, Belorusiya, Ukrayna, Estoniya və Latviya nümayəndələrinin buna etiraz etməsi

1919, 13 iyun İngilislərə qarşı Bakıda nümayişlərin keçirilməsi

1919, 16 iyun Azərbaycan-Gürcüstan arasında hərbi müdafiə Aktının imzalanması

ması

1919, 27 iyun Ərazi bütövlüyünü birgə qorumaq haqqında Azərbaycan-Gürcüstan müqaviləsini Parlamentin təsdiq etməsi

1919, 6 avqust General Tomsonun Xəzər hərbi donanmasını Denikinin Kö-nüllülər ordusuna vermək barədə sərəncam imzalaması

1919, 11 avqust Cümhuriyyət Parlamentinin Azərbaycan vətəndaşlığı haq-qında qanunu qəbul etməsi

1919, 19 avqust İngiltərə-İran müqaviləsinə görə, İranın Azərbaycana olan ərazi iddialarından əl çəkdiyini bəyan etməsi

1919, 24 avqust İngilislərin Bakını tərk etməyə başlamaları

1919, 28 avqust Azərbaycan Dövlət Bankının yaradılması haqqında qanun qəbul edilməsi

1919, 1 sentyabr Bakı Dövlət Universitetinin açılması haqqında qanun qə-bul edilməsi

1919, 13 sentyabr Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəylinin IV hökumətin sədri vəzifəsindən istefası

1919, 25 sentyabr Qazax qəzası kəndlilərinin I qurultayının açılışı

1919, 23 oktyabr Müttəfiqlər ordusu Ali Baş komandanı Vilyam Haskelin "Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradılması və Edmund D.Deklinin ona ge-neralqubernator təyin edilməsi haqqında" əmr verməsi

1919, 25 oktyabr Azərbaycan Dövlət Bankının açılışı

1919, 23 noyabr Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan tərəfləri arasında baş verən bütün münaqişələrə son qoyulmasını və sərhəd məsələsinin sülh yolu ilə həll edilməsini nəzərdə tutan müqavilənin imzalanması

1919, 2-11 dekabr Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" Partiyasının II qu-rultayı

1919, 22 dekabr Parlamentin Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılığı ilə V höku-mət kabinetini tərkibini təsdiq etməsi

1920, 2 yanvar Sovet Rusiyasının Denikinə qarşı birgə mübarizə aparmaq təklifi haqqında Azərbaycan Cümhuriyyətinə birinci dəfə nota verməsi

1920, 11 yanvar Azərbaycanın müstəqilliyini Paris Sülh Konfransında An-tanta Ali Şurasının de-fakto tanıması

1920, 14 yanvar Fətəli xan Xoyskinin Rusiyanın Denikinlə mübarizəsinin onun daxili işi olması haqqında Q. Çiçerinə cavab notası verməsi

1920, yanvar Paris Sülh Konfransının Azərbaycan Cümhuriyyətinə kömək

göstərilməsi haqqında qərar qəbul etməsi

1920, 23 yanvar Q.Çiçerinin Azərbaycan hökumətini Denikinə qarşı müba-rizəsindən imtina etməkdə ittiham edən ikinci notasının verilməsi

1920, 11-12 fevral Fətəli xan Xoyskinin Q. Çiçerinə Azərbaycanın suve-renliyinin tanınması haqqında cavab notası

1920, 18 fevral M. Hacınskinin daxili işlər naziri vəzifəsindən istefa vermə-si

1920, 20 mart Azərbaycan-İran müqaviləsinin bağlanması. Bu müqaviləyə əsasən Azərbaycanın İran tərəfindən deyure tanınması

1920, 23 mart Əkin və əkinçilik naziri Əhməd Cövdət Pepinovun istefa ver-məsi

1920, 23 mart Azərbaycan və Gürcüstan arasında ticarət müqaviləsinin im-zalanması

1920, 9 aprel Poçt və teleqraf naziri sosialist C. Hacınskinin istefa verməsi

1920, 15 aprel A. Qardaşovun "Əhrar" Partiyasının hökumət kabinetindən çıxması; Fətəli xan Xoyskinin Q. Çiçerinə Rusiya qoşun hissələrinin Azərbay-can sərhədlərində cəmləşməsi ilə bağlı Azərbaycan dövlətinin narahatlığını ifadə edən notası

1920, 27 aprel XI Qızıl Ordunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisinə daxil olması

1920, 27 aprel Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən Azərbay-can İnkilab Komitəsinin hakimiyyəti ona təhvil verməsi haqqında ultimatumu-nu qəbul etməsi

1920, 28 aprel Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu. Sovet hakimi-yətinin qurulması

M Ü N D Ə R İ C A T

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında	
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	8
Şanlı tariximizin qiymətli salnaməsi	11
İstiqlal bəyannaməsi	14
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin	
səfərbərlik və hərbi çağırış siyasəti	16
Cümhuriyyət parlamentində əsgəri	
çağırış və səfərbərlik müzakirələri	41
Hərbi çağırış və səfərbərlik siyasətinin həyata	
keçirilməsində ziyalıların və mətbuatın rolu	49
Azərbaycan Hökuməti Mükəlləfiyyət qanuni-müvəqqəti	59
"Əsgərliyin fərzləri"	63
Zaqafqaziya komitəsində	70
Müsəlmanların əsgərliyə dəvəti	71
Əsgərliyə çağırış haqqında elanlar	72
Əsgərliyə dəvət haqqında	74
Qism-rəsmi Bakı nahiyəsi	
Əxzi-əsgər rəisi İdarəsindən	77
Şeyxülislamın hərbi çağırışla bağlı əhaliyə müraciəti	78
Əsgərlik haqqında	80
Əsgərliyə dair	81
Əxzi-əsgər idarəsinin qərarı	82
Əxzi-əsgər idarəsindən	83
Əsgərlik	85
Əsgərlik vəzifəmizdir	87

Xalq istəyir	89
Hərbiyyət nəzarəti tərəfindən elan	91
Tələbələrə əsgərlikdən azadı	91
Həkimlərin əsgərliyə dəvəti	92
Şamaxıda əsgərlik	93
Əxzi-əsgər məsələsi	94
Hərbiyyət nəzarəti tərəfindən elan	95
Elan	96
Cümhuriyyət ordusu əsgərinin xatirəsi	97
Azərbaycan tələbələri 28 may milli istiqlal yolunda	99
Əli bəy Hüseynzadənin 1918-ci il	
azadlıq savaşı xatirəsi	106
Azərbaycan istiqlalına doğru	108
Azərbaycan ordusunun ilk marşı	136
Cümhuriyyətin ordu marşları, əsgər nəğmələri	138
Cümhuriyyət dövrünün əsas tarixi xronologiyası	143

**Cümhuriyyət dövründə
səfərbərlik və hərbi çağırış
(1918-1920)**

Korrektor: **İlahə İbrahimova**

Operator: **Nailə Cabarova**

Dizayn: **Dönməz Abbasov**

Üz qabığının

dizaynı: **Edqar Hənifəyev**

Çapa imzalanmışdır: 13.06.2018-ci il.
Kağız formatı: 70 x 100. 152 səh. Sayı: 1000 ədəd

Kitab "Printland" MMC-nin mətbəəsində hazır
diapozitivlərdən ofset üsulu ilə çap olunmuşdur

Аз 2018
1078

ЗАКОНЪ

ПРИЗЫВЪ ВЪ ВОЙСКА. Принятый Азербайджанскимъ
Вѣствомъ 10-го Июли 1918 года.
Призывать въ ряды Азербайджанской арміи всѣхъ г
байджанской Республики, Магометанскаго Вѣроисп
зшихся въ 1894, 1895, 1896, 1897, 1898 и 1899 года
редоставить Азербайджанскому войсковой повинн
вѣ установить сроки и порядокъ для явки призываем
не будутъ подвергнуты наказанію волнения воин
го времени.

Председатель Совета Министровъ Ф. Хойский

Видеопечать по дѣламъ Военного
Видеопечать Х.